

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı

Türkiyat Araştırmaları Yüksek Lisans Programı

**BUHARA ŞEHZADESİ NASİRİDDİN BEK BİN EMİR ŞAHMURAD
VE ONUN “RİSALE DER KEYFİYYET VE KEMİYYET-İ ARAZİ-
Yİ İRÂN VE TURÂN” ADLI TARİHİ-COĞRAFİ ESERİ**

Shakhina ISKANDAROVA

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2022

BUHARA ŞEHZADESİ NASİRİDDİN BEK BİN EMİR ŞAHMURAD VE ONUN
“RİSALE DER KEYFİYYET VE KEMİYYET-İ ARAZİ-Yİ İRÂN VE TURÂN”
ADLI TARİHİ-COĞRAFİ ESERİ

Shakhina ISKANDAROVA

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı
Türkiyat Araştırmaları Yüksek Lisans Programı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2022

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan "**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**" kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

07/09/2022

Shakhina ISKANDAROVA

¹"Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge"

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir
*Tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.**

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Prof. Dr. Yunus KOÇ danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığımı beyan ederim.

07/09/2022

Shakhina ISKANDAROVA

TEŞEKKÜR

Fırsattan istifade ederek bu çalışmayı hazırlama sürecinde engin bilgileri ve kıymetli tavsiyeleriyle beni yönlendiren ve her konuda desteğini esirgemeyen değerli danışman hocam Prof. Dr. Yunus Koç'a, Britanya Müzesi'nde korunan tez konusu el yazmasının fotoğraf nüshasını elde etmemde yardımcı olan Orta Asya tarihi uzmanı İngiliz bilim insanı Thomas Welsford'a, söz konusu eserin müellifine dair bilgileri içeren kaynakları benimle paylaşan Buhara tarihi uzmanı Japon bilim insanı Kimura Satoru'ya, fikir ve önerileriyle tezime katkıda bulunan babam, Orta Asya tarihi uzmanı Nuryogdi Toshev'e, sevgisi ve bu görevi başaracağıma dair inancıyla her zaman arkamda duran ve tüm ailevi zorlukları paylaşarak yükümü hafifleten sevgili eşim Ertuğrul Onur Akyürek'e, tezimin sonuçlanmasını benden daha çok bekleyen ve her zaman beni destekleyen, yorulduğum anlarda beni yüreklendirerek güç veren annem, Buhara tarihi uzmanı Sharifa Tosheva'ya, benimle geçirmesi doğal hakkı olan zamanı tezimle paylaşarak zorlu sürece dahil olan bir yaşındaki kızım Tuana'ya ve emeği geçen diğer tüm yakınlarım ve arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunmak ve derin minnettarlığımı ifade etmek istiyorum.

ÖZET

ISKANDAROVA, Shakhina. *Buhara Şehzadesi Nasiriddin Bek bin Emir Şahmurad ve onun “Risale der keyfiyyet ve kemiyyet-i arazi-yi İrân ve Turân” adlı tarihi-coğrafi eseri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2022.

İşbu tez XVIII–XIX. yüzyıllarda yaşamış olan Nasiriddin bin Emir Şahmurad tarafından Fars dilinde kaleme alınan “Risale der keyfiyyet ve kemiyyet-i arazi-yi İrân va Turân” (“İran ve Turan topraklarının niceliği ve niteliği”) adlı eserinin değerlendirmesi, eser metni ve Türkçe tercümesinin hazırlanmasını kapsamaktadır. Nasiriddin, Buhara hükümdarı Emir Şahmurad’ın (1785-1800) oğluydu. Emir Şahmurad’ın yerine Buhara tahtına oturan Emir Haydar’ın (1800-1826) kardeşi Nasiriddin’le olan ilişkileri güven sorunu sebebiyle bozulmuş ve Nasiriddin, Merv’den kaçarak İran’a sığınmış, ardından da Osmanlı ülkesine geçmiştir. Osmanlı Payitahtına gelen Nasiriddin, Sultan Mahmut’un (1808-1839) tercümanı Mehmet Efendi Örfi’nin ricası üzerine söz konusu “Risale der keyfiyyet ve kemiyyet-i arazi-yi İrân va Turân” eserini kaleme almıştır.

Nasiriddin eserinde İran ve Turan topraklarını eyaletlere bölerek tasniflemiş ve her eyaletin sınırları, şehirleri, yöneticileri, devlet gelirleri, nüfusu, asker ve askerî mühimmat sayıları, ürettiği malları, doğal zenginlikleri gibi birçok önemli bilgileri aktarmıştır.

Anahtar Sözcükler

Nasiriddin Bek, Risale der keyfiyyet ve kemiyyet-i arazi-yi İrân va Turân, Coğrafya, Buhara Hanlığı, Orta Asya, İran, Osmanlı İmparatorluğu, Örfi Paşa.

ABSTRACT

ISKANDAROVA, Shakhina. *The Prince of Bukhara Nasiriddin Bek bin Emir Shahmurad and his historical-geographical work named “Risale der keyfiyyet ve kemiyet-i arazi-yi Îrân ve Turân”*, Master’s Thesis, Ankara, 2022.

This thesis covers the evaluation, preparation of the text and the Turkish translation of the work “Risale der keyfiyyet ve kemiyet-i arazi-yi Îrân va Turân” (“Quantity and quality of Iran and Turan lands”) written in Persian language by Nasiriddin bin Emir Shahmurad, who lived in the XVIII–XIX century. Nasiriddin was the son of Emir Shahmurad (1785-1800), ruler of Bukhara. Emir Haydar (1800-1826), who ascended the throne of Bukhara instead of Emir Shahmurad, broke down his relations with his brother Nasiriddin due to the problem of trust, which forced Nasiriddin to escape from Merv, take refuge in Iran, from where he later went to the Ottoman country. Nasiriddin, who came to the Ottoman Capital, wrote the mentioned work “Risale der keyfiyyet ve kemiyet-i arazi-yi Îrân va Turân” upon the request of Mehmet Efendi Örfî, the translator of Sultan Mahmut (1808-1839).

In his work, Nasiriddin classified the Iranian and Turan lands by dividing them into provinces and conveyed many important information, such as the borders of each province, its cities, administrators, state revenues, population, number of soldiers, military ammunition, goods produced, and natural wealth.

Key Words

Nasiriddin Bek, Risale der keyfiyyet ve kemiyet-i arazi-yi Îrân va Turân, Geography, Bukhara Khanate, Central Asia, Îran, Ottoman Empire, Örfî Paşa.

İÇİNDEKİLER

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	ix
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: YAZAR VE ONUN DÖNEMİ	6
1.1. DÖNEMİN TARİHİ ARKA PLANI.....	6
1.1.1. Orta Asya.....	6
1.1.2. Buhara Hanlığı	8
1.1.3. Hive Hanlığı	17
1.1.4. Hokand Hanlığı	23
1.1.5. Merv Eyaleti.....	27
1.1.5. İran	32
1.2. YAZARIN HAYATI VE BİLİMSEL FAALİYETİNE DAİR KAYNAKLAR	36
1.2.1. Buhara ve Komşu Hanlıklar Tarihine Dair Kaynaklar.....	36
1.2.2. İran Tarihine Dair Kaynaklar	39
1.2.3. Diğer Bölgelere Dair Kaynaklar	41
1.3. YAZARIN HAYATI VE BİLİMSEL FAALİYETİ	41
2. BÖLÜM: ESER VE ONUN BİLİMSEL ÖNEMİ.....	51
2.1. ESERİN YARATILIŞI.....	51
2.1.1. Osmanlı'da Coğrafya Bilimi ve Örfi Paşa	51
2.1.1.1. Örfi Paşa	63
2.1.2. Eserin Elyazması	65
2.2. ESERİN DİLİ, ÜSLUBU VE YAPISI	66
2.2.1. Eserin Dili ve Üslubuna Dair Mülahazalar	66

2.2.2. Eserin Düzeni ve Özellikleri	67
2.3. ESERİN KAYNAKLARI SORUNSA LI	74
2.3.1. Hamdullâh Kazvîni'nin Nüzhetü'l-Kulûb Eseri	74
2.3.2. Yazılı ve Sözlü Kaynaklar.....	79
3. BÖLÜM: ESERİN TERCÜMESİ	82
SONUÇ	105
KAYNAKÇA	110
EK 1. ESERİN METNİ.....	116
EK 2. ESERİN İÇERİĞİNE DAİR TABLO	140
EK 3. KAZVİNÎ VE NASİRİDDİN'İN ESERLERİNDE TANIMLANAN FARS EYALETİNİN ŞEHİRLERİNİN KIYASI LİSTELERİ	141
EK 4. ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU	144
EK 5. ORJİNALLİK RAPORU	145
EK 6. TURNITIN BENZERLİK İNDEKSİ	146

KISALTMALAR DİZİNİ

Bknz. – Bakınız

c. – Cilt

Çev. - Çeviren

DİA – Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Ed. – Editleyen

Ed. by – Editleyen (İnglizcede yayınlanan eserler için kullanılmıştır)

Eİ² – Encyclopedia of İslam Second Edition

Eİr – Encyclopedia İranica

nr. – Numara

s. – Sayfa

TDV İA – Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Transl. – Çeviren (İnglizcede yayınlanan eserler için kullanılmıştır)

yay. – Yayınları

Yay. Haz. – Yayıma Hazırlayan

GİRİŞ

İşbu tez XVIII–XIX. yüzyıllarda yaşamış olan Nasiriddin bin Emir Şahmurad tarafından Fars dilinde kaleme alınan “Risale der keyfiyyet ve kemiyet-i arazi-yi İrân va Turân” (“İran ve Turan topraklarının niceliği ve niteliği”) adlı eserinin değerlendirmesi, eser metni ve Türkçe tercümesinin hazırlanmasını kapsamaktadır. Eserin yazarı tarafından verilen kesin adı bulunmamaktadır. Yukarıda geçen adlandırma ise metin içerisinde geçen, eserin konusunu anlatan cümleden alıntılanmış olup, eser Meredith-Owens kataloğuna bu isim altında girmiştir. Söz konusu eser, Osmanlı İmparatorluğu’nda, Sultan Mahmut’un (1808-1839) tercümanı Mehmet Örfî Efendi’nin talimatıyla yazılmıştır. Yazarın sözlerine göre, Örfî Paşa ve kendisi tanışıp, iyi dost olmuşlardı. Örfî Paşa, o dönemde Avrupa dillerindeki coğrafyaya ait eserleri toplamak ve tercüme etmekle ilgileniyordu ve Nasiriddin’den İran ve Turan coğrafyalarının kendine özgü özelliklerini anlatan bir eser yazmasını istemişti.

Bilimsel kaynaklarda, Buhara Emirliği, İran ve Osmanlı Devleti’nde yaratılan narratif kaynak ve belgelerde eserin yazarı hakkında çok kısa bilgilere rastlanmaktadır. Ayrıca Rus ve Avrupalı seyyahların eserlerinde de birtakım bilgiler bulunmaktadır. Onun ismi bazen Nasiriddin ve Nasiriddin Bek, bazen ise Din Nasir şeklinde kaydedilmiştir. Nasiriddin, Buhara hükümdarı Emir Şahmurad’ın (1785-1800) oğludur. 1786 yılında Emir Şahmurad, oğlu Nasiriddin’i yeni istila edilmiş Merv (şu anda Türkmenistan’daki Mari) bölgesine vâli olarak atamıştır. Emir Şahmurad’ın yerine Buhara tahtına oturan Emir Haydar’ın (1800-1826) kardeşi Nasiriddin’e karşı güven sorunu yaşaması sebebiyle aralarındaki ilişki bozulmuş ve Nasiriddin Merv’den kaçarak İran’a sığınmıştır. İran şahı Feth Ali Şah (1797-1834) onu iyi karşılamıştır. Nasiriddin’in İran’da ne kadar süre kaldığı bilinmemektedir. İran’dan sonra Osmanlı’ya geçen Nasiriddin, görünüşe göre 1830 sonu veya 1831 yılında Petersburg’da vefat etmiştir.

Nasiriddin’e ait başka eserlerin olup olmadığı da henüz bilinmemektedir. Ancak onun bir süre tuttuğu günlüğü ve diğer türdeki bazı kayıtları günümüze ulaşmıştır. Bu günlük şu anda St. Petersburg Devlet Üniversitesi Kütüphanesinin Doğu Bölümü’nde korunmaktadır. Söz konusu elyazması hakkında Sovyet Doğubilimcisi Ç. A. Bayburdî kısa bir makale neşretmiştir. Bayburdî’nin belirttiğine göre, Nasiriddin kendi

kayıtlarında gelecekte bilim insanlarına sormayı planladığı soruları not etmiştir. Örneğin, Güneşten yer merkezine kadar olan mesafe nasıl ölçülebilir? Ay ışığının kaynağı nedir? Din, bu atalarımızın inançlarına taklit mi yoksa araştırmalar sonucu gelişen kişisel inanç mı?

Bunun dışında Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü'nde Şeybânîler, Cânîler (Astarahanlılar) ve Mangıtlar sülaleleri tarihini kapsayan anonim eserin taslağı korunmaktadır. Bu eserin yazarının Emir Şahmurad'ın oğullarından biri olduğu kesin olmakla beraber hangi oğlu olduğu belirlenememiştir.

Nasiriddin'in tez konusu olan eserin şimdiye kadar bilinen tek nüshası Büyük Britanya'daki Britanya Kütüphanesinde or. 6711 sayısıyla korunmaktadır. Bu elyazması hicrî 1242, milâdi 1826-27 yıllarında kopyalanmıştır. Daha önce söz konusu eser Britanya Müzesi'nde korunmuş, ancak 1973 yılında diğer elyazmalarıyla birlikte Britanya Kütüphanesi'ne aktarılmıştır. Eserin kısa özeti Britanya Müzesi Fars Elyazmaları listesinde verilmiştir. Yazma 20 varaktan ibarettir. Onun 1-16 varaklarında ana metin, kalan varaklarda ise eserde sözü geçen çeşitli şehirler arasındaki mesafeler cetveller şeklinde yer almıştır. Bu tez çalışması için elyazmasının fotoğraf nüshası kullanılmıştır.

“Risale der keyfiyyet ve kemiyet-i arazi-yi İrân ve Turân” eserine dair ilk bilgi Alman kökenli ünlü Rus Doğubilimci V. V. Barthold tarafından verilmiştir. O, 1914 yılında bilimsel araştırma amacıyla Londra'ya gittiği zaman eserle tanışmış, onu önem arz eden bir eser olarak değerlendirerek daha sonra araştırmalarında kullanmak üzere kopyalar çekmiştir (Barthold, 1973a, s. 322). Ancak araştırmacının sonraki çalışmalarında bu esere göndermelere rastlamadık.

Eserin kısa tavsifi 1968 yılında G. M. Meredith-Ouens tarafından yayınlanan *Britanya Müzesi Elyazmalar Kataloğu*'nda verilmiştir (Meredith-Owens, 1968, s. 48). Bundan iki sene önce, 1966 yılında G. M. Meredith-Ouens'in kendisi Britanya Müzesi'ne 1895 yılından sonra gelen Farsça eserler listesini hazırlamıştır ve bu liste İrac Afşar tercümesinde İran'da Fars dilinde yayınlanmıştır. Söz konusu listede “Risale der keyfiyyet ve kemiyet-i arazi-yi İrân ve Turân” eseri nedense “Guzariş-i İrân ve Türkistân” olarak adlandırılmıştır (Meredith-Owens, 1344/1966, s. 673). Fakat metnin içerisinde böyle bir isme rastlanmamaktadır. Burada ya bu isim elyazmanın ilk veya son

sayfalarında verilmiştir ve listeyi hazırlayan yanlışlıkla bu ismi kabul ettiği ya da başka bir anlaşmazlık yaşandığı tahmin edilebilir. Sonuç olarak, bu hata neticesinde Nasiriddin Bek'in risalesi İranlı âlim Ahmad Munzavî'nin Fars dilindeki eserler toplamı kataloğuna iki ayrı eser olarak girmiştir (Munzavî, 1374-1376/1995-1997, 1. Cilt, s. 197, 2. Cilt, s. 1059).

Ayrıca yukarıda belirtildiği gibi müellifin bir süre tuttuğu günlüğü ve diğer bazı kayıtları da bize ulaşmıştır. Bu elyazması şu anda St. Petersburg Devlet Üniversitesi Bilimsel Kütüphanesi'nin Doğu Bölümü'nde korunmaktadır. Söz konusu elyazması hakkında Sovyet doğu bilimcisi Ç. A. Bayburdî¹ iki makale yayımlamıştır. Birinci makalede yazarın hayatı ve elyazmasının genel anlamına dair kısa bilgiler verilmiştir. Burada birkaç yanlış ve belirsizlikler vardır (aşağıda bknz.). Makalenin sonunda âlim, eser metni ve onun Rusça tercümesini yayına hazırlamakta olduğunu bildirmiştir (Baiburdî, 1979, s. 164-168). Fakat biz söz konusu yayını bulamadık, böyle bir eser Ç. Bayburdî'nin eserler listesinde de yer almamıştır. İkinci makale ise esas olarak günlüğün bilimsel değerini vurgulamaya ve onun yazarının gerçekten Nasiriddin Bek olduğunu kanıtlamaya yöneltilmiştir. Zîra elyazmasının içerisinde müellif ismi zikredilmemiştir. İkinci görevi yaparken Ç. Bayburdî, Nasiriddin'in kendi günlüğündeki "Risale der keyfiyyet ve kemiyet-i arazi-yi Îrân ve Turân" adlı eser kaleme aldığına ilişkin notuna dayanmıştır ve aynı zamanda Britanya Müzesi'nde korunan bu risalenin mikrofilmni elde ettiğini de dile getirmiştir. Tahminimizce, âlim bu eseri günlük tercümesini yayınlamada kullanmayı düşünmüştür, fakat yukarıda belirtildiği üzere bilinmeyen nedenlerden ötürü bu iş sonlandırılmamıştır.

"Risale der keyfiyyet ve kemiyet-i arazi-yi Îrân ve Turân" eserinin içeriğine kısaca değinecek olursak, Îrân ve Turân'ın hangi bölgelerden (eyaletlerden) ibaret olduğu, her bölgenin sınırları, şehir ve köyleri, yönetimi, devlet hazinesine giren yıllık gelir, üretim kapasitesi, meyve veren ağaçları, yer altı kaynakları, nüfus sayısı, nüfusun ait olduğu din ve mezhepler, askerî güçleri (süvari ve piyade askerlerin hem de silahların sayısı) hakkında bilgiler verilmiştir. Bazen söz konusu bölgelerin tarihine de kısaca değinilmiştir.

¹ Çingiz Alievîç (ya da Çingiz Gulam-Ali) Bayburdî'nin (1925-2012) hayatı, bilimsel-pedagojik faaliyeti ve yayınları hk. bknz.: Vasil'eva. 2017, ss. 91-112.

Eserde verilen bazı bilgiler, ilgi çekiciliğinin yanı sıra diğer kaynaklarda yer almayışı nedeniyle nadir olma vasfına da sahiptir. Örneğin eserde Türkistan halkı arasında herhangi bir padişahın Semerkant'ı fethetmedikçe Türkistan'ı fethetmiş sayılmadığı, orada bulunan mavi taşın (Kuk Taş) üzerine oturması gerektiği yönünde yaygın bir inanışın mevcut olduğu belirtilmiştir. Buhara emirlerinin han unvanını almalarının nedenini açıklamış ve bu konuya ilişkin farklı bir bakış açısı getirilmiştir.

İşbu tezin ana amacı Nasiriddin Bek'in "Risale der keyfiyyet ve kemiyet-i arazi-yi İrân ve Turân" eserinin tarihi-coğrafi kaynak olarak bilimsel önemini ortaya koymaktır. Bunun için aşağıdakilerin imkânların elverdiği kadar yerine getirilmesi planlanmaktadır:

- Çeşitli kaynaklardaki tüm bilgileri bir araya getirerek yazarın biyografisi ve dünya görüşünü ortaya koymak;
- Eseri sipariş eden Mehmet Efendi Örfi'nin biyografisini incelemek;
- Örfi Paşa'nın Nasiriddin'den böyle bir eser yazmayı istemesinin nedenini anlamak için incelenen dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun Orta Asya ve İran'a dair coğrafya bilgisini ölçmeye çalışmak;
- Eserin değerlendirmesini yapmak;
- Eserin hangi kaynaklara dayanarak yazıldığını tespit etmeye çalışmak;
- Eserde sunulan bilgileri diğer kaynaklarla kıyaslamak;
- Eserin metni ve Türk dili tercümesini hazırlamak.

Tez sonunda yazarın biyografisi ve faaliyetleri, bakış açıları, malzemeyi beyan etme yöntemleri, eserin kaynakları, dil ve üslup özellikleri hem de tarihi kaynak olarak önemine ilişkin görüş ve sonuçlar ortaya konacaktır. Bunun dışında, eser metni ve tercümesi hazırlanacak olup, uzmanlar tarafından olumlu değerlendirilmesi durumunda yayımlanacaktır. Araştırmada kaynak eserlerin öğrenilmesine dair geliştirilen ve temellendirilen teorik kurallar, prensip ve bilimsel yöntemler kullanılacaktır. Filolojik ve tarihsel eleştiri için zarurî ve verimli olan yöntemler uygulanacaktır. Genel olarak tez tarihsellik, objektiflik ve eleştirel prensiplere uygun olarak yazılacaktır.

Bilindiği üzere, tarih araştırmalarında yazılı kaynaklar çok büyük öneme sahiptir. Onların her açıdan tetkik edilmesi, metin ve tercümelerinin yayınlanması tarih

araştırmalarının kaynak altyapısını genişletir. İşbu tez çalışmasının sonucu olarak şimdiye dek hiç araştırılmamış bir tarihi eserin metni ve tercümesi hazırlanarak muameleye sunulacak ve birincil kaynak olarak önemi ortaya konacaktır. Eserin metni ve tercümesinin hazırlanmasında aşağıdaki kurallar uygulanacaktır:

1. Kelimelerin şüphesiz hatalı yazıldığı durumlarda metin içerisinde onların doğru şekli yazılmış, elyazmasındaki yanlış şekli ise herhangi bir açıklamasız alttaki atıflar kısmında verilmiştir.
2. Kelimeleri, özellikle yer adlarının tam okunamadığı durumlarda onlardan sonra parantez içinde soru işareti konmuştur.
3. Elyazmasında tenvin ve med işaretleri konmadıysa, tarafımızca söz konusu işaretler onların zarurî olduğu durumlarda dahi konmamıştır.
4. Metinde elyazmasında boşluk bırakılan yerlerde çok nokta işareti konmuştur, tercümede ise boşluklara izâh verilmiştir.
5. Harekeler elyazmasında hangi durumlarda ve nasıl kullanıldıysa, metinde aynı şekilde aktarılmıştır.
6. Tercümede metni daha anlaşılır hale getirmek amacıyla tarafımızca eklenen kelimeler köşeli parantez içinde verilmiştir.

1. BÖLÜM

YAZAR VE ONUN DÖNEMİ

1.1. DÖNEMİN TARİHİ ARKA PLANI

1.1.1. Orta Asya

Eserin müellifi Nasiriddin Bek'in hayat hikayesini tam olarak anlayabilmek, ayrıca eserde bahsedilen konuları doğru değerlendirebilmek için onun yaşadığı dönemde Orta Asya'da gerçekleşen siyasi olay ve süreçlere vâkıf olmak gerekir. Bu amaçla, bu bölümde XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl başlarında Orta Asya ülkelerindeki en önemli siyasi gelişmeler ve buradaki hanlıkların genel durumu kısaca aktarılmaya çalışılacaktır.

Nasiriddin'in yaşadığı dönemde Orta Asya'da XVI. yüzyılda Emir Timur saltanatı topraklarının merkezinde oluşan Buhara Hanlığı, kadim Harezmi topraklarında kurulan Hive Hanlığı ve XVIII. Yüzyılda Buhara'dan ayrılan Fergana Vâdisi'nde teşekkül olan Hokand Hanlığı olmak üzere üç hanlık mevcuttu.

Orta Asya hanlıkları arasında bölgede siyasi ve mânevi liderlik için her zaman mücadele yürütülmüş, sık sık karşılıklı savaşlar vuku bulmuştur. Bu rekabet özellikle, bazı Buhara ve Hokand hükümdarlarının halifelik makamına iddia ettiklerini gösteren unvanları kabul etmelerinde de kendini göstermektedir. Onlardan farklı olarak, Hive hanlarının hiçbiri halife unvanına talip olmamış ve madeni paralarda ve resmî belgelerde kendisine *Emirü'l-Müminîn* (Müslüman) veya *İmam el-Müminîn* dememiştir. Sadece kroniklerde bütün hanlara *hilafet ar-Rahman*, *halife-yi zaman*, *hilafetpenah* vs. unvan ve sıfatlar verilmiştir. Ancak bu dinî unvanlar, hükümetin kutsal olduğu fikriyle ilişkilidir ve Hive hanlarının uzun vadeli iddialarına işaret etmez. Nitekim Hive kaynaklarında halifeliğin Buhara'dakinden daha dar anlamda olduğu, "Harezmi halifeliği" olarak görüldüğü anlaşılmaktadır (Toşev, 2011, s. 82).

Timurlulardan sonra Buhara’da Şeybânîler, Harezm’de Arapşahiler olmak üzere Deşt-i Kıpçak bozkırı yerlilerinin iktidara gelmesiyle yönetim sisteminde yeniden düzenleme yapılmış olup, hükümet ve kamu kurumlarının deformasyonu gerçekleşti. Bunlardan biri de ülkeyi eyaletlere bölünerek her eyaletin iktidardaki hanedan temsilcileri tarafından yönetilmesi sisteminin yaygınlaşmasıdır. Bu durumda hanın iktidarı çoğu zaman güçlü olmayıp, onun akrabalarının her biri kendisine tahsis edilen eyaletini neredeyse bağımsız bir şekilde yönetiyordu. Bu sistem, bir yandan hanedan temsilcilerinin taht mücadelelerinin artmasında, öteki yandan da onları destekleyen aşiret reislerinin pozisyonlarının güçlenmesi ve ellerindeki siyasi ve ekonomik gücün artmasıyla taht veraseti ve devlet yönetimini neredeyse bağımsız idare etmeleri sonucunda ağır siyasi kriz dönemlerinin yaşanmasında etkili oldu (Alimova, 2012, s. 8-9). Babadcanov’un ifade ettiği gibi aşiret reisleri artık bölgesel iktidar iddialarıyla sınırlı kalmıyor, aşiretlerini merkezî yönetim ve ülkede baskın pozisyonu elde etmek için silahlı mücadeleye sürüklüyorlardı (Babadcanov, 2010, s. 97). Bunun dışında, merkezî yönetimin elinde devlet için hayati önem arz eden köklü reformları gerçekleştirmek için yeterli siyasi ve ekonomik kaynakların bulunmaması nedeniyle siyasi ve toplumsal-ekonomik kurumlar bakıma muhtaç hale geldi. Tüm bunların neticesinde XVII-XVIII. yüzyılın ilk yarısında merkezî yönetim son derece zayıfladı ve bu da hanlıklarda çatışmaların artmasına, dolayısıyla refah düzeyinin düşmesine yol açtı.

Yerel elitin güçlenmesi, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren “meşruiyet krizi”ne yol açtı. Şöyle ki, Orta Asya’da XI. yüzyılda gerçekleşen Moğol istilasından beri halkların siyasi kültüründe yerleşmiş olan “üstün iktidarın yalnızca Cengiz Han’ın erkek torunlarına ait olabileceği” inancı halen yürürlüğünü koruyordu. Dolayısıyla bir hükümdar, iktidarını meşrulaştırmak için ya Cengizî bir kadınla evlenerek ya da başka bir yolla şeceresini Cengiz soyuna bağlamak zorundaydı. Eğer bu mümkün değilse, usûlen Cengiz soyundan olan başka biri han olarak atanırdı, fakat gerçek yönetim yine asıl hükümdarın elinde olmaya devam ederdi. Emir Timur gibi güçlü ve siyasi olarak bağımsız bir hükümdarın bile kendisine han demeye cesaret edemediği ve kukla Cengizî hanlar vasıtasıyla hüküm sürdüğü tarihi bir gerçektir (Toşev, 2011, s. 73). XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerçekleşen “meşruiyet krizi”, çok asırlık bu geleneğin ortadan kalkmasına ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısı – XIX. yüzyılda

Buhara'da – Mangıtlar, Harezm'de – Kungradlar, Fergana Vâdisi'nde – Mingler olmak üzere üç hanlıkta da yeni hükümler hanedanların oluşmasına yol açtı.

Cengiz soyundan olmamasına rağmen han unvanını kabul eden ilk hükümdar, Mangıt hanedanının kurucusu Muhammed Rahim Han oldu. Dolayısıyla öncelikle Buhara'dan başlamak suretiyle bu konuyu hanlıkların ilgili dönem tarihini ele alırken yerinde aydınlatmak daha makbul olacaktır.

1.1.2. Buhara Hanlığı

1599-1747 yıllarında iktidarda olan Astarahanlılar (Canoğulları) döneminin sonlarında, özellikle 1702 yılında Subhankuli Han'ın ölümünden sonra ülkedeki iç karışıklıklar arttı ve parçalanma süreci şiddetlendi. Artan siyasi istikrarsızlık, kabileler arası güç savaşları ve merkezî yönetimin zayıflaması sonucunda ülke toprakları küçülmeye başladı, Taşkent, Hocend, Belh, Badahşan, Hisar gibi birçok büyük eyalet neredeyse bağımsız hale geldi, Semerkant merkezden ayrıldı, bazı bölgeler ise komşuların eline geçti. Öyle ki, Abulfayz Han dönemine gelindiğinde hükümdarın elinde sadece Buhara eyaleti kalmıştı. Neticede ülke dışa karşı savunmasız ve zayıf hale geldi, dolayısıyla dış baskınlar da önemli ölçüde arttı. Örneğin, 1723-1730 yılları arasında Kazaklar ve Karakalpakların düzenlediği baskınlar sırasında Semerkant ve Buhara arasındaki çok verimli Zarafşan Vâdisi harap edildi, ardından ülkede kıtlık başladı ve daha da zayıf düşen ülke, 1740 yılında İran Şahı Nâdir Şah Afşar (1736-1747) tarafından ele geçirildi (Alimova, 2012, s. 176-177; Kügelgen, 2004, s. 68-71).

Son Astarahanlı hükümdar olan Abulfayz Han, devlet işlerini yönetme kabiliyetinden yoksun, sadece kendi keyfi ve eğlencesine düşkün biriydi ve onun döneminde devletin yönetimi neredeyse tamamen *atalık*¹ veya *emirü'l-umara*'nın eline geçmişti. Bu göreve 1720-1722 yılları arasında veya 1735 yılında² Mangıt hanedanından Muhammed Hakim

¹ Altın Orda devletinden beri bu unvan sahibi olan kişi, şehzadenin terbiyecisi görevini yerine getirmiş olup, aynı zamanda padişahın danışmanı ve sağ kolu da olabiliyordu. Atalık genelde hükümdar tarafından saygın ve hayat tecrübesine sahip olan yaşlı kişilerden atanırdı. Orta Asya hanlıklarında söz konusu unvanın görevleri kapsamı değişiklik göstermektedir. Fakat Şeybânîler ve Astaraânlılar döneminde atalık'ın askeri ve idari konularda baş danışman ve yetkili olduğu şüphesizdir. Mangıt sülalesinden Şah Murad'dan sonra atalık görevinin kapsamı tamamen değişmiştir. Detaylı bilgi için bkz.: Kügelgen, 2004, s. 94-98; Alimova, 2012, s. 194.

² Kaynaklarda verilen tarihler farklılık göstermektedir.

Bîy atanmıştı. Abulfayz Han'ın amaçsız ve prensipsiz bir yaşam tarzından yorulan Hakim Bîy, İran Şahı Nâdir'in Maverâünnehir'e gelişini ilahi merhamet olarak algıladı ve ona iktidarını tanıdığını ifade eden mektup yazıp gönderdi. Oğlu Muhammed Rahim'i hediyelerle Nâdir Şah'ın sarayına gönderdi ve Buhara'ya yürümesini istedi. 1740 yılında ordularıyla Amuderya'yı geçerek Buhara'ya gelen Nâdir Şah'ı Muhammed Hakim Bîy'in de içlerinde olduğu çok sayıda Buhara devleti yönetim görevlileri karşıladı. Böylece, Hakim Bîy'in çabalarıyla Buhara İran Şahı'na savaşız teslim oldu. Ancak hanlık İran ordusuna çok miktarda tahıl ve yem, ayrıca Muhammed Rahim önderliğinde 10.000 süvari asker temin etmek zorunda kaldı (Bregel, 2009, s. 394). Nâdir Şah'ın resmî olarak Abulfayz Han'ı tahtta bırakmasına rağmen esas güç atalık Hakim Bîy'in elindeydi. Hakim Bîy'in ölümünden sonra, 1743 veya 1744 yılında ülkede alevlenen kabile kavgalarını bastırması ve düzeni sağlaması için Nâdir Şah, Hakim Bîy'in oğlu Muhammed Rahim'i 6 bin ile 18 bin arasında değişen Özbek askerî birlikleri ve 30 toptan ibaret askerî mühimmat ile Buhara'ya gönderdi (Alimova, 2012, s. 178; Bregel, 2009, s. 394). Bu güçlerle isyanları bastıran Muhammed Rahim, *atalık* görevine atandı, Nâdir Şah'ın ölümünden sonra ise yönetimi külliye ele geçirmek üzere harekete geçti (Alimova, 2012, s. 176-177; Bregel, 2009, s. 395; Kügelgen, 2004, s. 68-73).

Hükümranlığı yaklaşık 170 yıl sürecek olan Mangıtlar hanedanının kurucusu Muhammed Rahim'in iktidarı eline alması kanlı bir süreç içerisinde gerçekleşti. Muhammed Rahim, 1747 yılında Abulfayz Han'ı katletme emrini verdi. Onun bu emri kendisine engel olmasından çekindiği İran hükümdarı Nâdir Şah'ın Kızılbaşlılar tarafından öldürülmesinden birkaç gün sonra vermesine rağmen Nâdir Şah'ın Maverâünnehir'deki orduları Buhara'ya saldırdı ve sonunda Muhammed Rahim tahta Abulfayz Han'ın reşit olmayan oğlu Abdülmûmin'i (1747-1751) oturtmak zorunda kaldı. Ancak birkaç yıl sonra onu da katlettirdi. Bu sefer de aşiret reisleri ve askerî önderlerin baskısıyla tahta Cengizî Ubaydallah II'yi (1751-1754), daha sonra Şergâzi'yi (1754-1756) oturtmaya mecbur kaldı. Bu hanlar da öldürüldükten sonra Muhammed Rahim, Cengizî Abulfayz Han'ın kızıyla evlenerek Kasım-Aralık 1756'da kendisini han ilan etti. Böylece, Maverâünnehir tarihinde ilk kez Cengizî soyundan olmayan biri han unvanını almayı başardı (Alimova, 2012, s. 178-180; Kügelgen, 2004, s. 75-76, s. 266-269). Yalnız, Muhammed Rahim'in Abulfayz Han'ın kızıyla evlenmiş olması taht

meşruiyetini elde etmesi için yeterli gerekçe değildi. Bunun farkında olan Muhammed Rahim, onun taç giyme töreninde toplanan meclise yaptığı konuşmasında kendisinin ülkedeki düzeni sağlayan, yolsuzluğu ortadan kaldıran ve isyanları bastıran güçlü hükümdar olmasından ötürü tahta hak kazandığını özellikle vurgulamıştır. Muhammed Rahim'in han tahtına oturmasını Zarafşan'ın orta kısımlarındaki Burkut, Şahrısabz'daki Keneges ve özellikle Hisar'daki Yüz aşiretleri olmak üzere onun iktidarını tanımayı reddeden bir takım Özbek aşiretlerinin aralıksız savaşları takip etti (Bregel, 2009, s. 395).

Mangıtlar dönemi tarihçileri arasında Muhammed Rahim'in iktidara gelmesi sürecinde Nâdir Şah'ın da etkili olduğuna işaret edenler mevcuttur. Şöyle ki, Nâdir Şah, Muhammed Rahim'in yeteneklerini fark ediyor ve onun önceden çizilmiş olan hükümdarlık kaderini görüyordu. Sâmi'nin yazdığına göre Buhara'dan dönüşünde İran'a yanında götürdüğü 12 bin soylu ve yüksek kökenli insanlar arasında Muhammed Rahim de bulunuyordu (Sâmi, 1962, s. 43). Yani Nâdir Şah, Muhammed Rahim'i koruması altına alıp, onu öz oğlu gibi destekliyor ve eğitiyor. Bu açıdan Nâdir Şah, tarihçiler tarafından Allah'ın işaretini görebilen bir hükümdar olarak yorumlanıyor. Böylece Muhammed Rahim'in ilâhi meşruiyeti de kanıtlanmaya çalışılıyordu. Kendisinden sonra dünya yönetiminin onun ve Ahmed Afgan'ın ellerine geçeceğini birçok defa dile getiren Nâdir Şah, Muhammed Rahim'e yönetim kuralları ve dünyaya hükmetme sanatını öğretiyordu. Yukarıda da bahsedildiği üzere Hakim Biy'in ölümünden sonra Muhammed Rahim'i Buhara'ya göndermiş ve onu *atalık* görevine atamıştı. Bazı tarihçilere göre, Abulfayz Han'ın devleti yönetemediği gerekçesiyle Muhammed Rahim'in devlet işlerini kendi ellerine alması ve Abulfayz Han'ın oğullarından birini han olarak ataması emrini de Nâdir Şah vermiştir ve böylece Abulfayz Han'ın yönetimden uzaklaştırılmasında hem de iktidarın Muhammed Rahim'in eline geçmesinde doğrudan rol oynamıştır (Kügelgen, 2004, s. 236-239).

Gayretli ve cesur Muhammed Rahim Han, yürüttüğü devlet politikasında Astarahanlılar döneminin sonunda zayıflamış olan merkezî hükümeti güçlendirmeye, büyük aşiret reislerinin ve vâlilerin merkezden ayrılma çabalarını dizginlemeye ve emirlik topraklarını genişletmeye odaklandı. Muhammed Rahim Han bölgelerdeki ayaklanmaları durdurdu, Afgan hükümdarı Ahmed Şah Durrâni'nin askerleri tarafından desteklenen Burkut aşireti, üç tarafından dağlarla çevrili olan, son derece verimli

Şahrisabz bölgesinde bağımsızlık davası güden Keneges aşireti gibi güçlü düşmanları zaptetti. Hisar, Miyankal, Semerkant, Uratepe, Şahrisabz'a sefer düzenledi ve bu bölgeleri hükmü altına aldı. Hatta Astarahanlılar sınırlarına dâhil olmayan Harezm bölgesini de bir süre itaat ettirdi. Ancak han tahtına oturduktan sadece iki yıl sonra vefat etti (Alimova, 2012, s. 181-182; Kügelgen, 2004, s. 78-79).

Muhammed Rahim Han kendisinden sonra erkek vâris bırakmadı. Han tahtına onun vârisi olarak seçtiği kızının reşit olmayan oğlu Fâzıl oturdu. Fakat gerçek yönetim amcası Muhammed Daniyal Bîy'in (1759-1785) eline geçti. Daniyal Bîy, *atalık* unvanını aldı. Kısa bir süre sonra Mangıt olmayan çoğu aşiret reisleri, Fâzıl Bîy'in tahttan indirilmesini ve yerine Cengizî soyundan gelen hükümdarın getirilmesini talep ederek isyan çıkarttı. Görünüşe göre, Cengizî soyuna dayanan meşrulaştırma yöntemi aşiret reisleri gözünde halen geçerliliğini koruyordu. Sert mizaçlı Muhammed Rahim Han döneminde bastırılan güçler dönemin tüm tarihçileri tarafından yumuşak huylu olarak tarif edilen Daniyal Bîy döneminde yeniden baş kaldırdı. Neticede Fâzıl Bîy tahttan indirildi ve yerine doğal olarak Cengizî soyundan gelen Abulgazi Han oturtuldu. Asıl gücü elinde tutan ve tüm devlet işlerini yöneten kişi ise *atalık* görevinde kalan Daniyal Bîy idi (Bregel, 2009, s. 395-396; Kügelgen, 2004, s. 79-80, s. 269-271). Daniyal Bîy döneminin sonunda Ahmad Dâniş'in de ifade ettiği gibi Keneges, Yüz, Kadife, Saray gibi büyük Özbek aşiret beylerinin merkezî hükümete karşı isyanları ve aralarındaki güç mücadeleleri sonucu ülkedeki durum kötüleşti (Dâniş, 1967, s. 27). 1784 yılında Buhara'da gerçekleşen ayaklanmanın daha da büyümesinden korkan Buhara tüccarları ve soyluları, Daniyal Bîy'in tahttan indirilmesini ve yerine Şahmurad'ın çıkarılmasını talep etti (Vamberi, 1873, s. 119).

Daniyal Bîy'in ölümünden sonra yönetimi oğlu Şahmurad (1785-1800) devraldı. Aslında birçok tarihçiye göre, Şahmurad'ın iki kere yönetime gelmesi söz konusudur. Şöyle ki, ülkede adaletsizlik ve fesadın gittikçe artması neticesinde Daniyal Bîy ve ulemalar danışarak bu durumu ancak bilge ve sağduyulu sûfi Şahmurad'ın çözebileceği kararına vardı. Dinî temayüllere son derece önem veren Şahmurad, ilk başta yönetimi eline almak istemedi, çileci bir yaşam tarzı sürdürmeye devam etti. Buhara şehrinin ana câmisinde bir hücrede yaşadı. Hatta "Ayn-el Hikmet" (Hikmet Kaynağı) eserini yazdı. Kardeşlerinin çekişmesi, Buhara halkının huzursuzluğu ve Şahrisabz hükümdarı Niyazali'nin birliklerinin Buhara'yı işgali, onu Buhara Hanlığı'nın dizginlerini kendi

ellerine almaya zorladı (Kügelgen, 2004, s. 82-86, 271-277; Sâmî, 1962, s. 51). Kügelgen'e göre onun ikna olmasında babası Daniyal Bîy'in Şahmurad'ın sûfi hocaları olan Şeyh Safar ve İşan Kadı Tursun Bâki'yi devreye sokması etkili oldu. Onların adaletsizliğe karşı mücadele ve şeriatı yaymanın daha fazla sevap olduğu yönündeki iddiaları hem de Şeyh Safar'ın Şahmurad'a mürit yetiştirme hakkını tanıyan evrağı vermesi neticesinde siyasi görev almaya ikna olan Şahmurad taht vârisi ilan edildi ve devletin, onun tüm gelir ve giderlerinin yönetimi ona aktarıldı. Bu, Şahmurad'ın birinci iktidara gelişi idi. İkinci ve tam olarak gelişi de doğal olarak babasının ölümünden sonra gerçekleşti (Kügelgen, 2004, s. 272-274).

Şahmurad, önce eski geleneği devam ettirerek Cengizî kökenli hanları tahta çıkardı. Daha sonra ise söz konusu Cengizî han, Abulgazi Han'ı tahttan indirdi ve yerine yeni bir han atamadı, ama aynı zamanda kendisi de tıpkı *atalık* unvanını almadığı gibi hiç han unvanını da almadı ve han unvanının ana göstergesi olarak kendi adına sikke de bastırmadı. Şahmurad, daha sonra Buhara tarihinde ilk kez *emir* unvanını aldı: “Şahmurad, saltanatına dinî bir karakter vermek isteyerek emir unvanını alan ilk Buhara hükümdarıydı: emir, sadece halifelere özgü olan ve “müminlerin hükümdarı” anlamına gelen *Emir'ül-Müminin*'in kısaltmasıdır. Ancak onun bu unvanı tam olarak ne zaman aldığı bilinmiyor. Uzun bir süre hanlığı naib, yani hanın temsilcisi unvanıyla yetinerek yönetti. Onun döneminde Abulgazi Buhara hanı olarak görülüyordu, ama Abulgazi sadece bu unvanı taşıyordu, gerçek güç yalnızca Şahmurad'a aitti” (Grigor'ev, 1861, s. 41). V. V. Grigor'yev, Şahmurad'ın *Emirü'l Mü'minin*, yani halife unvanının kısaltması olarak emir unvanını aldığını varsayar. Fakat, Şahmurad'ın kendi adına sikke bastırmaması nedeniyle onun kendisini nasıl tanımladığını kesin olarak söylemek mümkün değildir. Kügelgen'in iddia ettiği gibi, dönemin ana tanıkları sayılan XIX. ve XX. yüzyıl tarihçileri de buna dair bir kanıt göstermemiştir. Bunun dışında Şahmurad'ın Osmanlı Sultanı Selim III'e yazdığı mektubunda ona halife olarak seslenmesi, hem iyi eğitilmiş ve dinen güçlü bir şehzadenin Turân'a hükümdar olarak atanması hem de onun adının hutbede okutulması ve adına sikke bastırılmasını rica etmesi de Şahmurad'ın kendisini halife olarak tanımladığının kanıtıdır. Kügelgen, iddiasını desteklemek adına Şahmurad'ın *Emir'ül-Müminin* unvanını almadığını, tam tersi taç, taht ve kraliyet lüksü olarak gördüğü her şeyden uzak durmaya çalıştığını ifade eden birkaç tarihçiyi daha örnek vermiştir (Kügelgen, 2004, s. 276-277). Tüm bunlardan yola çıkarak,

Şahmurad'ın *Emir'ül-Müminin*'in kısaltması olan emir unvanını değil, Hz. Ömer döneminden beri kullanılagelen, ordu kumandanını ifade eden emir (emirü'l ümera) unvanını aldığı kanısındayım. Aynı zamanda V.V. Grigor'yev, Şahmurad'ın ne zaman *emir* unvanını aldığı konusunda Mir İzzatulla'ya atıfta bulunarak şöyle der: “Daniyal Bîy'in ölümünden sonra hanlığın yönetimine girişen Şahmurad, Abulgazi Han'ın üstünlüğünü iki yıl boyunca tanıdı, daha sonra yönetimden resmen vazgeçmesini talep etti” (Grigor'ev, 1861, s. 43).

Böylece, Şahmurad'ın iktidara gelmesinden sonra Cengizî meşrulaştırma gelenekleri gücünü kaybetti. Şahmurad, kendi iktidarını İslamî teamülleri yeniden canlandırma yoluyla meşrulaştırdı (Kügelgen, 2004, s. 84).

XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Buhara Emirliği siyasetinin temelinde üç ana mesele mevcuttu. Birincisi, Buhara'yı merkezileştirmek; ikincisi, Avrupa ülkeleriyle siyasi ve ekonomik ilişkileri genişletmek; üçüncüsü, güney sınırdaki Türkmen aşiretleri itaat ettirerek Afganistan ve İran ile sınırları kesin olarak belirlemektir (Sodiqov, 2002, s. 102). Daha babası hayatta iken onun isteği üzerine devlet işlerini devralan ve ülkede düzeni sağlamaya başlayan Emir Şahmurad, tahta oturduktan sonra hanedanlığın kurucusu Muhammed Rahim Han'ın başlattığı Buhara hanlığının birleştirilmesi ve merkezileştirilmesi politikasını uygulamaya girişti. 1786 yılında Buhara hükümdarına itaat etmeyi reddeden Karşı, Şahrısabz ve Karmana'ya yürüdü. Sert tutumuyla babası döneminde itaatten çıkarak bağımsız hareket etmeye başlayan beylik ve aşiretleri kendi etrafında birleştirerek ülkede birliği sağlamayı başardı. Şahmurad döneminde siyasi iktidar ve aynı zamanda ekonomik durum güçlendirildi. Böylece iç düzen sağlandıktan sonra dış politikaya yönelme imkânı doğdu. Şahmurad, esasen Şîî bölgelerine olmak üzere yayılma politikası izledi. 1786 yılında Merv eyaletini fethetti ve oranın tüm halkını Buhara'ya göç ettirerek Sünni mezhebini kabul etmeye zorladı. Merv eyaleti, tezin inceleme konusu olan eserin müellifinin uzun yıllar boyunca vâililiğini üstlendiği şehir olmasından ötürü inceleme açısından özellikle önem arz etmektedir. Dolayısıyla Merv eyaletinin tarihçesi ayrı başlık altında daha detaylı anlatılacaktır.

Şahmurad'ın fetih hareketlerinin bir diğer ana hedefi de Horasan'dı. Şahmurad, her sene Meşhed ve daha ötedeki şehirlerin sınırlarına kadar ulaşır ve oraları harabeye döndürürdü. Neticede Maymana ve Andhud şehirleri fethedildi, fakat Nâdir Şah

tarafından fethedilen Belh Afganların elinde kaldı (Alimova, 2012, s. 185-186; Kügelgen, 2004, s. 84-85). Böylece Şahmurad, 1785-1801 yılları arasında hem diplomatik yöntemler hem de İran ve Afgan ordularına karşı yapılan birkaç savaş neticesinde Çarjoy, Karki ve Merv gibi önemli şehirleri Buhara'ya katarak ülkenin topraklarını genişletti ve Nâdir Şah'ın Buhara devletini işgalinden sonra Buhara'dan ayrılan güney bölgelerini yeniden birleştirdi.

Emir Şahmurad döneminde Buhara'da idari, mali, askerî ve yargı alanlarında reformlar yapıldı. Sunî sulama sistemleri restore edildi, yolların durumu iyileştirildi ve köprüler yapıldı. Vakıflar, mescit ve medreseler yeniden inşa edildi. Şeriata aykırı olan tüm vergiler kaldırıldı, halkın özel mülküne el konulmasını engellemeye hem de arsa sahipleri, tüccar ve hem esnafın mülkiyet haklarını korumaya yönelik önlemler alındı (Alimova, 2012, s. 186-188; Bregel, 2009, s. 396). Şahmurad'ın reformları, devleti merkezîleştirme politikası, bir dereceye kadar ticaretin gelişmesine, kentsel nüfusun büyümesine ve Kattakurgan, Şirabad gibi yeni şehirlerin ortaya çıkmasına katkıda bulundu.

Şahmurad, henüz hayattayken Abulfayz Han'ın kızından doğan oğlu Emir Haydar'ı (1800-1826) vârisi olarak seçti. Abulfayz Han'ın kızı hem Cengizî hem *seyyid* soyuna sahipti, dolayısıyla Emir Haydar hem Cengiz hem de Peygamber soyuna dayalı meşruiyeti kazanmış oldu. Emir Haydar, tüm rakiplerini alt ettikten sonra, Kasım-Aralık 1800'de uzun zamandır vâliliğini yaptığı Karşî şehriden Buhara'ya geldi ve ilk iki hükümdardan farklı olarak Moğol geleneğine göre beyaz keçe üzerinde han ilan edildi. Emir Haydar ayrıca kendisine Semerkant'ta Kuk Taş (Kok Taş, Kök Taş, Gök Taş) üzerinde taç giydirilmesini emretti. Ama resmî olarak *han* unvanını değil, en yüksek İslamî unvan olan *Emirü'l-Müminîn* unvanını kabul etti (Kügelgen, 2004, s. 85-87). Emir Haydar, adı madeni para üzerine basılmış son Mangıt hükümdar olup, onun ölümünden sonra hanlığın sonuna kadar madeni paralar onun adına basılmaya devam etti (Alimova, 2012, s. 189; Barthold, 1963, s. 282). Ondan sonraki Buhara hükümdarları ise, 1920 yılında Mangıt hanedanı yönetiminin sona ermesine dek isimlerinin önünde İslamî *emir* ve sonunda da Emir Haydar'dan farklı olarak Moğol *han* unvanlarını kullandı (Bregel, 2009, s. 396; Kügelgen, 2004, s. 90).

Emir Haydar'ın Buhara tahtına çıkmasıyla birlikte Uratepa, Şahrısabz, Urgut, Semerkant halkı ve Kızılayak, Adak, Acı gibi Türkmen kabilelerinin isyanları hem de Miyankol'da yaşayan Çinli Kıpçakların 1821-1825 yılları boyunca süren ayaklanmaları¹ başladı. Belirli eyalet vâllileri merkezden bağımsızlığını ilan etti, bazıları komşularına saldırdı. Ülkede iç savaşlar alevlendi. Emir Haydar, ayrıca uzun süre Şahrısabz Kenegesleri ve Hisar-i Şadman dağlılarıyla mücadele etmek zorunda kaldı. İç savaşların yanı sıra komşularla da anlaşmazlıklar vuku buldu ve Emir Haydar Cizzah ve Uratepa için Hokand hanlarıyla ve Çarjoy ve Merv için Harezmi hanı Eltuzar (1804-1806) ile birkaç savaş gerçekleştirdi (Alimova, 2012, s. 189; Kügelgen, 2004, s. 88-89).

Hive hanı Eltuzar, 1806 yılında Buhara'ya sefer düzenledi. Hive ordusu tarafından Buhara köyleri yağmalandı, halkın bir kısmı ve büyükbaş hayvanlar Hive'ye götürüldü. Buna cevaben Emir Haydar Buhara halkına seslenerek ülkelerini korumak için silahlanmaya çağırdı. Buhara halkı ayağa kalktı. Buharalılar tarafından takip edilen Hive ordusu Amuderya'yı gece meşalelerin ışığında geçmek zorunda kaldı ve neticede Eltuzar Han da dâhil olmak üzere askerlerin çoğu hayatını kaybetti. Hivelilerin baskınları daha sonra da devam etti. XIX. yüzyılın ilk on yılında gerçekleştirilen saldırılar neticesinde Buhara ve Çarjoy talan edildi (Alimova, 2012, s. 190).

Özellikle Merv eyaleti Emir Haydar için ciddi ölçüde zorluk yarattı. Çünkü burada hem Şahmurad'ın barajı yıkmasından dolayı hayatî öneme sahip su yetersizliği sorunu hem de Hive hanı Muhammed Rahim Han'ın (1806-1825) 1819 yılından itibaren buraya düzenlediği baskınlar sorunu mevcuttu. Söz konusu baskınlar neticesinde Merv eyaleti 1822 yılında Hive hanının tasarrufuna geçti (Bregel, 2009, s. 397; Kügelgen, 2004, s. 88-90).

Bu dönemde Buhara Hanlığı'na giren Uratepe nedeniyle Hokand hanlarıyla da ilişkiler keskinleşti. Hokand hükümdarı Âlim Han'ın 1807 yılında buraya saldırması neticesinde Uratepe vâlisi Kabul Bîy ordusuyla birlikte esir alındı ve Hokand'a götürüldü. 1810 yılında Âlim Han'ın ordusu ikinci kez Uratepe'ye yürüdü. Uratepe'nin yanı sıra Cizzah, Zâmin, Peşagir, Urmitan bölgelerine de saldıran Âlim Han'a karşılık olarak Emir Haydar 18 bin kişilik ordu gönderdi. Fakat Cizzah'a varınca Hokand ordusunun gücünden ürken Buhara askerleri savaşa girmeden Buhara'ya geri döndü. Âlim Han'a

¹ Bu isyan, ilgili dönem kaynakları temelinde P. P. İvanov tarafından detaylıca araştırılmıştır. Bknz.: İvanov, 1937.

itaat etmek istemeyen Uratepe halkı da ayaklandı, fakat sert biçimde bastırıldı. Daha sonra Âlim Han Semerkant'ı da ele geçirmeye çalıştı, ama gerçekleşen savaşlar sonucunda Emir Haydar Semerkant'ı savunmayı, Cizzah ve Uratepe'yi geri almayı başardı. Sadece Zâmin'i Âlim Han'a bırakmak zorunda kaldı (Alimova, 2012, s. 190).

Bu bölgede konumunu güçlendiren Emir Haydar Belh eyaletine yöneldi ve burada büyük başarı elde etti. 1817 yılında Belh'ı fethettikten sonra Maymana, Badahşan ve Kunduz gibi diğer bölgeler de ona itaat etti. Belh eyaleti 1850 yılına kadar Buhara hükümdarlarının elinde kaldı. Sonuç olarak Emir Haydar, karşılaştığı tüm sorunlara rağmen ömrünün sonlarına doğru iç ve dış rakiplerinin direncini kırmayı başardı (Alimova, 2012, s. 190; Bregel, 2009, s. 397; Kügelgen, 2004, s. 88-90).

Emir'ül-Müminîn unvanını alan Emir Haydar, aynı zamanda İslam'ı geliştirme ve şeriatı güçlendirme politikasını izledi. Haydar boş zamanını Buhara din adamlarının eşliğinde geçirir, onların münazaralarına katılır ve kendisi de medrese öğrencilerine ders verirdi. Onun girişimiyle Buhara'da birçok medrese, câmi, hanakah, hamam, kervansaray, çarşı ve ticaret tezgahları inşa edildi. Neticede ülkede ticaret, ekonomik ilişkiler ve özellikle eğitimde olumlu değişiklikler yaşandı. Tam da bu dönemden itibaren, komşu Hindistan, Kaşgar, Urallar ve Volga boyu ülkelerinden ve ayrıca emirliğin çeşitli bölgelerinden öğrencilerin Buhara medreselerine akın etmeye başladığı gözlemlenir (Dâniş, 1967, s. 37).

Emir Haydar, 1826 yılında vefat etti. Vefatının ardından gerçekleşen kısa süreli taht savaşlarında onun üçüncü oğlu Nasrullah (1826-1860) Buhara tahtını kazandı. Babası Emir Haydar'ın aksine iç düzeni sağlamak, ayrımcı hareketlere son verip merkezî yönetimi güçlendirmek ve ülkeyi birleştirmek için son derece sert biçimde hareket etti. Merkezî yönetime karşı gelen güçleri ve devleti tehdit eden isyancıları acımasızca cezalandırdı (Alimova, 2012, s. 192). İktidarının ilk ayında yüzlerce kişiyi katleden Emir Haydar'a, *Emir-i Kassap* lakâbı verildi (Bregel, 2009, s. 397). Uzun yıllık saltanatı boyunca Orta Asya'da hegemonyasını kurmaya çalıştı ve birkaç kez Hokand ve Hive hanlıklarına karşı başarılı seferler düzenledi.

Emir Nasrullah, ülkenin sınırlarını genişletmek ve güçlendirmek amacıyla askerî alanda bir dizi reform gerçekleştirdi. Emirlik tarihinde ilk kez düzenli ordu kuruldu. Buharalı gençlerin yanı sıra Rus ve İranlı köleler de bu orduya alındı. Askerler tüfeklerle

silahlandı. Onlara ayrıca belirli miktarda aylık maaş ve özel askerî uniformalar sağlandı. Bu orduyu çeşitli şekillerde modern askerî teçhizatla donatmak için de girişimlerde bulunuldu¹. Emir Nasrullah, söz konusu askerî güçlerin desteğiyle kendisini bağımsız ilan eden Şahrisabz'a karşı 32 sefer düzenledi. Buna rağmen Şahrisabz ve Kitab'ı ancak 1856 yılında itaat ettirebildi (Alimova, 2012, s. 192; Bregel, 2009, s. 397).

Emir Nasrullah'ın yönetimine ilişkin genel bir değerlendirmede bulunan Dâniş: “Onun zamanında fukara ve asker barış ve güvenliğin salıncağındaydı ve her zaman bolluk, ucuzluk ve refahın tadını çıkardı”, diye yazıyor. Ancak tarihçi, H. 1250'de Emir Nasrullah'ın ordunun mallarına el koyduğu ve onları para cezasına çarptırdığı, memurların ve vergi tahsildarlarının halka zulmettiğini belirterek, bunun neticesinde o yıldan itibaren dinin ve devletin çöküşünün başladığı sonucuna varır (Dâniş, 1967, s. 39). Mirza Sâmî ise, Mangıt hanedanının krizinin ve İslam'ın zayıflamasının belirtilerinin Emir Nasrullah'ın tahta geçtiği yıl başladığına inanıyor. Sâmî, bu tenezzülden Emir Nasrullah'ın iş bilen kişilerin iktidardan uzaklaştırarak alt kökenli insanları etrafında toplamasını sorumlu tutuyor (Sâmî, 1962, s. 56).

Emir Nasrullah'ın oğlu Emir Muzaffer de hanlık sınırlarını doğu komşularının toprakları payına genişletmeye çalıştı. Ancak bunu Rusya'nın desteğiyle başarmayı planlamışken, Buhara Hanlığı'nın kendisi 1868 yılında Rusya'nın itaatine girdi (Bregel, 2009, s. 398).

1.1.3. Hive Hanlığı

XVIII. yüzyıldan itibaren Harezmi bölgesinde XVI-XX. yüzyıl başları dönemindeki devlet oluşumu için Rus ve dünya tarih yazımında Hive Hanlığı adı kullanılmıştır. Ancak yerel yazılı kaynaklarda bu isim geçmemekte olup, genelde eskiden beri Harezmi bölgesindeki devletin topraklarını belirtmek için kullanılan “Harezmi diyarı”, “Harezmi vilâyatı”, “mamlaka-yi Harezmi” adları karşımıza çıkmaktadır. Hive Hanlığı'nın çoğu hanları da resmî han unvanının yanı sıra Harezmi hükümdarlarının

¹ Emir Nasrullah, 1830 yılında Baltakul Çıgatay başkanlığında Rus Devleti'ne gönderdiği heyeti, ticari ilişkilerin yanı sıra Rus hükümetinden Buhara'ya toprak ve onları dökmeyi bilen ustaları göndermesini talep etmekle görevlendirmişti. Fakat emirin bu talebi karşılanmadı. Bknz.: Khalfin, 1974, s. 214-215.

kullandığı kadim *harzemşah* unvanını da kullanmışlardır ve böylece kadim Harezmi devlet gelenekleriyle bağlarını sergilemeye çalışmışlardır.

Harezmi – Aral-Hazar vahasının doğal devamını oluşturan kadim bir tarım vahasıdır. Buranın halkı Amuderya düzlüklerinde sunî sulama sistemiyle tarımla uğraşma gelmiştir. Harezmi, Doğu ve Batıyı birleştiren ana kervan güzergahlarının kesiştiği hem de bazı büyük güçlerin menfaatlerinin çakıştığı yer olması bakımından tarihi boyunca bölgedeki toplumsal-politik ve kültürel süreçlerde önemli rol oynamıştır (Alimova, 2012, s. 258).

Maveraünnehir'in ana topraklarını kontrolü altına aldıktan sonra Muhammed Şeybanî Harezmi'ye yöneldi. 1505 yılında Harezmi'nin ana şehri Urgenç'i kuşattı. Halk tarafından büyük dirençle karşılanan Şeybanî Han, 10 ay süren kuşatma sonucunda Urgenç'i aldı ve Harezmi hükümdarı, Kungrad Sufilerinden olan Çin Sufî, Şeybanî Han sîmasında daha güçlü bir hükümdarı gören ve kendi ayrıcalıklı pozisyonlarını korumayı uman yakınları tarafından öldürüldü. Ancak Muhammed Şeybanî Han'ın 1510 yılında vefat etmesiyle bölge İran Şahı İsmail Safevî'nin tasarrufuna geçti. Harezmi'de tanınmış şeyh Seyyîd Ata Seyyîd Ahmed'in soyundan gelen Seyyîd Hisamiddin Kital önderliğinde Kızılbaşlılara karşı başlatılan ve iki yıl devam eden mücadele sonucunda Şah tarafından atanan Kızılbaşlı vâliler Harezmi'den kovuldu. Böylece, 1512 yılında Avrupa'da daha çok Arapşahiler olarak bilinen ve Harezmi'de 200 yıl hükmedecek olan yeni sülale temsilcileri, Deşt-i Kıpçak kökenli hanlar devletin başına geldi ve Harezmi, tarihte Hive Hanlığı olarak bilinen bağımsız devlet haline geldi. Harezmi hükümdarlarının devlet işlerini Hive şehrine transferi süreci de bu dönemde başlamış olup, Abulgazi Han (1643-1663) döneminde Hive şehrinin resmen başkent statüsünü almasıyla tamamlanmış oldu (Alimova, 2012, s. 259-265).

Şah İsmail'in ölümü ve onun Harezmi'de kalan vâlilerinin kaçması, Özbek sultanlarına güçlenme ve topraklarını genişletme imkânını verdi. Ancak Harezmi, Arapşahiler hükümranlığı boyunca sadece belli periyotlarda politik açıdan bir bütün olabildi. Çünkü hanın iktidarı çoğu zaman göreceli olup, onun akrabaları kendilerine tahsis edilen bölgelerde neredeyse tamamen bağımsız olarak hüküm sürerdi. Ayrıca bunlar kendi pozisyonlarını güçlendirmek için çeşitli aşiret reislerine yaslanırdı. Neticede yeni hanedanın iktidara gelmesinin henüz ilk on yılında çoğu Özbek sultanlar yarı bağımsız ve bağımsız hale geldi. Dolayısıyla, politik bakımdan XVI. yüzyılda bölgede Yuri

Bregel'in ifade ettiği gibi "Arapşahi prenslerin bağımsız vilayetlerinin kendine özgü konfederasyonu" söz konusudur (Alimova, 2012, s. 261-262).

XVII. yüzyıl sonu – XVIII. yüzyıl başlarında belirli aşiret grupları arasında iktidar mücadelesi şiddetlendi. Bunlar artık bağımsız siyaset yürütüyor, açıkça resmî iktidara karşı çıkabiliyor, hatta istediği Cengizî sultanları tahta oturtabiliyordu. Hive'nin tarih vakayinamelerine göre söz konusu aşiret gruplarının mücadelesi neticesinde XVII. yüzyıl sonu – XVIII. yüzyıl başında tahta yediden fazla han çıkartıp indirilmiştir (Alimova, 2012, s. 270).

Hive'nin iç politikasındaki bu istikrarsızlık, Harezmi vahasını ele geçirmek isteyen dış güçlerin harekete geçmesini teşvik etti. 1716 yılında Rusya İmparatoru Harezmi'ye A. Bekoviç-Çerkasskiy başkanlığında bir heyeti keşif için gönderdi. Rus kaynaklarına göre, bu keşifin asıl amacı Hive hanını Rusya'ya kaydırmak ve askerî güçlerin yardımıyla Orta Asya'da Rus egemenliğini kurmaktan ibaretti. Fakat Şirgâzi Han, kumlu altın madenini araştırmayı amaçlayan bu keşife şüphle yaklaşmış ve onun hareketlerini Hive Hanlığı'nı fethetme girişimleri olarak yorumladı. Dolayısıyla heyet başkanının kendisinden umduğu desteği sağlamamakla kalmadı, besleyemeyecekleri gerekçesiyle 6 bin kişilik orduyu 6 kısma bölmeyi ve hanlığın farklı şehirlerini dağıtmayı teklif etti. Bekoviç-Çerkasskiy, ordu komutanlarının itirazlarına bakmaksızın bu teklifi kabul etti. Bölünmenin gerçekleşmesini müteakiben tüm ordu silahsızlandırıldı ve Çerkasskiy katledildi. Keşifin başarısızlığa uğraması Rusya İmparatorluğu'nun Orta Asya'ya girmesini önemli ölçüde geciktirdi (Alimova, 2012, s. 271-272).

1738-1739 yıllarında düzenlediği fetihler neticesinde Transkafkasya, Afganistan ve kuzey-batı Hindistan'ı ele geçiren İran Şahı Nâdir Şah, 1740 yılının Ekim ayında Harezmi'yi fethetmek üzere yola çıktı. İran'a savaşız teslim olan Buhara'nın aksine Harezmi halkı İran ordularına karşı büyük direniş gösterdi. Ancak şiddetli savaşlarda iyi donanıma sahip olan İran ordusunun eli üstün geldi. Harezmi hanı İlbars Han (1728-1740) katledildi (Alimova, 2012, s. 272). Harezmi Buhara'ya göre daha ağır yenilgi bedeli ödedi. İran ordusu için talep edilen tahıl ve süvari askerler dışında ağırlıklı olarak Perslerden ibaret olan tüm köleleri serbest bırakmak zorunda kaldı. Çiftçilik işlerinde ve ev hizmetçileri olarak kullanılan bu köleler, Nâdir Şah'ın emriyle Horasan'a gönderildi.

Nâdir Şah, Hive hanı tahtına önce Astarahanlı olduğu iddia edilen Tahir Han'ı, onun altı ay sonra şehirde çıkan ayaklanma sonucunda katledilmesinden sonra ise İlbars Han'ın oğlu Abulgazi Han'ı atadı. Nâdir Şah'ın ölümünden sonra Harezmi Mangıtları sadece dört sene iktidarda kalabildi, daha sonra Kazak Cengizî Gâyip Han tarafından katledildi. Gâyip Han'ın uyguladığı ağır vergiler yükünden şikayetçi olan halk isyan etti. Ardından Buhara Emiri Muhammed Rahim Han, Harezmi halkının tüm kitlelerinin ortak talebi üzerine Timur Gâzi Sultan'ı han olarak Hive'ye gönderdi. 1764 yılında Timur Gâzi Sultan katledildi (Bregel, 2009, s. 394).

Bu süreçler neticesinde XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Hive Hanlığı'nda merkezîyetçilik ciddi biçimde zayıfladı, ülkenin siyasi ve sosyo-ekonomik hayatına büyük darbe veren aşiretler arası savaşlar başladı: Harezmi'nin güney kısmında yaşayan ve Türkçe konuşan eski yerliler olan Sartlar, daha çok Amuderya'nın delta bölgesi olan Aral'da bulunan Özbek aşiretleri, Yomutlar başta olmak üzere Harezmi'deki rolü gittikçe artan Türkmen aşiretleri ve Aral'ın yanında yerleşen Cüz boyu Kazakları (Bregel, 2009, s. 398). Hive hanları bu dönemde gücünü tamamen yitirdi ve söz konusu savaşan grupların elinde bir kukla haline geldi. "Hanlar oyunu" olarak adlandırılan bu dönemde en güçlü Özbek aşiretleri iktidarı ele geçiriyor ve kukla bir han adına devleti yönetiyordu. İç savaşlar sonucunda ülkenin çiftçilik faaliyetinin tamamen durması 1770 yılında kıtlık, kolera ve veba salgınlarının başlamasına yol açtı. Neticede Harezmi halkı ülkeyi terk edip, daha çok Buhara'ya olmak üzere başka yerlere göç etmeye başladı. Tarihçi Mûnis'e göre başkent Hive'de 40'tan daha az, bazı kaynaklara göre ise sadece 15 aile kaldı (Alimova, 2012, s. 272-276).

Ekonomik hayatın bu denli kötüleşmesinden dolayı zarar gören tüccar, çiftçi, ruhban sınıfı vs. merkezî yönetimin sağlanması için çabalamaya başladı. XVIII. yüzyıl başlarında Arapşahiler hanedanının politik arenadan çekilmesinden itibaren ülkede sayısı en fazla olan aşiretler arasında devam edegelen mücadelelerde siyasi önderlik için en şiddetli yarış Mangıtlar ve Kungradlar arasında yürütülmüştü. Sonunda Kungradların eli güçlü geldi ve bu hareketin başına Kungrad soyundan Muhammed Amîn İnak getirildi (Toshev, 2011, s. 74). Muhammed Amîn İnak, merkezi Aral olan çeşitli muhalif gruplara karşı mücadele başlattı. Muhammed Amîn Han, 1778 yılında Mangıt-kala'yı ele geçirip Abdurrahman Sultan'ı han olarak atayan Can Murad İnak'ı alt ettikten sonra Türkmen Yomutlarını Hive'ye çağırdı ve ordusuna aldı. Bir süredir

merkezî iktidarın sağlanmasını engellemede önemli rol oynayan Yomutlar, bundan sonra Muhammed Amîn'e merkezî yönetimi sağlamasında destek vermeye başladı. Çiftçilik arazisi karşılığı Türkmen boylarını orduya çekme uygulaması Muhammed Amîn'den sonra da devam etti ve giderek yaygınlaştı. Bu sayede Türkmenlerin Harezmi vahasında yerleşmesi ve siyasi hem de sosyo-ekonomik hayata dâhil olması mümkün oldu (Alimova, 2012, s. 276-277; Bregel, 2009, s. 398-399).

Saltanatı boyunca Hive Hanlığı'nın merkezîleşmesi ile siyasi ve sosyo-ekonomik hayatın normalleşmesinin yanı sıra ülkenin önemli ölçüde güçlenmesini de başaran Muhammed Amîn, hareketlerinin meşruiyetini sağlamak için Cengizî sultanları han olarak atamaya ve onlar adına hareket etmeye devam etti. Onun vefatından sonra tahta oturan oğlu Avaz (1790-1804) da bu uygulamayı devam ettirdi. Fakat XIX. yüzyıl başlarına gelindiğinde Kungrad hanedanı önemli ölçüde güçlendi. Neticede Avaz'ın oğlu İltuzar (1804-1806) kukla hanların atanması geleneğine son verdi ve o sırada tahta bulunan Abulgazi V'i devirerek 27 Kasım 1804 tarihinde kendisini "tüm Hive halkının hanı" ilan etti. Böylece, Hive'de 1920 yılına dek hükümlanlığını sürdürecektir olan Kungrad hanedanı kurulmuş oldu (Alimova, s. 278-279; Bregel, 2009, s. 399; Murav'ev, s. 18; Toshev, 2011, s. 74). Buhara Mangıtları gibi Kungradlar da iktidarını meşrulaştırmak amacıyla kendilerinin Cengiz soyuyla bağlantısını kanıtlamaya çalıştı ve bunun için kökenlerini Cengizîlerle evlilik bağları olan Kungrad Moğol kabilesine dayadı (Bregel, 2009, s. 399). Fakat aynı zamanda Cengizî meşrulaştırma geleneğini kaldırmaya yönelik girişimlerin de bulunduğu dair örnekler mevcut. Örneğin, tarihçi Buharî'ye göre, İltuzar Han kendi adına sikke bastırmayı ve onun üzerindeki şiirde kendi adını "Harzemşahlar vârisi" olarak yazdırmayı planlamıştı. Toshev, onun bu hareketinde derin simgesel bir anlam görmekte ve Harezmi'nin eski şanlı tarihini yeniden canlandırarak ve yücelterek tarihi gerçekliği sağlamak ve böylece Cengizî meşruiyeti inkâr etmeye çalışmak olarak değerlendirmektedir (Toshev, 2011, s. 74-75).

İltuzar Han, siyasi önlemler dışında sosyo-ekonomik alanlarda da düzenlemeler gerçekleştirdi. Burada vergi tahsilatı, devlet görevlilerinin atanması, idari yönetim alanlarındaki reformlar sayılabilir. Ancak İltuzar Han'ın hükümlanlığı uzun sürmedi, yukarıda da bahsi geçen Buhara ve Hive arasındaki 1806 yılındaki savaşta yenilen İltuzar Han, Amuderya'yı geçerken hayatını kaybetti. Tahta onun ağabeyi, Muhammed Rahim Han I (1806-1825) çıktı.

Muhammed Rahim Han'ın tahta oturmasından hemen 10 gün sonra çoğu kabileler isyan çıkarttı. İsyancıların arasında Muhammed Rahim'in yakın akrabaları da bulunuyordu. İsyanı bastırmak ve muhalifleri yanına çekmek amacıyla Muhammed Rahim eski sisteme dönerek Abulgazi Han V'i tahta oturtmak zorunda kaldı. Yalnız beş ayı takiben onu tekrar devirdi ve han unvanını kendisi aldı. Ama isyanları bastırmak hem de iktidarını güçlendirmek için uzunca dönem mücadele etmesi ve çok kan dökmesi gerekti (Toshev, 2011, s. 76).

Muhammed Rahim Han, Muhammed Amîn İnak'ın başlattığı merkeziyetçi politikayı devam ettirdi. Merkezi halen Aral yönetimi olan muhalif güçlere, özellikle Türkmen ve Karakalpak boylarına karşı hem askerî hem de siyasi-ekonomik tedbirleri içeren mücadeleyi yürüttü. Bu hareketleri sonucunda Türkmen ve Karakalpak boylar yenilgiyi kabullendi ve Harezmi topraklarında yerleşip han tarafından tahsis edilen toprakları işletmeye başladı. Buna karşılık Türkmenler Hive ordusuna belirli miktarda süvari asker sağlama yükümlülüğünü alıyordu. Bir süre sonra Türkmen atlıları Muhammed Rahim ordusunun en önemli çekirdek gücü haline geldi ve muhalif güçlerin alt edilmesinde kilit rolü üstlendi. Bu sistem, sadece XIX. yüzyıl Hive Hanlığı'na özgü *atlık* – arazi mülkiyeti sistemi için temel oluşturdu (Alimova, 2012, s. 280-282; Bregel, 2009, s. 399).

Muhammed Rahim Han'ın 1811 yılında ana muhalif güçlerin bulunduğu Kungrad'a düzenlediği seferler neticesinde Aral üzerinde mutlak zafer elde edildi ve bu zafer ülkenin birleştirilmesi ve Kungrad hanedanı iktidarının kurulmasında dönüm noktası oldu. Bundan sonra Muhammed Rahim Han ülkenin sınırlarını güvence altına almayı hem de Kazak ve Türkmen bozkırlarına girerek onun sınırlarını daha da genişletmeyi hedefleyen eylemlere yöneldi. Askerî girişimlerin yanı sıra vergi sisteminin ve vergi tahsilatının merkezileştirilmesi, ağırlık ölçülerinin birleştirilmesi, halkın sulama çalışmalarına katılımına ilişkin düzenlemeler, sulamada yeni yapıların inşaatı ve eskilerinin tadilatı olmak üzere sosyo-ekonomik alanlarda da bir dizi tedbir ve reformların uygulanması sayesinde XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde ülkede siyasi istikrar sağlandı ve kalkınma için gerekli temeller atıldı. Burada tarihçi Murav'ev'in “O (Muhammed Rahim), artık en güçlü Asya krallıkları sırasına girebilecek tamamen yeni bir devlet kurdu demek mübalağa olmaz” şeklindeki yorumunu anmak yerinde olacaktır (Alimova, 2012, s. 282-287; Murav'ev, s. 44).

Babasından güçlü bir devletin tahtını devralan Allahkuli Han (1825-1842) da onun fetih hareketlerini devam ettirdi. Buhara'ya yedi, Horasan'a beş sefer düzenleyen Allahkuli Han, ülke topraklarını daha da genişletti. Onun döneminde de tarım ve sulama alanında büyük ölçekli çalışmalar sürdürüldü, Kuhna Urganç-arna, Honyab, Taşsaka, Kuvaniş-yarma gibi kanallar devreye alındı, tarıma yeni araziler kazandırıldı. Ayrıca, bu dönemde Rusya'nın Orta Asya'ya girmeye yönelik girişimleri karşısında Allahkuli Han'ın izlediği politika sayesinde Rusya'nın Orta Asya hanlıklarını fethetmesi süreci önemli ölçüde ertelendi (Alimova, 2012, s. 285-287).

1.1.4. Hokand Hanlığı

Buhara'da Astarahanlılar hanedanı hükümlerinin sona ermesi, diğer taraftan Fergana Vâdisi'nin sürekli Cungarlar ve çeşitli aşiretlerin baskınları tehlikesiyle karşı karşıya kalması gibi bir takım siyasi vaziyetler neticesinde XVIII. yüzyıl başında Fergana Vâdisi Buhara'dan ayrılarak bağımsız oldu. Bu dönemde Fergana'nın çoğu bölgeleri Çadak bölgesindeki Nakşibendi hocalarının denetimi altındaydı. Fergana Vâdisi'nin batı kısmında söz sahibi olan Ming sülalesinin gücü zamanla arttı ve yetki alanını genişletmeye başladı. Ming sülalesinden Şâhruh Bîy, 1709 yılında Çadak'taki hocaları alt etti ve Fergana'nın ilk hükümdarı olarak atandı. Şâhruh, iktidarda kaldığı 13 senenin ardından çeşitli gruplar arasında oluşan çatışmalar sonucu 1722 yılında katledildi (Babadcanov, 2010, s. 102-104; Bregel, 2009, s. 400-401).

Ancak Babadcanov, Şâhruh Bîy döneminde Fergana'nın Buhara'dan tam bağımsız olup olmadığı konusunu tartışmaya açmaktadır. Ona göre, bu döneme ait belgelerde hala Buhara hanı Abulfayz Han'ın (1711-1747) adı geçmektedir, Şâhruh Bîy adına ise Abulfayz Han tarafından verilen *atalık* unvanı eklenmektedir. Ayrıca bazı evraklarda "han adına" ifadesi geçmektedir. Bunun dışında, Fergana Vâdisi'nde halen Buhara paraları yürürlükteydi (Babadcanov, 2010, s. 97-100).

Şâhruh Han'ın yönettiği devletin sınırları Namangan, Margilan, Kanibadam ve İsfara şehirlerini içeriyordu. Onun tahtını devralan oğlu Abdurahim Bîy (1721-1733) topraklarını genişletme politikasını izledi ve daha çok batıya yöneldi. Bu yayılma hareketlerine 1725-1727 yıllarında Hocand ve Uratepe ile başladı. 1732-33 yıllarında ise Şahrısabz ve Semerkant'a ciddi ve uzun süren sefer düzenledi. Andican ve Cizzah'ı

da topraklarına katan Abdurrahim Bîy, askerî seferler dışında Hokand şehrinde büyük çaplı inşaat işlerini de gerçekleştirdi, neticede bu şehir yeni devletin başkentine dönüştü (Babadcanov, 2010, s. 104-106).

Abdurrahim Bîy'den sonra Hokand Hanlığı tarihinde devamlı iktidar değişimi ve çeşitli gruplar arasında güç mücadeleleri yer aldı. Bir miktar siyasi istikrar ve sosyo-ekonomik hayatın toparlanması Narbuta Bîy (1770-1800) döneminde gerçekleşti. Bu dönemde 1750'lerin sonunda halen Andican, Namangan, Margilan ve Hokand olmak üzere dört ayrı beylikten ibaret olan Fergana Vâdisi, Hokand Mingleri şemsiyesi altında birleştirildi. Maverâünnehir ve Kaşgar başta olmak üzere Hokand'a diğer bölgelerden nüfus akını gerçekleşmeye başladı. Onun vefatından sonra tahta onun oğlu Âlim Bîy (1800-1810) oturdu (Babadcanov, 2010, s. 107-117).

Âlim Bîy, iktidarını güçlendirdikten ve 1806-1807 yılında Kurama ve Taşkent'i fethettikten sonra *han* unvanını kabul etti ve bu unvanla para bastırmaya başladı. Para bastırılması, Hokand Hanlığı'nın Buhara'dan tam ve gerçek bağımsızlığının sembollerinden biri anlamına geliyordu. Ayrıca bu sayede mâli ve vergi sistemlerinde düzenlemelerin yapılması da mümkün olmuştu (Babadcanov, 2010, s. 119). Âlim Bîy, Ming sülalesinde *han* unvanını alan ilk hükümdar olması açısından genellikle Hokand devletinin kurucusu olarak kabul edilir¹.

Orta Asya'da oluşan bu yeni devletin kurucusu olan Ming hanedanının önünde de tıpkı Buhara ve Harezmi'de olduğu gibi iktidarını, yani taşıdıkları *han* unvanını meşrulaştırmak meselesi duruyordu. Hokand Hanlığı üzerine önemli araştırma ortaya koyan B. M. Babadcanov, bu görevin Buhara'ya göre hem daha basit hem de daha karmaşık karaktere sahip olduğunu ileri sürmüştür. Çünkü Mingler Buhara Mangıtları gibi kendisinden önceki meşru iktidarı katlettirip, onun yerini almaya çalışmıyordu, zaten Cengizî meşrulaştırma kurallarını önemli ölçüde zayıflatmış olan Buhara'dan ayrılmıştı. Bu açıdan Mingler için meşruiyetini kanıtlamak daha kolaydı. Fakat diğer yandan Mingler tarihten gelen topraklarına sahip olmayan tamamen yeni bir devlet

¹ Babadcanov, Hokand Hanlığı örneğinde devletin kurucusu olarak tek bir hükümdardan bahsetmenin mümkün olmadığını, bu sürecin belli bir hükümdar döneminin mahsulü olarak değerlendirilmemesi gerektiğini, devletin kurulmasının hanedanın kurulması veya hanedan iktidarının çoğunluğun gözünde meşrulaşmasıyla eşit zamana denk gelmediğini savunur. Çünkü bir devletin ana göstergeleri olan başkent oluşumu ve para basımının farklı dönemlerde gerçekleşmiş, yani Hokand'ın devlet olarak biçimlenmesi zaman içerisinde tamamlanmıştır (Babadcanov, 2010, s. 99-102).

kuruyordu, dolayısıyla sadece devleti kurmak değil, onun tarihini, kadim jeneolojisini de oluşturmak zorundaydı. Bu amaçla Ming hanedanının kökenlerini Zahiriddin Muhammed Bâbur üzerinden Emir Timur'a ve Cengiz Han'a, dahası Türklerin efsanevi atası Yafes bin Nuh'a bağlayan "Altın Beşik" jeneolojik efsanesi uyduruldu (Babadcanov, 2010, s. 306-314). Bu efsanenin bir versiyonuna göre¹, 1512 yılında Bâbur Semerkant'tan Fergana'ya, buradan Hindistan'a çekilirken onun bir oğlu dünyaya geldi. Kaçak olmalarından kaynaklı riskler göz önünde bulundurularak yeni doğan bebek Fergana'da bırakıldı ve Ming boyunun köyünde büyütüldü. Bu bebeğin adı Altın Beşik oldu. Altın Beşik 1545 yılında öldü, onun oğlu Tengriyar Buhara Hanlığı'nın Fergana vilayetinin hükümdarı oldu ve bîy unvanını aldı. Şâhruh Bîy, onun onuncu nesil torunuydu (Alimova, 2012, s. 375).

Âlim Han döneminde Hokand Hanlığı'nın siyasi önemi daha da arttı. Rakiplerini ve muhalif güçleri alt etmek için sert bir politika uyguladı ve bu nedenle "Âlim Zâlim" lâkabını aldı. Daha çok Tâcık dağlılarından oluşan paralı askerî birlikler oluşturdu ve bunlara dayanarak iktidarın merkezîleştirilmesini sağladı. Sadece kendisine bağlı olan orduya sahip olmak diğer aşiret ve gruplara bağımlılığının nispeten azalmasına hizmet etti. Daha sonra bu birlikler yine onun kurduğu daimî ordunun da temelini oluşturdu. Âlim Han, Angren Vâdisi, Çimkent, Sayram, Türkistan ve Taşkent bölgeleri olmak üzere ticaretin başlatıldığı Rusya'ya giden kervan yollarındaki kilit yerleri fethederek hanlık sınırlarını önemli ölçüde genişletti (Alimova, 2012, s. 374-377; Babadcanov, 2010, s. 117-119; Bregel, 2009, s. 401).

Âlim Han'dan memnun olmayan kesim, onun Taşkent'te bulunmasından istifade ederek 1810 yılında halkı kışkırttı ve yerine kardeşi Umar Bîy'in tahta oturtulmasını sağladı. Durumdan haberdar olan Âlim Han hemen Hokand'a doğru yol aldı, ama Altı Kuş bölgesinde vurularak öldürüldü (Babadcanov, 2010, s. 130-133). Tahta oturan Umar Han (1810-1822) da hanlık topraklarını genişletmeye yönelik tedbirleri devam ettirdi. Uratepe, Türkistan ve Taşkent'in kuzeyinde yerleşen birkaç küçük şehri aldı. Ayrıca, onun döneminde tarım, zanaat üretimi ve ticaret canlandı, halkın yaşam kalitesi arttı, sanat ve edebiyata verilen önem sayesinde Hokand edebiyat ortamı gelişti. Bunun dışında, bu dönemde Rusya ile diplomatik ilişkileri kurma girişiminde bulunuldu. Ama

¹ Tüm versiyonlar için bkz.: Babadcanov, 2010, s. 314-338.

Petersburg'a gönderilen heyet üyelerinden biri Rus askeri tarafından öldürüldü. Bu durumun yatıştırılması amacıyla Rusya 1813 yılında F. Nazarov'u Hokand'a gönderdi. Nazarov, olayların aydınlatılmasına kadar Hokand hanı tarafından tutsak edildi ve bir sene boyunca hanlıkta kaldı (Alimova, 2012, s. 378).

Umar Han'ın vefatından sonra tahta oturan oğlu Muhammed Ali Madali Han (1822-1841) Uratepe, Karategin, Kulab, Darvaz ve Badahşan'ı kendisine itaat ettirerek ülke sınırlarını daha da genişletti. 1826-1829 yıllarında Kaşgar'a da birkaç sefer düzenledi. Onun döneminde Hokand Hanlığı en parlak dönemini yaşadı. Hanlık toprakları beş bin mil kareye, nüfusu ise yaklaşık iki milyon kişiye ulaştı. Ancak Buhara ile 1840-60'lı yıllar boyunca yapılan şiddetli savaşlar, diğer birçok etkenle de birleşerek Hokand Hanlığı'nın yıkımının temellerini attı. Bölge uzun süre boyunca çeşitli etnik grupların iç savaşları, isyanlar ve dolayısıyla siyasi istikrarsızlık ateşi içinde yandı. Fırsattan istifade eden Rusya İmparatorluğu bölgeyi tamamen ele geçirmek üzere harekete geçti. Polat Han isyanını bastırmak bahanesiyle Rus askerleri Hokand Hanlığı topraklarının tamamını ele geçirdi. İmparatorun 19 Şubat 1876 tarihli kararıyla Hokand Hanlığı feshedildi ve Türkistan Genel Valiliği içerisinde Fergana vilâyeti kuruldu (Alimova, 2012, s. 379-394; Bregel, 2009, s. 401-402).

Hokand Hanlığı'nın zayıf düşmesinin ana nedenlerinden biri olan Buhara ile ilişkiler, daha çok XIX. yüzyılın birinci yarısında şiddetlendiyse de aslında iki hanlığın başından beri çakışan çıkarlarından kaynaklı olarak hep keskin ve düşmancaydı, desek mübalağa olmaz. Çünkü Buhara emirleri, daima kaybettikleri toprakları geri almaya ve eski sınırlarına ulaşmaya, Hokand emirleri de doğal olarak bağımsızlığını korumaya ve aynı zamanda Buhara da dâhil olmak üzere komşu bölgeler pahasına sınırlarını genişletmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla iki hanlık arasında devamlı çatışmalar çıkıyor ve sosyo-ekonomik hayatı geriye götürüyordu. Ancak şunu da vurgulamak lazım ki, XVIII. yüzyıl sonunda Kabil hükümdarı Temir Şah'ın Buhara'ya saldırısı örneğinde olduğu gibi ortak tehlikenin belirlediği özel durumlar karşısında bu iki hanlık müttefik olabiliyordu. Ne yazık ki bu müttefiklik, Orta Asya topraklarına giren Rusya'ya karşı sağlanamadı. Rus askerleriyle savaşmak, bir yandan Buhara Emiri'nin çıkarlarına uymuyordu. Çünkü kazanması durumunda Hokand, güçlerini Taşkent'in ve diğer bölgelerin savunmasına yönlendirebilirdi. Öte yandan, İslam'ın koruyucusu sayılan emir, kâfirlere karşı savaşta Müslümanları desteklemeliydi. Dolayısıyla Hokand ile

savaşmak da Rusya'ya destek olarak görülebilirdi. Bu etkenler silsilesi içerisinde Buhara-Hokand ilişkileri gittikçe daha da karmaşık bir hal aldı (Alimova, 2012, s. 379, s. 408).

Hokand ile Hive hanlıklarının ilişkileri ise Buhara'nın aksine uzun yıllar boyunca ılımlı ve dostça ilerledi. Bu dostane ilişkilerin temeli, 1842 yılında Buhara Emiri Nasrullah'ın Hokand'ı kuşattığı sırada, muhtemelen Hokand Hanı'nın ricası üzerine Hive Hanı Allahkuli'nin Buhara'ya saldırması ve neticede Emir Nasrullah'ın kuşatmayı durdurup, geri çekilmek zorunda kalması, dolayısıyla Hivelilerin yardımıyla Hokand'ın zafer kazanmasıyla atılmıştı (Alimova, 2012, s. 383, s. 408).

1.1.5. Merv Eyaleti

Merv, güney Türkmenistan'da, Murgâb nehri deltasının aşağı kısmında yerleşen şehrin ve çevresinin adıdır. Merv, İran ile Hazar denizi kıyılarını Orta Asya'nın önemli şehirlerine bağlayan ve ticaret yolu üzerindeki konumu itibarıyla Ortaçağ'ın siyasi, idari, ticari ve kültürel hayatında önemli role sahip olmuştur. Merv'in yıllık yağış oranı çok düşük olup, bölgenin tarımsal faaliyeti tamamen sunî sulamaya bağlı olarak yürütülmüştür. Söz konusu sulama sisteminin temelini ise Murgâb nehrinde bulunan ve X. yüzyılda "Bend-i Sultan", XII. yüzyıldan itibaren ise daha çok onu yeniden inşa ettiren Sultan Sancar adıyla anılan baraj oluşturmuştur (Özgüdenli, 2004, s. 221; Wood, 1998, s. 3).

Merv'in en eski tarihine kısaca göz atacak olursak, bu şehrin tam olarak ne zaman kurulduğu bilinmemekle birlikte İslam'dan çok daha öncesinden beri varlığını sürdürdüğü bölgede yapılan kazı buluntularıyla kanıtlanmıştır. İslam'dan önce çeşitli Pers hanedanlarının merkezi olan Merv, VII. yüzyılın ortalarında Arap ordularınca fethedildikten sonra da stratejik mevkiini korudu, Horasan'ın askerî ve idari merkezi haline geldi ve dönem-dönem başkent statüsünü aldı. Tâhiriler döneminde önemini kıyasla yitirmesine rağmen bölgedeki en kalabalık şehir olarak kaldı ve XI-XII. yüzyıllarda Selçuklu döneminde başkent statüsünü geri kazandı. Sultan Sancar, burayı geliştirmek için büyük çaba sarf etti, şehir surları genişletilerek yeniden yapıldı ve böylece Yeni Merv (Sultan Kale) ortaya çıktı. Sultan Sancar döneminde en parlak dönemini yaşayan Merv, devletin idari merkezi olmasının yanı sıra çok sayıda

kütüphane ve medresesiyle ilim merkezi haline geldi. Ancak Oğuz ve Moğol istilaları sırasında tamamen harabeye çevrilen şehir daha sonra Timurlular tarafından yeniden restore edilse de bir daha eski ihtişamı ve önemine kavuşamadı. Timurlu Şâhruh Sultan, istilalar sırasında tahrip edilen barajın yerine yeni baraj yaptırarak sulama kanallarını tekrar faaliyete geçirdi, ancak yeterli miktarda su temin edilememesiyle birlikte suyun eski yerleşim merkezine taşınması da mümkün olmadı. Zaten Timurlular'ın Horasan'daki başkenti olarak Herat şehri seçilince de Merv geri planda kaldı. Daha sonra Orta Asya'da Şeybanîlerin ve İran'da Şîî Safevîlerin yükselmesiyle Merv, bu iki devletin tartışmalı sınırları arasında kaldı (Özgüdenli, 2004, s. 221-222; Wood, 1998, s. 4-5).

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Buhara ve Hive'de oluşan yeni hanedanların iktidarının güçlenmesi ve siyasi gücün merkezîleşmesi neticesinde söz konusu devletler yayılma politikasına geçti ve yüzünü ilk kuzey Horasan'a çevirdi. Aynı şekilde İran da 1795 yılında Kaçar hanedanının kurulmasıyla birlikte siyasi ve ekonomik canlanma aşamasına geçti ve geleneksel olan Horasan'ı yönetme iddiasını yeniden öne sürmeye başladı. Merv, zaman zaman İran'a bağlılıkları ifade edilse de Nâdir Şah'ın ölümünden itibaren bu döneme dek Kaçar hanedanının İzzedin kolu tarafından bağımsız beylik biçiminde yönetiliyordu. Bölgenin izole konumu ve kendine yeterli tarımsal kaynakları, özellikle komşularının zayıf olduğu dönemde onlara büyük ölçüde bağımsızlık avantajı sağlıyordu. Merv şehrinin merkezinde İran vâlisi olarak kabul edilen Merv hükümdarı Bayram Ali Han'ın yaptırdığı ve bitişik surlarla çevrili olan Bayram Ali Han kalesi bulunuyordu. Merv'in nüfusu ağırlıklı olarak Şîî İranlılardan oluşuyordu (Wood, 1998, s. 45-47).

Merv ile Buhara Hanlığı arasında Daniyal Bîy döneminde iyi ilişkiler sağlanmıştı. Ancak Şahmurad döneminde durum kökten değişti. Bu konuda Mir Abdul Kerim Buharî şöyle der: "Bayram Ali Han, Daniyal Bîy'in ölümünü işittiğinde, yakınlarından birkaç kişiyi uygun hediyelerle taziyeye Buhara'ya gönderdi ve Merv'de Daniyal için yas ilan etti ve böylece Buhara ile barışçıl ilişkileri korumayı umdu. Fakat Şahmurad gece gündüz (sefer hakkında) düşündü ve sonunda Türkmenleri Amuderya'dan iki bin Özbek atlısıyla Merv'i yağmalamak için gönderdi. Tek kelimeyle, düşmanlık başladı" (Schefer, 1876, s. 58; Wood, 1998, s. 50-51).

Yukarıda da bahsedildiği üzere Buhara Emiri Şahmurad, iç düzeni ve merkezî iktidarı sağladıktan sonra siyasi gücünü daha da artırmak ve sınır sorunlarını düzene sokmak amacıyla İran Kızılbaşlılarına karşı mücadele başlattı ve bu kapsamda 1785-86 yılında Merv ve modern Türkmenistan'ın ona yakın bölgelerine bir dizi askerî sefer düzenledi (Alihanov, 1883, s. 11; Karryev, 1954, s. 278). Şahmurad'ın Merv'i alma kararının nedenleri araştırmacı William Wood tarafından daha detaylı biçimde açıklanmıştır. Ona göre, ilk olarak Şahmurad'ın bir Sünnî olarak Merv'in Şîî hükümdarlarına karşı beslediği kinin itici güç olarak hizmet ettiğinin altını çizmek gerek. Ayrıca birkaç on yıllık gerileme döneminden sonra tekrar eski gücüne kavuşmaya başlayan Buhara, topraklarını genişletme politikasına yönelmiş, Belh ve Amuderya'nın güneyindeki diğer bölgeler üzerindeki söz hakkı iddiasını yeniden ileri sürmeye başlamıştı. Merv seferleri de Buhara'nın söz konusu yayılmacı politikası kapsamında değerlendirilmelidir. Merv'in fethi Buhara için birçok açıdan avantaj sağlayacaktı. Öncelikle, Horasan'a yapacağı seferler için bir başlangıç nokta, temel işlevini görecekti. İkincisi, bölgedeki aşiretlerden alınan vergilere erişimi artıracaktı ve üçüncüsü de İran'dan Buhara ve Hive'ye giden yolda bölgeden geçen karavanlardan fayda sağlayacaktı. Son olarak da bunun Şahmurad için Afgan siyasetinde kilit role sahip olan Herat'taki olaylar üzerinde etki yaratabileceği bir temel oluşturacağını da eklemek lazım (Wood, 1998, s. 51-52). Anke von Kügelgen, Şahmurad'ın Merv seferlerini daha çok dini gerekçelere bağlamış, onun Horasan'a her yıl düzenlediği cihad ve gaza seferlerinin nedenini bunun klasik anlayışa göre Müslüman hükümdarının yapması gereken temel görevlerden biri olmasında bulmuştur (Kügelden, 2004, s. 335-340).

Böylece, Şahmurad'ın 1785 yılında Merv'e gönderdiği Türkmenlerden ve 2 bin atlı Özbeklerden ibaret olan güçler, Bayram Ali'nin 5 bin atlı ve 3-4 bin Türkmen birlikleri tarafından karşılandı ve Merv sağlam bir şekilde savunuldu. Buna karşılık Şahmurad hileye başvurdu. 6 bin Özbek'ten oluşan güçlerini toplayıp Çarjuy'a yürüdü ve orada kamp kurdu. Daha sonra Bayram Ali'nin fikrini karıştırmak için Buhara'ya döndü. Bu bilgi ajanlar tarafından hızlıca Bayram Ali'ye ulaştı ve o Şahmurad'ın cesaretini yitirip Buhara'ya döndüğünü ve Merv'e saldırmama kararı aldığını düşündü. Ancak Şahmurad Buhara'da sadece birkaç saat kalıp Çarjuy'daki kampına geri döndü ve hemen Merv'e yürümeye başladı. Şehre gece vakti ulaşan Şahmurad bir kez daha hile kullandı ve 4 bin askeri pusuda bekleterek, sadece bin askeri şehre saldırması üzere gönderdi. Bayram

Ali, bunun sadece küçük bir baskın olduğuna inanarak 150 atlıyı işgalcileri durdurması için gönderdi. Ertesi sabah Bayram Ali ve birlikleri söz konusu Buhara askerlerini mağlup etti. Kaçmaya çalışan Buharalıların peşinden kovalayan Bayram Ali, asıl Buhara ordusu tarafından kuşatıldı ve vurularak öldürüldü. Merv halkı düşmanın şehre girmesini engellemeyi başardı, sadece çevre bölgeleri yağmalayan Buhara ordularıyla barış sağlandı. Bayram Ali'nin ikinci oğlu Muhammed Kerim Han babasının yerine atandı, Şahmurad ise Merv'in önde gelen yedi ailesini rehin olarak yanına alarak Buhara'ya geri döndü (Wood, 1998, s. 52-54).

Bu olayları Mir Abdul Kerim Buharî şöyle aydınlatır: “Bayram Ali Han'ın vefatından sonra, Bayram Ali Han'ın oğlu ile Merv'in bazı soyluları, Timur Şah'ın himayesine başvurdular: “Merv sizin devletinizin bir parçasıdır ve biz de sizin tebaanız; Özbekler (Mangıtlar kastediliyor) malımızı harap ettiler ve bizi soyuyorlar ve esir alıyorlar, utancımızın sorumluluğunu üstlenmelisiniz”. Bundan sonra Timur Şah intikam almak niyetiyle Kabil'den yüz elli bin askerle (ayrıldı) (ve) But-i Bamiyan üzerinden Belh'a geldi; kendisine her bölgeden ordu geldi. Şahmurad da otuz bin asker hazırladı ve Amuderya kıyılarında siperler inşa etti; korkuya kapıldı ve kurnazca bir plan yaptı, Kadı Ebu Nasr'ı ve daha birkaç kişiyi Timur Şah'ın sarayında büyük yetkiye sahip olan Feyzullah'a şu sözlerle gönderdi: Siz, Kızılbaşlardan utanç duyarak Müslümanlara saldırıyorsunuz, bu ne anlama geliyor? Halkınız mürtedler konumunda, biz ise inanç uğruna acı çekiyoruz! Bu sözler doğru olduğundan, Kadı Feyzullah (Timur) Şah'ı kararından caydırdı ve barış sağlandı” (Schefer, 1876, s. 58-62).

Muhammed Kerim Han iktidarda kısa bir süre kaldı, onun yerini ağabeyi Hacı Muhammed Hüseyin aldı. Muhammed Hüseyin hemen Afganistan hükümdarı Timur Şah'a elçi göndererek, Buhara'ya karşı destek talep etti. Bunu öğrenen Şahmurad, Afganlardan herhangi bir destek gelmeden evvel Merv vahasını ele geçirme girişimini tamamlamak amacıyla tekrar Merv'e yürüdü. Derin hendek ve güçlü duvarlarıyla korunan Merv'i alamadı. Bunun üzerine ikinci kez çevre bölgeleri yağmalayarak Buhara'ya geri dönmek üzere yola düştü. Ancak Merv'e su sağlayan Sultan-Bend barajını koruyan Sultan-Bend kalesinin başı, Merv garnizonunun başındaki kişi, Hacı Muhammed Hüseyin'den intikam almaya karar vererek tüccarlar aracılığıyla Şahmurad'ı şehre davet etti. Şahmurad hemen geri döndü ve kalenin anahtarlarını alarak Merv barajını yıktı. Neticede Merv susuz kaldı hem de tarımın tamamen sunî sulamaya

bağlı olmasından ötürü kıtlık tehlikesiyle yüzleşti. Bu sırada Afganlar yardıma geldi, Herat'tan ekmek ve tahıl getirildi. Ama Merv garnizonunun başı, Merv'den ayrılan Afgan ordusunun komutanı Lyaşkari Han'a hakaret etti, neticede Lyaşkari Han küstü ve iki bin kadar Merv'li aile ile birlikte Herat'a geri çekildi. Muhammed Hüseyin, Şahmurad ile anlaşma ve tekrardan Merv vâlisi görevine atanma umudunda Buhara'ya geldi. Ancak Şahmurad, karşılıklı güvenin sağlanması gerekçesiyle Kacar şehzadesi ve ailesinin hem de Merv'in önde gelenlerinin Buhara'ya taşınmasını istedi. Başka çaresi kalmayan Muhammed Hüseyin'in Merv'den ayrılmasını müteakiben Şahmurad'ın 5 bin atlıdan ibaret ordusu şehre girdi. Bu güçler Şahmurad'ın talimatıyla Bayram Ali Han'ın akrabaları ve Merv soyluları dâhil 5 bin aileyi zorla Buhara'ya göç ettirdi. Kendileri ise garnizon olarak Merv'e yerleşti. Birkaç gün sonra 2 bin aileyi daha göç ettirme talimatı aldılar ve neticede Merv'de sadece 2 bin Şîî ve bin Sünnî aile kaldı (Karryev, 1954, s. 279; Schefer, 1876, s. 62-64; Wood, 1998, s. 54-57).

Buhara'ya göç ettirilen söz konusu yaklaşık 30 bin kişi Buhara'nın çevresindeki köylere yerleştirildi (bunlar halen Buhara'da İrâni adıyla ikamet etmektedir). Bunların Sünnî mezhebine ait yerel nüfusun aksine Şîî mezhebinin takipçileri olduğundan, Buhara Hanlığı'nın daha sonraki tarihinde bu durum, sık sık dinî çelişkiler ve çatışmalarda bir faktör olarak hizmet etti. Merv halkının geri kalanı ise Meşhed ve Herat'a kaçtı (Bregel, 2009, s. 396; İvanov, 1958, s. 107).

Emir Şahmurad, barajı yeniden inşa ettirdi ve Merv hükümdarı olarak ağabeyi Umar Bîy'i ve Fâzıl Bîy'i atayarak, kendisi Buhara'ya geri döndü. Bir süre sonra kardeşler Buhara'dan bağımsızlığını kazanma girişiminde bulunarak Türkmenlerin de teşvikiyle isyan başlattı. Bu durum, Emir Şahmurad'ı tekrar Merv'e yürümeye mecbur bıraktı. Şehri alamayan Şahmurad, gelecekte Merv'i restore etmenin ve toprağı işlemenin mümkün olmaması için ikinci kez Merv barajının yıkılmasını emretti, sonra da Buhara'ya döndü (Alihanov, 1883, s.11; Alimova, 2012, s. 186; Wood, 1998, s. 57-58). Merv'de kıtlık başladı. Umar Bîy, bağımsızlığını sürdürmek amacıyla şehir halkından para toplayıp Türkmen müttefiklerine dağıtmayı planladı. Bunu öğrenen şehir halkı kardeşleri tahttan indirdi, şehir kapılarını kapatarak Türkmenleri dışarıda bıraktı, Buhara garnizonu ise kale içerisinde kuşatılmış olarak kaldı. 300 kadar Buharalı tutuklanıp idam edildikten sonra kardeşlerin Merv'i terk edip Şahrısabz'a kaçmalarına müsaade edildi. Mervliler Şahmurad'a haber gönderdi ve teslimiyetlerini teklif etti. Şahmurad

Merv'e 5 bin kişilik ordu gönderdi ve Merv vâlisi olarak Bedil Mirza'yı atadı. İkinci defa Merv'i alan Şahmurad Murgâb barajını tekrar inşa ettirdi. Bu olaylardan bir yıl sonra Merv vâliliğine oğlu Nasiriddin Bek'i atadı ve ona garnizon olarak 10 bin kişilik ordu sağladı. Bundan sonra Merv, Şahmurad döneminin sonuna kadar devam eden Horasan'a yönelik yağma baskınları için başlangıç noktası olarak hizmet etti (Karryev, 1954, s. 280; Wood, 1998, s. 58-59). Nasiriddin dönemindeki siyasi gelişmeler onun biyografisine adanmış olan bir sonraki bölümde etraflıca aydınlatılacaktır.

Merv, 1822 yılından 1843 yılına dek belli aralıklarla Hive Hanlığı'nın dolaylı veya doğrudan denetimi altında kaldı. Merv'e XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren akın etmeye başlayan ve zamanla baskın hale gelerek bölgenin bundan sonraki tarihine yön veren göçebe Sarık Türkmenleri¹ 1843 yılında tamamen bağımsız hale geldi (Wood, 1998, s. 5-12, 80-184). Bundan sonra Muhammed Amîn Han, 1855 yılında Sarıklar nihayet boyun eğdirilene ve Merv alınana kadar sürecek olan geleneksel Merv seferlerini başlattı. Sonraki sene Muhammed Amîn Han Merv'in güney-batısında ikamet eden Teke kabilesine yöneldi, fakat Sarahs yakınında gerçekleşen savaşta Hive ordusu yenik düştü ve Muhammed Amîn Han öldürüldü (Bregel, 2009, s. 399-400; Wood, 1998, s. 184-253).

1.1.5. İran

Bin yıllar boyunca Turan ve İran toprakları bazen keskin sınırlarla bir birinden ayrılarak, bazen de tek devlet çatısı altında birleşerek iç içe varlığını sürdürmüştür. İki ülke arasında ticari ilişkiler de en eski dönemlerden itibaren yürütülmeye başlamıştır ki bu topraklarda yapılan kazılar sonucunda elde edilen arkeolojik bulgular bunun kesin kanıtıdır. Orta Asya'dan İran'a gönderilen kervanlar oradan Arap ülkelerine ve Anadolu'ya kadar yol almış, bu da iki ülke arasında daha fazla sayıda kervan gidiş-gelişlerinin gerçekleştirilmesine katkıda bulunmuştur (Valieva, Mannonov, 1966, s. 14-15). Bu temaslar doğal olarak halkların ve kültürlerin de birbiriyle yakınlaşmasını sağlamıştır. Böylece, bir biriyle bağlantılı uzun tarihi boyunca Turan ve İran halklarının

¹ Trans-Hazar bölgesinde, Murgab nehri boyunca yaşayan Türkmen kabilesi. Detaylı bilgi için bkz.: Wood, 1999; Karryev, 1954.

yaşam tarzı, mantalitesi, dili, sanatı, edebiyatı, gelenek ve görenekleri karşılıklı çok şey ödünç almış ve benzeşmiştir.

Fakat XVI. yüzyılda İran'da Şah İsmail tarafından Şiî Safevî devletinin kurulması, bu iki bölgenin bundan sonraki ilişkilerini kökten değiştirmiş ve Sünnî-Şiî mücadelesini simgeleyen düşmanca yaklaşım, söz konusu ilişkilerin temel özelliği haline gelmiştir. İran ve Turan arasında mezhepsel uzlaşmazlık ve dinî radikalizmde ifade edilen bu anlaşmazlık sadece siyasi gelişmelere yön vermekle kalmamış, aynı zamanda sosyal ilişkiler ve kültürel bağların da önemli ölçüde kopmasına neden olmuştur.

XVIII. yüzyıl sonu – XIX. yüzyılın birinci yarısında Orta Asya'da üç ayrı hanlığın, ayrıca birçok yarı bağımsız ve bağımsız bölgelerin teşkil olması hem de İran'ın bağımsız devlet olarak son derece zayıflayarak, Batılı emperyalist ülkelere bağımlı hale gelmesi gibi birçok etkenlerden ötürü Orta Asya ve İran arasındaki ilişkiler ve diplomatik bağlar da zayıflamıştır.

XVIII-XIX. yüzyıl, Maveraünnehir'de olduğu gibi İrân'da da karmaşık siyasi süreçleri ve köklü değişimleri içeren bir dönem oldu. Özellikle Sultan Hüseyin (1694-1722) döneminde şiddetlenen Safevîlerin Şiî despotizmi ve Sünnîlere uygulanan baskı ve takip, Sünnî olarak kalan Afganlar için daha fazla tahammül edilemez hale geldi. Şiî Safevî yönetiminin zayıflamasından yararlanan Afganlar, Gılcayî Afganlıları lideri Mîr Veys başkanlığında isyan başlattı ve neticede Kandehar'ı aldı. Mîr Veys erken vefat edince onun yerine geçerek görevini üstlenen yeğeni Mîr Mahmud, 1719 yılında Kirman'a girdi, 1722'de ise İsfahan'a yürüdü ve yaklaşık altı ay süren kuşatmanın ardından şehri alarak kendisini şah ilan etti. 1725 yılında Mîr Mahmud'u tahttan indirerek yerine geçen yeğeni Eşref Han (1725-1732) döneminde birçok eyalette Afganların iktidarına karşı isyanlar başladı. İran'daki bu karmaşık ortamdan istifade eden dış güçler harekete geçti. Ruslar 1723'te Gilan, Mazenderan, Gurgan ve Bakü'yü ele geçirdi. Osmanlılar 1723'te Tiflis ve Kermanşah'ı, 1724'te Erivan ve Hamadan'ı ele geçirdi. 1727'de yapılan anlaşmayla İran Kürdistanı, Azerbaycan, Karabağ ve Gürcistan Osmanlılara bırakıldı (Avery, Hambly, Melville, 2008, s. 6-23; Ru, 2015, s. 319).

İran'ı Afganlardan kurtarma girişimini II. Tahmasb'ın yanında yer alıp kendini "Tahmasb Kulu" olarak ilân eden Afşar aşiretinden Nâdir üstlendi. Nâdir, itibarî Safevî şahı Tahmasb ile anlaşma yoluna gitti ve aslında ihtiyacı olmasa ve İran fethini

tamamen kendisi yönetse de sözde Tahmasb'ın onayıyla hareket etti. Nâdir, Afganlılar'ı mağlûp ettikten sonra 1730 yılında İsfahan'ı ele geçirdi ve II. Tahmasb'ı (1730-1731), 1732 yılında ise II. Tahmasb'ın yerine onun oğlu III. Abbas'ı (1732-1736) tahta çıkardı. 1736'da Abbas'ı da tahttan indiren Nâdir, kendisini Afşar hanedanının ilk şahı olarak ilân etti. Fiilen 1722'de çökmüş olan Safevî Devleti böylece son bulmuş oldu (Avery, Hambly, Melville, 2008, s. 23-32; Ru, 2015, s. 320-321; Üstün, 2000, s. 400-401).

Nâdir Şah, bu dönem içerisinde gerçekleştirdiği bir dizi savaş sonucunda 1736 yılında Osmanlıları 1639 yılındaki sınırları yeniden tanıyan anlaşmayı imzalamaya mecbur bıraktı, 1735 tarihli Gence Antlaşması ile de Ruslar'dan Derbend ve Bakü'yü geri aldı, 1738 yılında ise onların Ermenistan ve Azerbaycan'dan tamamen geri çekilmesini sağladı. Nâdir Şah Hindistan'a yürüdü ve Delhi'ye kadar vararak büyük ganimetlerle döndü. Bunun dışında Maverâünnehir'e bir dizi sefer düzenledi ve yukarıdaki bölümlerde de bahsedildiği gibi Buhara ve Hive olmak üzere buradaki her iki hanlığı İran'a boyun eğdirdi (Avery, Hambly, Melville, 2008, s. 33-51; Ru, 2015, s. 321; Üstün, 2000, s. 401).

Nâdir Şah döneminde göreceli istikrarın sağlanmasına rağmen XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren onun askerî-feodal imparatorluğu çökmeye başladı. Ekonomik yıkım seviyesinin artması, feodal sömürünün ve siyasi baskının yoğunlaşması, tek devlet çatısı altında zorla birleştirilen tüm ülkelerde şah karşıtı isyanların büyümesine neden oldu. Nâdir Şah'ın suikast düzenlenerek öldürülmesinden sonra siyasi ve sosyo-ekonomik sistemleri ve kültürel gelişme düzeyleri bakımından birbirinden keskin farklılıklar gösteren, etnik olarak çeşitli ülke ve topraklardan oluşan imparatorluğunun çöküşü kaçınılmaz oldu. Maverâünnehir ve Horasan (Afganistan) İran'dan ayrıldı, Transkafkasya'da ve İran topraklarında bağımsız ve yarı bağımsız devletler ortaya çıktı.

Nâdir Şah'tan sonra yaşanan taht mücadeleleri neticesinde İran tahtına Lur asıllı Kerim Han Zend çıktı. Nispeten sakin geçen Kerim Han dönemini onun 1779'daki ölümünün ardından tekrar başlayan taht kavgaları takip etti. Uzun süren siyasi çatışmalarda Türkmen aşiretlerinden olan Kaçarlar'ın reisi Ağa Muhammed Han'ın eli üstün geldi ve 1796 yılında iktidar İran'a 130 yıl boyunca hükümlerlik edecek Kaçarlar hanedanına geçti (Avery, Hambly ve Melville, 2008, s. 63-94, 104-143).

Ağa Muhammed Han'ın 1797 yılında öldürülmesinin ardından onun yerine geçen yeğeni Feth Ali Şah ile birlikte yeni bir döneme giren İran, Yakın ve Orta Doğu'daki karmaşık uluslararası siyasetin nesnesi haline geldi. Basra körfezine inmeyi hedeflemiş olan Rusya, Kafkaslar'da giderek etkili bir siyaset izlemeye başladı ve neticede modern silahlar ve ordudan yoksun olan İran 1800 yılında Gürcistan'ı Rusya'ya kaptırdı. Dünyadaki siyasi gelişmelerden ve özellikle Hindistan konusunda İngiltere ile Fransa arasındaki çekişmelerden habersiz olan Feth Ali Şah, Napolyon'la 1807 yılında Finkenstein Antlaşması'nı imzaladı. Bu antlaşmaya göre Fransa, Gürcistan'ı geri alması hususunda İran'a yardım edecek, İran da buna karşılık olarak İngiltere'ye savaş açacaktı. Bu antlaşmadan kısa bir müddet sonra Fransızlar'la Ruslar'ın Tilsit Antlaşması ile aralarındaki düşmanlığa son vermeleri üzerine Feth Ali Şah müttefiklik konusunda yüzünü İngiltere'ye çevirdi. İngiltere, buna karşılık 1809 yılında İran kapılarını Fransızlar için kapattı ve İran'ın bölge bütünlüğünü sağlama yükümlülüğünü üstlendi. Fakat verilen bu söz, gerçekte işe yaramadı ve Fransızların Rusya'dan çekilmesinden sonra 1813 tarihli Gülistan Antlaşması ile Gence, Karabağ ve Kafkaslar'ın tamamını eline geçiren Rusya, Hazar denizinde donanması olan tek devlet haline geldi. 1826'da kaybettiği toprakları tekrar almaya çalışan İran, Rusya'nın Tebriz'e girmesi üzerine 1828 tarihli Türkmençay Antlaşması ile Erivan ve Nahçıvan'la birlikte tüm Ermenistan'ı Rusya'ya vermek zorunda kaldı. Feth Ali Şah, bu ağır kayıplarını Mezopotamya ve Herat'ı alarak kapatmaya çalıştı, fakat her iki bölgede de başarı elde edemedi. 1834 yılında Feth Ali Şah'ın yerine geçen torunu Muhammed Şah da Herat'ı geri alma girişiminde bulunduysa da, İngiltere'nin tampon bölge olarak gördüğü Afganistan'ı koruması nedeniyle başarıya ulaşamadı ve tüm denemelerine rağmen en sonunda 1856 Paris Antlaşması ile Afganistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı (Avery, Hambly, Melville, 2008, s. 144-173; Ru, 2015, s. 325-327; Üstün, 2000, s. 401).

Fransız tarihçi Jean-Paul Roux'nun ifadesiyle "XIX. yüzyılın başından XX. yüzyılın ortasına kadar İran kendi tarihini yazmıyor, bunu başkalarının yapmasına izin veriyordu". Bu dönemde İngiltere ve Rusya, İran'ın ekonomik ve siyasi gelişimi üzerinde belirleyici etkiye sahip oldu. İran'da ekonomik ve siyasi üstünlük mücadelesinde İngiliz-Rus rekabetinin keskin bir şekilde şiddetlenmesi İran'ın konumu üzerinde olumsuz etkiye yol açtı. Tüm bu süreçlerin sonucu, İran'ın bu dönemde ulusal

bağımsızlığını kaybederek üç parçaya bölünmesi ve az gelişmiş ekonomisi ve istikrarsız siyasi durumu ile yarı sömürge bir devlet haline gelmesi oldu (Roux, 2015, s. 324-350; Valieva, Mannonov, 1966, s. 19-22).

1.2. YAZARIN HAYATI VE BİLİMSEL FAALİYETİNE DAİR KAYNAKLAR

Bu bölümde Nasiriddin'in hayatı ve faaliyeti hem de yaşadığı dönemin incelenmesinde, ayrıca onun eserindeki bilgilerin kıyaslanması veya diğer herhangi amaçla araştırmaya dâhil edilen en önemli kaynaklar hakkında kısaca bilgi verilecektir. Kaynaklar, bölgelere ayrılmış şekilde (önce Buhara Emirliği'ne ve ona komşu hanlıklara ait eserler, sonra İran tarihçilerinin Salnâmeleri ve son olarak diğer türdeki kaynaklar) kronolojik düzende tasniflenmiştir.

1.2.1. Buhara ve Komşu Hanlıklar Tarihine Dair Kaynaklar

Mir Abdülkerim bin Mir İsmail Buharî'nin eseri¹. Yazar, Emir Haydar sarayında hizmet etmiştir. Diplomat olarak veya diğer görevler gereği Afganistan, Rusya, Türkiye, Hindistan gibi ülkelere seyahat etmiştir. Örneğin, 1219/1804-05 yılında elçilik heyeti üyesi olarak Petersburg ve Moskova'ya gitmiş, Harezmi üzerinden Buhara'ya dönmüştür. 1222/1807 yılında ise bir diğer Buhara elçisinin kâtibi (serkâtip²) göreviyle İstanbul'a gitmiştir. Bir yıl sonra elçiliğin diğer üyeleri hastalıktan vefat etmiş, Abdülkerim Buharî ise İstanbul'da kalmış ve orada evlenmiştir. O 1246/1830-31 yılından sonra vefat etmiştir. Eserde müellifin kendi verdiği isim bulunmamaktadır. Eser 1818 yılında İstanbul'da, sarayda tören düzenleme görevlisi (رئي تشریفات) olarak hizmet eden Örfî Bey Efendi'nin siparişi üzerine yazılmıştır. Buharî'nin sözlerine göre, sipariş sahibi ondan 1160/1747 yılından itibaren Horasan'da, Hindistan'da ve Turan'da hükümran olan ve olmakta devam edenler hakkında bilgi vermesini istemiştir. Eserin esas kısmı 1233/1817-18 yılında yazılmış olup, 1246/1830-31 yılında bazı eklemeler

¹ Bu ve bundan sonraki dört eser hk. detaylı bilgi için bkz.: Stori, 1972, 2. Cilt, №№ 1014, 1015, 1019, 1024; Kügelgen, 2002, ss. 127-157, 167-171; Kügelgen, 2004, ss. 130-158, 167-171.

² Anke von Kügelgen bu kavramı "sirr-kotib" olarak yanlış okuyarak, "gizli kâtip" şeklinde çevirmiştir (Kügelgen, 2004, s. 133).

yapılmıştır. 1876 yılında Fransız doğu bilimci Charles Schefer eseri Fransız diline tercüme ederek, metinle birlikte yayınlamıştır (Schefer, 1876).

Mir Hüseyin (bir diğer şekli – Muhammed Hüseyin) Mirî'nin “Mahazin at-Takva” eseri. Yazar, Buhara hükümdarı Emir Şahmurad'ın (1785-1800) oğlu, yani Nasiriddin'in küçük kardeşi idi (aşağıda bkz.). Hüseyin 13 yaşını doldurduğunda babası onu Semerkant vâlisi olarak atamıştır. Emir Şahmurad'ın vefatından sonra onun tahtına oturan oğlu Emir Haydar (1800-1826) ile Mir Hüseyin arasında güvensizlik oluşmuştur ve Hüseyin, ağabeyine karşı ayaklanma düzenleyerek, geçici olarak Buhara'dan bağımsızlık elde eden Şahrısabz Beyliği'ne – kayınbabasına sığınmıştır. Şahrısabz tekrar Emir Haydar'ın yönetimine geçtikten sonra ise Hokand Hanlığına kaçmıştır (Mirî, № 51, s. 275a-b, 285a-b, 293a, 295a). Onun ölüm tarihi bilinmemektedir. “Mahazin at-Takva”, 1245/1829-30 yılında¹ mesnevi, yani nazım tarzında yazılmıştır. Eserde Buhara Emirliği'nin siyasi, sosyal ve kültürel hayatına ilişkin materyaller, biyografik bilgiler, dinî eserlerden kopyalar yer almıştır. Eserin iki adet elyazması Taşkent şehrinde korunmaktadır.

Mu'in'in “Zikri Ta'dodi Podshohoni Ozbak” eseri. Mu'in rumuzunu kullanan bu kişinin asıl ismi ve kimliğine dair herhangi bilgiye sahip değiliz. Eserde 1827 yılına kadar hükümranlık eden Buhara padişahlarının tarihi beyan edilmiştir. Bu kaynağın Özbekçe tercümesi kullanılmıştır (Mu'in , 2014, s. 96-111).

Muhammed Yâ'kup bin Emir Daniyal'ın “Gülşan ul-Mülük” eseri. Muhammed Yâ'kup Buhara'da hükümran olan Mangıtlar sülalesinin ikinci vekili Emir Muhammed Daniyal Bîy'in (1759-1785) on ikinci, en küçük oğluydu. Buna rağmen kaynaklarda onun hayatı ve faaliyeti hakkında neredeyse hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır. Onun eseri üç düzenlemede bize ulaşmış olup, bunların birinci ve en kapsamlısı 1240-1246/1824-1831 yıllarında yazılmıştır. İkinci, hacim açısından daha kısa olan düzenlemesi ise 1247/1831-32 yılına kadar gerçekleşen olayları kapsamaktadır. Eserin üçüncü, en kısa versiyonu 1244-1246/1828-1831 yılları arasında yazılmış olup, “Risale” adlı ayrı bir isme de sahiptir. Anke von Kügelgen'in tahminine göre, “Gülşan ul-Mülük”ün

¹ Mirî'nin kendisi eser adının sonuna tarih (kronogram) belirtmiştir ve bundan 1245 yılı ortaya çıkmaktadır (Mirî, № 51, s. 5^a). Buna rağmen, kaynaklarda eserin yazılma tarihi, 1820'li yılların başları veya 1830'lu yıllar olarak tahmin edilir (örneğin bkz.: Stori, 1972, 2. Cilt, s. 1163; Kügelgen, 2004, s. 142).

Mangıtlar dönemine ait kısmı esas olarak Mu'in'in bahsi geçen eserine dayanarak yazılmıştır (Kügelgen, 2004, s. 157-158). Eser elyazmaları Taşkent ve St. Petersburg şehirlerinde korunmaktadır.

Mirza Şems Buharî'nin "Beyanı bazı havadisat-ı Buhara ve Hokand ve Kaşgar" eseri. Yazar 1804 yılında doğmuş olup, 1860'tan sonra vefat etmiştir. O uzun süre Mangıt hükümdarları sarayında hizmet etmiştir. Birkaç defa Rusya'ya seyahat etmiş ve en sonunda Orenburg'ta aile kurarak orada yaşamaya ve ticaretle uğraşmaya başlamıştır. Eser bu sürede Orenburg'ta devlet hizmetinde olan Rus doğu bilimci V. V. Grigor'ev'in (1816-1881) siparişi üzerine yazılmıştır. 1861 yılında V. V. Grigor'ev eserin bir kısmını – Emir Haydar hükümlerinden başlayan kısmı metin ve Rusça tercümesiyle Kazan'da yayınlamıştır (Grigor'ev, 1861). 1998 yılında eser metni V. Grigor'ev yayını temelinde İran'da yayınlanmıştır (Boxârâyi, 1377/1998).

Hindistan kökenli olan ve 1812-1813 yıllarında hem Afganistan'daki mülkler hem de Buhara Emirliği'ne seyahat eden elçi Seyyid Mir İzzatullâh ve onun yoldaşı Hâfız Muhammed Fâzılhan'ın eserlerine de Buhara tarihine dair kaynaklar içerisinde değinmek yerinde olacaktır. Onlar Doğu Hindistan Kumpanyası'nın emriyle safkan at satın almak bahanesi altında aslında söz konusu ülkelerdeki durum hakkında bilgi toplamak ve onlarla diplomatik ilişkiler kurmak amacıyla gelmişlerdir. Onlar Afganistan bölgesine girince elçi İzzatullâh yerel vâli tarafından tutuklanmıştır. Fakat Fâzılhan yoluna devam etmiştir ve sonuçta onlar seyahatlerini ayrı ayrı gerçekleştirmiş ve topladıkları bilgileri kâğıda dökmüşlerdir. Mir İzzatullâh'a ait metin yayınlanmamış, ama İngiliz diline çevrilmiştir (Mir İzzatullâh, 1872). Hâfız Muhammed Fâzılhan eserinin metni ise İngilizce tercümesiyle birlikte yayınlanmıştır (Fâzıl Khân, 1993).

Şîr Muhammed Mûnis ve Muhammed Rızâ Âgahî'nin "Firdevs ul-İkbâl" eseri. Eser, Hive Hanlığı'nın üst düzey yetkililerinden biri olan Şîr Muhammed Mûnis (1778-1829) tarafından yazılmaya başlamış, ama onun vefatı nedeniyle tamamlanamamış ve yeğeni Muhammed Rızâ Âgahî (1809-1874) tarafından 1825 yılından bir süre sonra tamamlanmıştır. Eser genel tarih türünde yazılmış olup, Eski Çağlardan Muhammed Rahimhan I (1806-1825) vefatına kadar olan dönem tarihini kapsamaktadır. Ana odak noktası ise Harezmi tarihidir. Genel olarak müellifler Buhara hükümdarlarına olumsuz yaklaşmış ya da onları Hive hanlarının rakibi olarak bilmişlerdir. Eser metni ve

İngilizce tercümesi Yu. E. Bregel tarafından yayınlanmıştır (Mûnis, 1988; Mûnis, 1999).

Muhammed Hakimhan bin Seyyid Mâsumhan'ın¹ “Muntahab ut-Tavârih” eseri. Eser müellifi Muhammed Hakimhan (XIX. yy. başlarında doğmuş, 1845 yılından sonra vefat etmiştir) babası taraftan Mahdumi Azam unvanıyla bilinen XVI. yüzyıl Nakşibendi tarikatının büyük bir temsilcisi olan Hoca Ahmed Kasani'nin soyundan geliyor, annesi taraftan ise Mingler sülalesine mensup Hokand hükümdarlarının akrabası idi. Tahminen 1823 yılından 1828 yılına kadar Hakimhan, hac sırasında Rusya, Türkiye, Mısır, İran ülkelerinde bulunmuş, söz konusu ülkelerin hükümdarları ve diğer ünlü kişileriyle görüşmüştür. “Muntahab ut-Tavârih” eseri 1843 yılında tamamlanmıştır ve genel tarih türünde yazılmış olsa da, yerel tarih ve seyahatname türlerini de içinde barındırır ve önemli bilgiler açısından zengindir².

1.2.2. İran Tarihine Dair Kaynaklar³

Fazlullah Şirazî'nin “Tarih-i Zulkarneyn” eseri. Yazar, Havarî rumuzuyla bilinen Mirza Fazlullah bin Abdülnebi Şirazî (1190-1266/1776-1850) olup, önce vezîr (bakan) kâtibi, sonra şehzadenin vezîri ve son olarak da Kaçar hanedanının ikinci temsilcisi Feth Ali Şah'ın (1797-1834) has münşisi olarak görev yapmıştır. Eserin birinci cildi “Nâma-yı Hâkan” olarak adlandırılmış olup, 1212-1242/1797-1827 yılları olaylarını kapsar ve 1833 yılında tamamlanmıştır. “Risale-yi Sahibkiran” olarak adlandırılmış olan ikinci cilt ise 1242-1250/1827-1834 yılları olaylarını anlatır ve 1847 yılında tamamlanmıştır (Havarî, 1380/2001).

Muhammed Takı bin Muhammed Mehdi Nuri'nin “Eşref ut-Tavârih” eseri. Yazar hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Sadece onun Horasan vâlisi Muhammed Veli Mirza'nın⁴ münşisi ve aynı zamanda vezîri olduğunu biliyoruz. Eser Muhammed Veli Mirza'nın

¹ Yazar ve onun babasının adındaki “han” unvanı, onların seyitlerden olmasıyla ilişkilidir.

² Muhammed Hakimhan ve onun eseri hakkında eleştirel metin yayınının her iki cildine yazılan girişlere bkz.: Hakîm Khân, 2006-2009.

³ Bu eserler hakkında onların yayınına yazılan giriş sözlerinde, ayrıca, Ç. A. Stori'nin kitabında bilgi verilmiştir (Stori, 1972, 1. Cilt, № 353, 2. Cilt, №№ 811, 832).

⁴ Feth Ali Şah'ın üçüncü oğlu Muhammed Veli Mirza (1789-1864), 1218/1803 yılında babası tarafından Horasan'a vâli olarak atanmıştır. 1231/1816 yılında Feth Ali Şah onu Horasan vâliğinden azleder ve daha sonra Yezd vâlisi olarak atar.

siparişiyle yazılmış olup, esas olarak onun Horasan’da vâli olduğu dönemde gerçekleşen olayları anlatır. Maalesef diğer kaynaklarda karşılaşılmayan bilgiler açısından zengin olan bu eserin sadece birinci cildi elimizde mevcuttur (Nurî, 1386/2008).

Muhammed Takı Sipihri’nin “Nasih ut-Tavârih” eseri. Yazar Muhammed Takı Lisan ul-Mülük bin Muhammed Ali Sipihri Kaşanî (1801-1880) Nahavand vâlisinin yanında görev yapmıştır, sonra Muhammed Şah’ın (1834-1848) has meddâhı ve aynı zamanda maliye divanında munşi ve hesapçı görevinde faaliyet göstermiştir. “Nasih ut-Tavârih” (diğer adı – “Târih-i Kaçari”) genel tarih türünde yazılmış olup, Eski Çağlardan 1274/1857-58 yılı, yani eserin yazıldığı döneme kadar gerçekleşen olayları anlatır. Onun ilk iki cildi diğer kaynaklar temelinde yazılmıştır (Muhammad Taqî, 1377/1998).

Rızakulihan Hidâyat’ın “Ravzat us-Safâ-yı Nasiri” eseri. Rızakulihan Hidâyat bin Muhammed Hadî Tabaristanî (1800-1871) önce Fars vilayeti vâlileri huzurunda hizmet etmiştir. 1841 yılında Muhammed Şah onu oğlu Abbas Mirza’nın (1839-1897) eğitmeni olarak atamıştır. 1847 yılından itibaren Firuzkuh vâlisi, Tehran’daki Darülfünun başkanı, daha sonra taht vârisi Muzafferiddin’in¹ eğitmeni görevlerinde faaliyet yürütmüştür. 1851 yılında elçi olarak Harezm’e gitmiştir ve bu seyahate adanan “Sefaretnâme-yi Harezm” adlı eserini kaleme almıştır. Bunun dışında daha yirmiye yakın eserin müellifidir. “Ravzat us-Safâ-yı Nasiri” eseri ünlü müerrih Mirhand’ın (1433-1498) “Ravzat us-Safâ” eserine ilaveten yazılmış olup, üç ciltten oluşmuştur. Birinci (“Ravzat us-Safâ” eseriyle birlikte sayılırsa sekizinci) cilt Safevîler, Afşarîler ve Zendler sülaleleri tarihini, ikinci cilt Kaçarların yönetime geçmesinden 1831 yılına kadarki olayları, üçüncü cilt ise 1857 yılına kadarki olayları kapsamaktadır. İlk iki cilt kompilyatif (kopyalanmış) özelliğe sahiptir. Onun bazı bilgilerinin Fazlallah Şirazi’nin “Târih-i Zulkarneyn” eserine (yukarıda bkz.) dayandığını yüksek ihtimal vererek tahmin edebiliriz (Hidâyat, 1339/1960).

Mûnis ve Âgahî’nin Eski Özbek (Çağatay) Dilindeki “Firdevs ul-İkbâl” eseri istisna olmak üzere yukarıda yorumlanan tüm eserler Fars Dilinde yazılmıştır.

¹ 1853 yılında doğmuştur, 1896-1907 yıllarında hükümlerlik etmiştir.

1.2.3. Diğer Bölgelere Dair Kaynaklar

Şihabiddin Mercâni'nin "Mustafad ul-Ahbâr fi Ahvâl Kazan ve Bulgar" eseri. Şihabiddin bin Bahaüddin ul-Kazâni ul-Mercâni (1818-1889) Rusyalı büyük Tatar ilahiyatçı ve marifetçi bilim adamıdır. Mercâni 1838-1848 yılları arasında önce Buhara'da, sonra Semerkant'ta eğitim almıştır. Kendi vatanına döndükten sonra Kazan âhundu (medreselerde ders veren kişi) ve muhtesibi (reis, dinî ve ahlaki temayüllerin yerine getirilmesini vs. denetleyen kişi) olmak üzere çeşitli dinî görevlerde çalışmıştır. Mercâni, Arap, Fars ve Tatar Dillerinde yazılan 30'dan fazla eserin müellifidir. "Mustafad ul-Ahbâr fi Ahvâl Kazan ve Bulgar" eseri 1885 yılında Tatar Dilinde yazılmıştır (Mercâni, 1897).

1.3. YAZARIN HAYATI VE BİLİMSEL FAALİYETİ

Çeşitli kaynak ve edebiyatlarda yazarın hayatı ve faaliyetine ilişkin kısa ve bölük-pörçük bilgiler bulunmaktadır. Türkiye, Rusya ve İran arşivlerinde Nasiriddin'in biyografisine dair henüz keşfedilmemiş belgelerin de korunuyor olma ihtimali yüksektir, ancak onları arayıp bulmak uzun zaman ve emek gerektirir. Bunun dışında mevcuttaki bilgiler bir araya getirilerek onun nispeten mükemmel biyografisinin oluşturulması işi de şimdiye kadar gerçekleştirilmemiştir. Araştırmamızın bu bölümünde söz konusu açığı doldurmaya çalışacağız.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, birincil kaynak ve edebiyatlarda yazarımız Din Nasir ve Nasiriddin olmak üzere iki birbirine yakın isimle zikredilmiştir¹. Bunların hangisinin doğuştan verilen isim olduğunu kesin söylemek zordur. Onun öz kardeşi Mir Hüseyin onu Nasiriddin diye anarken, amcası Muhammed Yâkup ise Din Nasir diye seslenmektedir. Kendisi ise araştırma mevzusu eserinde ismini Nasiriddin olarak belirtmiştir. Buradan yola çıkarak ve tutarlılığı sağlamak açısından bundan sonra yazar sadece Nasiriddin olarak anılacaktır. Onun ismine eklenen unvanlar ise daha da fazladır:

¹ Şihabiddin Mercâni ona Din Nasir biy der, ama bu yanılma nedeniyle olsa gerek (Mercâni, 1897, s. 179, 181). Din Nasir hakkında bilgi verdiğinde onun Abdülkerim Buharî'yi kaynak aldığı görünüyor. Hive hanlığı tarihçisi Şîrmuhammed Mûnis ise bir yerde ona Emir Nasiriddin Din Nasir Tura der, yani "Nasiriddin"i şerefli lakap olarak gösterir (Mûnis/Âgahî, 1988, s. 443; Mûnis/Âgahî, 1999, s. 213). Ama bunu Mûnis'in kendi yorumu ya da anlaşmazlık olarak kabul etmek gerekir.

emir (mir), emirzâde (mirza), bey, bîy, tura¹ (töre), han. Söz konusu unvanları da göz önünde bulundurursak, onun ismi aynı kaynakta bile iki ya da daha fazla şekilde yazılabilmektedir. Ama tüm hallerde metnin genel anlamından (context) ve diğer eserlerle kıyaslamadan yola çıkarak kastedilenin aynı kişi, yani bizim müellif olduğu anlaşılmaktadır. Burada ayrıca şu da belirtilmeli ki, Mangıtlar sülalesine mensup bir diğer şehzadenin ismi de Nasiriddin'dir. Bu Nasiriddin Rusların Türkistan ihtilali döneminde Buhara emiri olan Muzaffer'in (1860-1885) oğlu olup, o da iki tanesi tarihe dair olmak üzere birkaç eser kaleme almıştır (Stori, 1972, 2. Cilt, № 1036; Yusupova, Dzalilova, 1998, № 600, 620). Farklı dönemlerde yaşamış olmaları ve diğer etkenler nedeniyle bu iki kişinin karıştırılması ihtimalden uzaktır.

Nasiriddin Buhara Emiri Şahmurad'ın oğludur. Bilgilere göre, Emir Şahmurad'ın üç oğlu ve yedi kızı olmuştur. Kızlarının ismi bilinmemektedir. Oğullarının en büyüğü ve babasının vârisi Haydar, ikincisi Nasiriddin, küçüğü ise Hüseyin idi (Muhammad Hakîm Khân, 2006-2009, s. 387; Mu'in, 2014, s. 102; Schefer, 1876, s. 57). Hüseyin'in aktardığına göre Nasiriddin Haydar'dan 5 yaş küçük, kendisinden ise 6 ay büyüktü (Mirî, № 51, s. 230^a). Eserinin başka bir yerinde ise Hüseyin, dedesi Emir Daniyal'ın (1759-1785) vefatı, babasının tahta oturması ve kendisinin dünyaya gelmesinin aynı sene içerisinde gerçekleştiğini yazarak, kendi doğuşuna adanan tarih (kronogram) da vermiştir. Bu tarihten ise 1200/1785-86 yılı ortaya çıkmaktadır (Mirî, № 51, s. 32^b; Kügelgen, 2004, s. 137). Ancak Emir Daniyal 1199/1784-85 yılında vefat etmiştir, Şahmurad ise aynı yıl veya 1200/1785-86 yılının başında babasının tahtına oturmuştur (Kügelgen, 2004, s. 82). Söz konusu olayların aynı yıl içerisinde gerçekleştiğini söylerken Hüseyin, 12 yıllık takvimi baz almış da olabilir, çünkü bu takvim hanlıklarda yaygın olarak kullanılmıştır (Kügelgen, 2004, s. 190-196). Her halükârda Nasiriddin 1200/1785-86 yılında değil, 1199/1784-85 yılında doğmuştur demek için önemli gerekçemiz mevcuttur. Bu, Hüseyin'in öz ağabeyi Nasiriddin'in Merv vâlisi olarak atandığına dair ifadesi ile de dolaylı olarak doğrulanmaktadır (aşağıda bkz.).

Mirza Şems Buhari'nin eserinin Rusça tercümesine yazdığı izâhında V. V. Grigor'ev, Hüseyin ile Haydar'ın aynı baba ve aynı anneden doğan kardeşler olduğunu, Nasiriddin'in ise Emir Şahmurad'ın Kalmak Ayım isimli başka kadından doğduğunu

¹ Bu dönemde Buhara'da "tura" unvanı şehzadeleri, "bek" (ve "biy?") unvanı ise kabile asilzadeleri için kullanılırdı.

ifade etmiştir (Grigor'ev, 1861, s. 63; Boxârâyi, 1377/1998, s. 126). Ama V. V. Barthold'un da belirttiği gibi (Barthold, 1973b, s. 457), bu bilgi yanlıştır. Emir Haydar'ın annesi Astarahanlı sülalesinin son temsilcisi Abulfayz Han'ın (1711-1747) kızıdır¹. Hüseyin'in annesi ise – onun kendi verdiği bilgiye göre – Nakşibendi-Müceddidiye tarikatının temsilcisi Şeyh Kulabi'nin torunuydu (Mirî, № 51, s. 31^{a-b})². Nasiriddin'in annesine gelecek olursak, o köken olarak Kalmak olup (Kalmak Ayım ismini alması bu nedenledir), Şahmurad'ın cariyelerindendi (Mirî, № 51, s. 230^a; Schefer, 1876, s. 63; Mir İzzatullâh, 1872, s. 66; Fâzıl Khân, 1993, s. 31).

Emir Şahmurad tahtını garantiye aldıktan sonra üç oğlunu sırayla üç büyük bölgeye vâli olarak atadı – Haydar'ı Karşî'ya, Nasiriddin'i Merv'e ve Hüseyin'i Semerkant'a. Nasiriddin'in Merv'e atanışının tam olarak hangi yıl gerçekleştiği bilinmemektedir. Muhammed Yâkub ve Muin, bu olayın 1211/1796-97 yılında, Şahmurad ikinci defa Merv'e geldiğinde gerçekleştiğini iddia ediyorken (Muhammad Yâ'qub, № 1507, s.158^a; Mu'in, 2014, s. 101), Mir Hüseyin ise Nasiriddin'in Merv'e vâli atandığı sırada 13 yaşında olduğunu belirtmektedir (Mirî, № 51, s. 230^a). Eğer Nasiriddin'in doğumunun 1199/1784-85 yılında olduğunu varsayarsak, bu iki bilgi arasında önemli bir ayırım kalmayacaktır³. Fakat, geçmişte Orta Asya'nın bazı bölgelerinde insanın yaşının onu anne karnındaki dönemi de hesaba katılarak hesaplama geleneğinin mevcut olduğuna dair sözel bilgiler var. Şahmurad, oğlunu Merv'e gönderirken ona on bin kişilik ordu tahsis etmiştir (Grigor'ev, 1861, s. 5; Boxârâyi, 1377/1998, s. 71).

Emir Şahmurad vefatından sonra onun yerini alan Emir Haydar ile Nasiriddin'in arasının açılmasının nedeni konusunda kaynaklar tutarsız bilgiler vermektedir. Mir Hüseyin'in yazdığına göre, Emir Haydar tahta oturduktan sonra Nasiriddin Buhara'ya gelmiştir ve orada 15 gün civarında kalmıştır. Onun kendisi, tutum ve davranışları insanlar tarafından beğenilerek, babasına benzetilmiştir. Bu haber Emir Haydar'a ulaştınca da Nasiriddin'den şüphelenerek, onu gözetlemesi için Merv'e adamlarını göndermiştir. Nasiriddin, Merv'e gelince Muhammed Rahimhan'ın kızıdan doğan torunu Küçük

¹ Kaynaklarda bu kadının adı üç şekilde verilir: Şems Bânu Ayım, Şems Mah ve Yıldız Begim (Grigor'ev, 1861, s. 61, 15. yorum; Mercâni, 1897, s. 183).

² Şeyh Canmuhammed Kulabi (vefatı 1174/1760-61 y.) hk. bkz.: (Kügelgen, 2004, s. 143).

³ Ç. A. Bayburdî'nin Nasiriddin 1786 yılında Merv'e vâli olarak atandı, dediği bilgi, şüphesiz, yanlıştır (Bayburdî, 1979, s. 164).

Mirza dâhil olmak üzere bu adamları katletmiştir, onların birkaçı kaçarak kurtulmuştur. Bundan dolayı son derece sinirlenen Haydar, Nasiriddin'e karşı ordu göndermiştir (Mirî, № 51, s. 287^a-289^a). Görüldüğü üzere, Hüseyin ağabey-kardeş arasındaki ihtilafın nedenini Nasiriddin'in halk arasındaki yüksek itibarıyla, diğer sözle Emir Haydar'ın kıskançlığı ve şüphesizliğiyle açıklamaktadır. Ama yukarıda da değinildiği gibi Hüseyin'in kendisinin de ağabeyi Emir Haydar ile anlaşmazlık içerisinde olup, eserini sürgün zamanında yazdığını da hesaba katmak gerekir. Hüseyin, bu ihtilafın oluşmasının nedeni olarak da Şahmurad'ın ona ayrıca sevgi gösterdiği ve Haydar'ın buna haset duyduğunu göstermiştir (Kügelgen, 2004, s. 139-141).

Bir diğer Buhara şehzadesi olan Muhammed Yâkup'un yorumu ise biraz farklıdır. Ona göre, Muhammed Amîn Hoca Nâkib, kuşbeyinin oğlu Baba Mirza ve Küçük Mirza, emire karşı fitne düzenlemişlerdir. Emir Haydar bunu öğrenmiş ve onları katlettirmiştir. Nasiriddin de ağabeyine karşı baş kaldırmıştır (Muhammad Yâ'qub, № 1507, s. 262^a-b)¹.

Bu dönemde Buhara'da yaşanan olaylara iyi vakıf olan Abdülkerim Buharî'nin versiyonuna göre Emir Haydar tahta oturduktan bir süre sonra Nasiriddin'i Buhara'ya çağırmıştır. Nasiriddin Buhara'ya gelince onu ağırlamış ve tekrar Merv vâlisi olarak atamıştır². Fakat Merv'e döndükten sonra Nasiriddin, ağabeyinin çağrılarına rağmen Buhara'ya tekrar gitmemiş ve ondan korkusundan çaresizce Meşhed'e kaçmıştır (Schefer, 1876, s. 70).

Mirza Şems Buharî'nin sözlerine göre Emir Haydar, Nasiriddin'in başkaldırabileceğini tahmin ederek önlem olarak Merv büyüklerine mektup şeklinde onu tutuklama ve Buhara'ya getirme emrini vermiştir. Ama Nasiriddin'in yönetimi boyunca Merv halkına çok iyi davranması nedeniyle Mervliler onun esir olmasına rıza vermeden, haberciyi yakalayıp mektupla birlikte Nasiriddin'in huzuruna getirmişler. Nasiriddin ağabeyine mektup yazarak Merv halkının savaşa hazır olduğunu bildirmiş, mektubu okuyan emir de sinirlenerek Merv'e yürümüştür (Boxârâyî, 1377/1998, s. 70-73; Grigor'ev, 1861, s. 3-6).

¹ Yukarıda belirtildiği gibi, Mir Hüseyin, Küçük Mirza'yı Nasiriddin tarafından katledilen emirin casusları içerisinde sayar.

² Mevcut geleneğe göre, yeni hükümdar, resmî görevlileri ya yeniden onaylamıştır ya da yerine yeni kişiler atamıştır.

1820 yılında Rusya'dan A. F. Negri elçiliği içerisinde Buhara'ya gelen E. K. Meyendorf'un fikrine göre Emir Haydar, kardeşi Nasiriddin'in Merv'deki nüfuzundan endişelenerek, bu şehrin 25 binden oluşan nüfusunu Buhara'ya taşıtmış, Nasiriddin ise Meşhed'e kaçmış ve Merv sahraya dönmüştür (Meyendorf, 1975, s. 88).

İranlı tarihçi Muhammed Takı Nurî, ağabey-kardeş arasında niza oluşmasını Horasan vâlisi Muhammed Veli Mirza ile bağlamaktadır. Ona göre, Muhammed Veli Mirza, Merv'deki durumdan iyi haberdar olmak ve imkân olursa Özbeklerin arasını açmak amacıyla Nasiriddin ile iyi ilişki kurmuştur. Fırsat yakalayıp, Emir Haydar'a yalan haber göndererek onun Nasiriddin'e karşı güvenini kırmayı başarmıştır. Bir kere de onun etkisiyle Nasiriddin ağabeyi Haydar'ın emrini yerini getirmemiştir. Bu haber Emir Haydar'a ulaştınca da onun şüphesi kesinleşmiş, kardeşi Nasiriddin'in elinden Merv'i almayı ve kendisini de Buhara'ya getirmeyi emretmiştir. Nasiriddin'in üzerinde etkisi büyük olan ve onun İran ile ilişki kurmasında da önemli rol oynayan kalmak asıllı askerlerden¹ Eş Muhammedhan'ın önerisiyle Nasiriddin birkaç Özbek emirlerini katletmiştir. Bundan sonra Emir Haydar ile Nasiriddin'in arasında düşmanlık oluştuğunu Hâfız Muhammed Fâzılhan da zikretmiştir (Fâzıl Khân, 1993, s. 32).

İlk bakışta yukarıdaki bilgilerin birbirine zıt olduğu düşünülebilir. Fakat dikkat edilirse aslında her yazarın meselenin sadece bir tarafını ele aldığı, genel olarak onların birbirini tamamladığı görülmektedir. Sonuç olarak, Emir Haydar ile Nasiriddin'in arasının bozulmasına karşılıklı güvensizlik sebep olmuştur, bazı güçler de bu güvensizliği daha da körüklemiştir, diyebiliriz. Ayrıca incelenen dönemde Buhara Emirliği'nde bu durumun alışılmış bir hâl olduğunu da belirtmek gerekir. Örneğin, Nasiriddin'den önceki Merv vâlisi Umar Bîy de ağabeyi Emir Şahmurad'a karşı çıkmış, en son emir onu görevinden almıştı².

Şîrmuhammed Mûnis'in bildirdiğine göre, Emir Haydar, Nasiriddin'i 1219 yılı Cemazeyilahir ayında/1804 yılı Eylül/Ekim ayında vâlilikten azletmiştir. Bundan sonra Emir Haydar birkaç defa Nasiriddin'e karşı ordu göndermiş ve aralarında savaşlar gerçekleşmiştir (Nurî, 1386/2008, s. 212-214)³. Bu savaşların birinde Buhara ordusunun

¹ Nasiriddin'in amnesinin Kalmaklardan olduğunu hatırlıyoruz.

² Detaylı bilgi için Merv hakkındaki bölüme bkz.

³ Mirza Şems Buharî'nin yazdığına göre, Emir Haydar üç yıl boyunca Merv'e ordu göndermiştir ve üçüncü yıldaki savaşların birinde yalandan geri çekilme taktiğini kullanarak, Merv ordusunu yenmiştir (Grigor'ev, 1861, s. 5; Boxârâyi, 1377/1998, s. 72).

Murgâb deryasının barajını yıkması sonucunda Merv halkı susuz kalmıştır (Mirî, № 51, s. 288^a). Nasiriddin, Merv barajını yeniden inşa etmek ve ağabeyine karşı mücadele etmek için Hive hanı Eltuzar'dan da yardım almak istemiştir. Şîrmuhammed Mûnis'e güvenecek olursak, o hatta Hive hanı adına hutbe okutarak, onun adına sikke de bastırmıştır ve 18 Rabiülevvel 1220/16 Haziran 1805'te itaat bildirerek Harezmi'ye elçi göndermiştir (Mûnis/Âgahî, 1988, s. 443, 452-453; Mûnis/Âgahî, 1999, s. 213, 219). Eltuzar'ın elçilere ne cevap verdiği ve nasıl bir yol izlediğine dair bilgi yoktur. İran tarihçisinin bildirdiğine göre, Eltuzar Han Nasiriddin'in elçilerine karşı kibirli bir yaklaşım sergilemiş ve Merv halkını Harezmi'ye taşıması, Merv'i ise kendisine teslim etmesini talep eden bir mektup yazmıştır (Nurî, 1386/2008, s. 273-275).

Görünüşe göre, Nasiriddin'in yardım isteyerek Kaçarlara müracaat etmesi bundan daha önce başlamıştır ve 1221/1807 yılına kadar, yani Nasiriddin'in Merv'i terk etmesine kadar devam etmiştir (Nurî, 1386/2008, s. 269-272, 329, 344, 372-373, 444-446; Muhammad Taqî, 1377/1998, 1. Cilt, s. 130). Bunda Nasiriddin'in söz konusu Kalmak kökenli komutanı Eş Muhammed girişimcilerden ve faal aktörlerden biri olmuştur. İranlı müverrihlerin iddiasına göre, Feth Ali Şah öz oğlu Muhammed Veli Mirza'ya Nasiriddin'i her açıdan destekleme emrini vermiştir. Ancak Nasiriddin herhangi ciddi yardım almamıştır, zaten Kaçar İran'ı bu dönemde zor durumda olup, Merv'e ordu gönderme imkânına sahip değildir. Sonuç olarak, Merv'de kalabileceğine inancı kalmayan Nasiriddin, 1221/1807 yılında karısı, çocukları ve güvendiği 50 kişiyi yanına alarak Meşhed'e kaçmıştır (Mirî, № 51, s. 288^b-289^a; Muhammad Yâ'qub, № 1507, s. 262^b; Grigor'ev, 1861, s. 5-6; Boxârâyi, 1377/1998, s. 72-73; Nurî, 1386/2008, s. 457-460)¹.

Meşhed'e vardktan bir süre sonra, Feth Ali Şah'ın talebi üzerine Nasiriddin Tehran'a, Şah huzuruna gitmiştir. Feth Ali Şah, Nasiriddin'e öz oğlu makamını vererek, onun "Emir Din Nasir Mirza" olarak adlandırılmasını emretmiştir ve ona taç da takdim

¹ Mirza Fazlallah Şirazi, bu olayın 1223/1808 yılında gerçekleştiğini, aynı yıl Horasan naibi Muhammedhan Nasiriddin'in 1000 hanedan Mervli ile Meşhed'e taşındığını yazar (bkz.: Havari, 1380/2001, 1. Cilt, s. 280-281). Bu bilgiyi Rızakulihan Hidâyat da tekrarlamıştır (Hidâyat, 1339/1960, s. 442-443). Fikrimizce, burada iki ayrı olay söz konusudur. Yani, hicri 1221 yılının sonunda Nasiriddin ailesi ve yakın adamlarıyla Meşhed'e kaçmıştır, 1223 yılı başlarında ise Merv halkı Meşhed'e göç ettirilmiştir. İkinci olayda Nasiriddin'in şahsen katılıp katılmadığını söylemek müşküldür.

etmiştir (Schefer, 1876, s. 70)¹. Şah'ın emriyle Nasiriddin'e Meşhed'de kalacak yer ve 30 tümen miktarında maaş tayin edilmiştir (Mir İzzatullâh, 1872, s. 66; Fâzıl Khân, 1993, s. 31; Hakîm Khân, 2006-2009, 1. Cilt, s. 387)². O her sene bir defa şah ile görüşmek için Tehran'a giderdi (Schefer, 1876, s. 70). Daha sonra Tehran'da Nasiriddin'in oğlunun evinde misafirlikte olan Muhammed Hakimhan'ın dediğine göre Nasiriddin, kızını Feth Ali Şah'ın oğlu Hasan Ali Mirza'ya vermiş, onun kızını ise oğluna gelin almıştı (Hakîm Khân, 2006-2009, 1. Cilt, s. 414, 2. Cilt, s. 540-541).

Nasiriddin'in Meşhed'de ne zamana kadar yaşadığına ilişkin zıt bilgilere sahibiz. Şihabiddin Mercâni'nin yazdığına göre Nasiriddin, 1233/1817-18 yılına kadar Meşhed'de ikamet etmiş, 1245/1829-30 yılında İstanbul'a gitmiştir (Mercâni, 1897, s. 181). Yuri Bregel ise "Firdevs ul-İkbâl" eserinin tercümesine yazdığı izâhında Nasiriddin'in Meşhed'de 1233/1817-18 yılından 1245/1829-30 yılına kadar yaşadığını, oradan da İstanbul'a geçtiğini yazmıştır (Mûnis/Âgahî, 1999, s. 609, 597. yorum). Fakat burada her iki yazarın da söz konusu bilgileri Abdülkerim Buharî'ye atfen vermiş olması ilginçtir. Abdülkerim Buharî'nin kendisi ise şöyle yazmaktadır: "Şu anda, 1233 yılında o Meşhed'dedir, 1245 yılında İstanbul'a geldi" (Schefer, 1876, s. 70)³. Görüldüğü üzere, her iki yazar da Buharî'nin Meşhed'e dair cümlesini yanlış anlamıştır. Ama Nasiriddin'in incelenmekte olan eserinin 1243/1827-28 yılında kopyalanmış olması, kendisinin (sonraki bölüme bkz.) söz konusu tarihten daha önce İstanbul'a varmış olduğunu, dolayısıyla Buharî'nin verdiği tarihin yanlış olduğunu kanıtlamaktadır. Ç. A. Bayburdî'nin Nasiriddin'in günlüğüne dayanarak yazdığına göre, onun Meşhed'den seyahatı 15 Şâban 1241/25 Mart 1826'da başlamıştır ve İstanbul'a kadarki yolu Tehran, Kazvin, Tebriz, Maroga, Süleymaniye, Bağdat, Kербela, Nacaf, Kerkük, Musul, Salmas, Kars, Tiflis, Ardahan, Erzurum ve İzmir üzerinden geçmiştir (Baiburdî, 1979, s. 165).

¹ İran tarihçisi Rızakulihan Hidâyat'a göre, bu durum daha Nasiriddin Meşhed'e kaçmadan önce gerçekleşmiştir (Hidâyat, 1339/1960, s. 402).

² Havarî'nin belirttiğine göre, Nasiriddin'e Meşhed'den büyük miktarda arazi (ıkta olarak, kullanması için) ayrılmıştır (Havarî, 1380/2001, 1. Cilt, s. 281).

³ Sonraki cümlede Buharî 1246 yılından bahsederken, yine "şimdi" kelimesini kullanır. Bu durum eserin diğer yerlerinde de gözlemleniyor (örneğin, s. 13, 44, 76, 91, 102, 107, 111). Bunun nedeni şu ki, yukarıda da belirtildiği gibi, eserin esas kısmını 1233 yılında yazmıştır, 1246 yılında ise ona bazı eklemeler yapmıştır.

Ama Türkiye’de korunan 2 adet belgeden biri bu bilgiyi de şüphe altına sokmaktadır. Onların birincisi 29 Zilhicce 1240/14 Ağustos 1825 çıkarılmış ferman olup, onda Nasiriddin’e 1000 kuruş maaş tayin edilmesi ve Tira’dan yer verilmesi emredilmiştir. Belgede Mir Nasiriddin’in merhum Buhara padişahı Emir Haydar’ın¹ kardeşi olduğu, ağabeyi ile anlaşamayıp İran’a gittiği, orada bir süre kaldığı, daha sonra İstanbul’a gelerek burada daimî kalma isteğini bildirdiği kaydedilmiştir. Dolayısıyla söz konusu kişinin bizim Nasiriddin olduğuna hiç şüphe yoktur. İkinci belge 7 Muharrem 1243/31 Temmuz 1827 tarihli olup, onda hac niyetiyle yola çıkan Nasiriddin’e 1500 kuruş maaş tayin edilmesi, buna ek olarak Erzurum vâlisi Salih Paşa’nın hükümete takdim ettiği önerisine istinaden günlük giderleri için 5 bin kuruş daha verilmesi emredilmiştir (Mustafaev, Serin, 2011, №№ 28, 35).

Buradan Nasiriddin’in 1825 yılının Ağustos’unda çoktan İstanbul’da bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu bulmacayı çözmek için bize Muhammed Hakimhan’ın verdiği bir bilgi yardımcı olabilir. Buna göre, Hive Hanı Muhammed Rahim Han vefat edince Muhammed Hakimhan’ın o sıralarda Harezm’de bulunan babası Seyyid Mâsumhan merhum hanın oğlundan, yani onun yerine tahta oturan Allahkuli Han’dan (1825-1842) izin alarak Meşhed’e yol almıştır. Seyyid Mâsumhan’ın Meşhed’e geldiğini öğrenen Nasiriddin onu karşılayarak, kendi evine almış ve misafir etmiştir. Birkaç gün sonra ise Nasiriddin Tehran’a, Feth Ali Şah’ın huzuruna gitmiş, oradan da Rum’a yol almıştır (Hakîm Khân, 2006-2009, 1. Cilt, s. 414-415). Muhammed Rahim Han I, 18 Ramazan 1240/6 Mayıs 1825 tarihinde vefat etmiştir (Mûnis/Âgahî, 1988, s. 1186; Mûnis/Âgahî, 1999, s. 538). Demek, yukarıda bahsi geçen tüm olaylar – Seyyid Mâsumhan’ın İran’a gidişi, Meşhed’de onunla görüşen Nasiriddin’in Tehran’a, oradan ise İstanbul’a gidişi 1825 yılı içerisinde, tahminen Mayıs ve Ağustos ayları aralığında gerçekleşmiştir. Görünüşe göre Ç. Bayburdî, seyahatın tarihlerini belirlemede hataya düşmüştür.

Nasiriddin’in İstanbul’daki faaliyetine ilişkin yeterli bilgiye sahip değiliz. Yukarıda bahsi geçen evraka göre Nasiriddin’in 1827 yılında hacca, yani görüldüğü kadar Mekke ve Medine’ye gitmiş olmasını (yukarıda bkz.) hesaba katmazsak eserin burada yazılmış olduğu düşünülmektedir. Ç. A. Bayburdî’nin günlükteki bilgilere dayanarak

¹ Emir Haydar’ın merhum olarak anılması çok ilginçtir. Üç tarihçi onun 1242 yılında vefat ettiğini kaydetmiştir. Bunların ikisi daha da kesin tarih belirterek mezkûr yılın Rabiülevvel (Ekim-Kasım 1826) ayını göstermiştir (Kügelgen, 2004, s. 90, 154).

yazdığına göre Nasiriddin, ağabeyi Emir Haydar'ın vefat haberini aldıktan sonra Buhara'ya dönme tereddüdüne düşmüştür ve bunda Rusya padişahlarının desteğini almayı ummuştur (Baiburdi, 1979, s. 165). 1246/1830 yılında o Odessa üzerinden Petersburg'a ulaşmıştır¹. Nasiriddin, Asya Departmanı Başkanı K. K. Rodofinikin² eşliğinde Kışlık Sarayı ziyaret etmiştir. 1830 yılı 16 Kasım günü Rusya İmparatoru Nikolay I (1825-1855) ile görüşmüştür. Bundan iki gün sonra ise Nasiriddin hastalanmıştır. Kendisini her gün doktorun ziyaret ettiğini ve ilaçlarını verdiğini günlüğüne not etmiştir. Son kayıt 1830 yılı 7 Aralık'ta alınmış olup, orada şu cümleler yer almıştır: “Doktor gelip dünkü ilacı içmemi buyurdu. Eğer ateşim düşmezse hinin verecek. Elhamdülillah içeceğiz”.

Günlükteki bu son kayda dayanarak Ç. A. Bayburdi, Nasiriddin'in 1830 yılının Aralık ayında Petersburg'da vefat ettiğini ileri sürmüştür (Baiburdi, 1982, s. 100). Buna bir diğer kanıt olarak da şöyle yazmıştır: “Orta Asya tarihine dair hacimli “Muntahab ut-Tavârih” eserinin müellifi Muhammed Hakimhan'ın sözlerine bakılırsa, daha 1831 yılında İran'da Nasiriddin'in Petersburg'da vefat ettiğini biliyorlardı” (Baiburdi, 1979, s. 165)³. Ama “Muntahab ut-Tavârih”de böyle bilgi bulunmamaktadır ve mevcut metin doğrudan böyle sonuç çıkarmak için dayanak oluşturmuyor. Hakimhan şöyle diyor: “[Nasiriddin] Tehran'a Feth Ali Şah huzuruna gitti. O oradan Rum'a geçti. Rum halifesi Sultan Mahmud⁴ (ona) ilgi gösterdi. Oradan Rus ülkesine giderek, dünyaya göz yumdu” (Hakîm Khân, 2006-2009, 1. Cilt, s. 415). Doğru, İran'da Nasiriddin'in Rusya'ya gittiğinden ve orada vefat ettiğinden haberdarları, ancak ne zaman gittiği ve hangi yıl vefat ettiğini bilmiyorlardı (Havarî, 1380/2001, 1. Cilt, s. 281; Hidâyat, 1339/1960, 9. Cilt, s. 443). Nasiriddin'e ait diğer tüm bilgileri Abdülkerim Buharî'ye dayanarak beyan eden Şihabiddin Mercâni, ona ek olarak Nasiriddin'in 1260/1844 yılında Petersburg'da vefat ettiğini kaydetmiştir (Mercâni, 1897, s. 181). Fakat bu bilgiye de güvenmek zor, çünkü Nasiriddin'in Rusya'da bu denli uzun süre kalmış olma ihtimali düşüktür. Ayrıca, eğer 1844 yılına kadar hayatta olsaydı muhtemelen günlüğünü bu kadar uzun müddet

¹ Nasiriddin'in bu yılda Rusya'ya seyahat ettiğini Abdülkerim Buharî de onaylar, ama onun Moskova'ya gittiğini söyler (Schefer, 1876, s. 70).

² K. K. Rodofinikin (1760-1838) 1819 yılı Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın daha yeni kurulmuş Asya Departmanı Müdürü olarak atanmıştır ve 1837 yılına kadar yönetmiştir.

³ O, “Muntahab ut-Tavârih” elyazmalarından birinin 232. sayfasına atıfta bulunur, bu elyazma ise Japonya'da yayınlanan eleştirel metin için baz alınacak nüsha olarak seçilmiştir.

⁴ Sultan Mahmud bin Sultan Abdülhamid (hükümrânlığı 1808-1839 yy.) kastedilmektedir.

boş bırakmazdı. Bunun dışında, Mirza Fazlallah Şirazî'nin eserinin birinci cildini 1833 yılında yazmış olduğunu hesaba katarsak ve Nasiriddin'in vefatı hakkındaki haberi ona sonradan eklemiş olma ihtimalini istisna tutarsak, Nasiriddin söz konusu tarihten önce vefat etmiş demektir. Sonuç olarak, Nasiriddin'in 1830-1833 yılları arasında dünyaya göz yumduğunu tahmin etmekle birlikte, kesin bir bilgi elde edilene kadar bu konuyu açık bırakacağız.

Günlüklerden anlaşılıyor ki, Nasiriddin, özellikle misafirlikte olduğu dönem olmak üzere hayatı boyunca çok sayıda siyasetçi, âlim ve diğer elit mensuplarıyla bir arada olmuştur. Bunun dışında, Meşhed'de yaşadığı yıllarda onun çok sayıda kitap okuduğunu tahmin edebiliriz. Onun geniş bilgi ve dünya bakış açısı sahibi olduğunu ileride bilim insanlarına sormak üzere derlediği sorulardan da çıkartabiliriz. O sorulardan bazıları şunlardı: Güneşten Yer merkezine kadarki mesafe nasıl ölçülebilir? Ay ışığının kaynağı nedir? Din bu ataların inancına taklit midir ya da araştırmalar neticesi olarak oluşan kişisel inanç mı? Onun satın almayı istediği eşya ve kitaplar da ilgi alanları hakkında fikir vermektedir: globe (globus, dünya küresi), teleskop, kompas, barometre, termometre, dürbün, usturlap, tabanca, tüfek, yüksekliği ölçme aleti, coğrafyaya dair kitap ve yeni atlas, doğa bilimine dair en yeni kitaplar, Eski Çağ tarihleri, kamuslar (Baiburdi, 1979, s. 166).

Çağdaşlarının tarif ettiğine göre Nasiriddin, cesur ve savaş sanatına hâkim bir insandı (sahibi şamşir va tirandoz ast) (Schefer, 1876, s. 70).

Günlüklerde Nasiriddin'in kendisi, üç karısı ve çocuklarına dair Meşhed'deki mülk ve gayrimenkullerinin listesi de verilmiştir (Baiburdi, 1979, s. 166). Buna ve yukarıda değinilen diğer bilgilere dayanarak şunu söyleyebiliriz ki, onun evlatları İran'da kalmıştır. Fakat maalesef biz onlar hakkında bilgi edinmeyi başaramadık.

2. BÖLÜM

ESER VE ONUN BİLİMSEL ÖNEMİ

2.1. ESERİN YARATILIŞI

2.1.1. Osmanlı'da Coğrafya Bilimi ve Örfi Paşa

Coğrafya, insanoğlu var olmaya başladığından beri onun kaderini belirleyen ve tarihe yön veren bir etkiye sahip olmuştur. En eski uygarlıkların nehirlerin kıyısında doğup gelişmesi, büyük göçlerin genelde iklimsel nedenlerden kaynaklanması, Büyük Keşifler döneminde Batı dünyasında coğrafya alanında sağlanan gelişmeler ve açılan yeni kapılar sayesinde söz konusu sürece önderlik eden bazı ülkelerin ileriye doğru bam başka noktaya gelmesi ve tam tersine, Osmanlı gibi söz konusu gelişmelerden geride kalan, daha doğrusu bu sürece doğrudan dâhil olmayıp sadece haberdar olmakla yetinen ülkelerin ise bir daha doğrulamamak üzere bükülmesi gibi tarihi gerçeklikler bunu kanıtlar niteliktedir. Bu denli kritik öneme sahip coğrafya biliminin Osmanlı dönemindeki durumu, eğitim ve öğretim hayatında tuttuğu yer, bu alanda yetişen önemli coğrafyacılar, onlar tarafından yapılan çalışmalar ve telif edilen eserler, bu eserlerin genel özellikleri, kısacası Osmanlı'da coğrafya biliminin tarihi zeyline genel hatlarıyla da olsa göz atmak bu tez açısından da önem arz etmektedir. Çünkü Örfi Paşa'nın neden Nasiriddin'e coğrafyaya dair bir eser sipariş verdiği, neden bu esere ihtiyaç duyulduğu, Nasiriddin'in söz konusu eseri kaleme aldığı dönemde onun verdiği bilgilerin Osmanlı'da bilinip bilinmediği gibi soruların cevabı ancak bu konunun irdelenmesiyle verilebilir.

Coğrafya bilimi yukarıda dediğimiz gibi insanoğlu var olmaya başladığından beri onun ilgi alanına girmiş, tanınmaya ve öğrenilmeye çalışılmıştır. Fakat Coğrafya'nın bir bilim dalı olarak gelişmeye başlaması Eski Yunan uygarlığına dayanmaktadır. Yunan bilgini Herodotos dünyanın tasvirini yapmaya, kendi halkının ve komşularının yerleştiği ülkeleri, onun coğrafik özelliklerini, insanlarını, onların gelenek ve alışkanlıklarını

betimleyip kâğıda dökmeye çalışmıştır. Bu bilgiler, bölgesel coğrafya akımının temelini oluşturmuştur. Yine bu dönemde ortaya çıkan ve başlıca temsilcileri Eratosthenos ve Ptolemaios olan bir diğer akımın adı ise matematiksel coğrafya olup, bu akımın ana odağı dünya üzerindeki yerlerin konumunun belirlenmesi olmuştur. Matematiksel coğrafya, yüzyıllarca coğrafyanın ayrılmaz parçası olarak kalan ve onunla iç içe düşünülen haritacılık için zemin yaratmıştır. XIX. yüzyılda Avrupa’da modern coğrafyanın kurulmasına kadar varlığını sürdüren bu iki akım, Yunanlılardan sonra İslam dünyasına aktarılmış ve üzerine yeni bilgiler konarak geliştirilmeye devam etmiştir (Gümüşçü, 1999, s. 334; Gümüşçü, 2019, s. 162).

Ortaçağ İslam coğrafyacıları, Yunan bilginlerinden aldıkları bilgi hazinesine Çin, Hint ve İran astronomi ve coğrafya eserlerinden öğrendiklerini hem de fütihat, ticaret, astronomi, denizcilik ve seyahat konularındaki faaliyetlerini, artık bilinen hatları genişleyen dünya medeniyetleri ile yaptıkları temaslar sayesinde edindikleri kendi bilgi ve tecrübelerini de ekleyerek çok sayıda klasik eser meydana getirmişlerdir (İhsanoğlu, 2000, s. XXXI). Özellikle VIII. yüzyılda Abbâsi Devleti’nin kurulmasından sonra İslam medeniyetine özgü coğrafya bilimi gelişmeye başlamıştır. IX. yüzyılın ortalarında Irak’ta tasviri coğrafya okulu, X. yüzyılda Orta Asya’da ise Belh okulu ortaya çıkmıştır. Böylece, XI-XII. yüzyıllarda İslam coğrafyacılığı doruk noktasına ulaşmayı başarmıştır (Gümüşçü, 1999, s. 335; Gümüşçü, 2019, s. 163).

Osmanlılar Coğrafya bilimini büyük oranda İslam biliminden miras almışlardır. İslam dünyasının bilim merkezleri olan Mısır, Suriye, İran ve Türkistan’dan Anadolu’ya gelen âlimler burada eğitim kurumlarının teşkil edilmesi sürecine öncülük etmişlerdir. Osmanlılar, İslam dünyasının ilim hayatına dinamizm ve zenginlik katmışlardır ve XVI. yüzyıla gelindiğinde İslam bilim geleneği yüksek seviyeye ulaşmıştır. Zamanla İslam medeniyetinin eski ilim merkezlerinin yanında Bursa, Edirne, İstanbul, Üsküp, Saraybosna gibi yeni ilim merkezleri oluşmuştur. Böylece Osmanlılar, XIV. yüzyıla kadar devam eden Ortaçağ İslam Coğrafyası ile XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren yazılmaya başlayan Modern Batı Coğrafyası arasında bir köprü görevi görmüş, aradaki beş asırlık boşluğu doldurmuştur (Özey, 1999, s. 326).

Osmanlı dönemi Coğrafya bilimine girmeden önce onun tarihsel açıdan dönemlendirilmesi meselesine de değinmek gereklidir. Bu konuda coğrafya bilim

insanlarının görüşü bazı noktalarda birbirinden ayrılmaktadır. Örneğin S. Erinç, Türk coğrafya bilimini 1 – Modern Coğrafyadan öncesi (1915'ten öncesi), 2 – Modern Coğrafyanın öncüleri ve ilk adımlar (1915-1933), 3 – Türk Coğrafyasının kuruluşu ve teşkilatlanması (1933-1941), 4 – Türk Coğrafyasının yükselişi (1942-1973) olmak üzere dört döneme ayırmıştır. Erinç, daha sonraki çalışmasında ayrı bir dönem olarak tespit ettiği 1933-1941 dönemini uzatarak, 1933-1982 olarak düzeltmiştir. A. Koçman da büyük ölçüde S. Erinç'i takip ederek tasnifi 1 – Modern Coğrafya öncesi (1915'ten öncesi), 2 – Modern Coğrafyanın öncüleri ve ilk adımlar (1915-1933), 3 – Türk Coğrafyasının kuruluş ve örgütlenmesi (1933-1941), 4 – Türk Coğrafyasının yükselişi (1942-1980), 5 – Türk Coğrafyasının yaygınlaşması ve nitelikte kayıplar (1981'den beri) şeklinde yapmıştır. İ. Kayan da bu konuya tahsis edilen makalesinde aynı yolu takip ederek, Türk Coğrafyası gelişimini 1915 öncesi, 1915-1933, 1933-1941, 1941-1981 ve 1981 sonrası şeklinde dönemlendirmiştir (Gümüşçü, 2012, s. 389).

Görüldüğü üzere, Türk Coğrafyası kabaca Modern Coğrafya öncesi ve 1915 yılında İstanbul Darülfünunu'nda Coğrafya Bölümü'nün açılmasıyla başlatılan Modern Coğrafya sonrası olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Fakat Osman Gümüşçü gibi bazı coğrafyacılar Osmanlı coğrafyasının asıl mahiyetini yansıtan ve coğrafya biliminin bugünkü halini anlamamızı sağlayan 600 yıllık uzun bir dönemin aynı kefeye konmasını doğru bulmayıp, onu kendi içinde de dönemlere ayırmayı önermişlerdir (Gümüşçü, 2012, s. 389; Gümüşçü, 2019, s. 165). Bu ayırım çizgisi ise Osmanlı coğrafyacılığında Batılılaşma sürecini başlatan Kâtip Çelebi ile yapılmakta olup, başlangıcından Kâtip Çelebi'ye kadar olan Klasik dönem ve Kâtip Çelebi'den 1915'e kadar olan Modernleşme yolunda Osmanlı Coğrafyası olmak üzere iki döneme ayrılmaktadır. Bunun dışında dönemlerin siyasal rejimlere göre tasnif edilmesini ileri süren araştırmacılar da bulunmaktadır. Örneğin İ. H. Akyol, Türk coğrafyasını Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet olmak üzere üç döneme ayırmıştır. Prof. Dr. Ramazan Özey de Osmanlı dönemi coğrafya çalışmalarını Osmanlı hâkimiyetinin Kuruluş, Yükseliş, Duraklama, Gerileme ve Dağılma dönemleri içerisinde incelemeyi tercih etmiştir (Gümüşçü, 2012, s. 389; Özey, 1999, s. 326).

Osmanlı Devleti'nin ilk yüzyıllarında kaleme alınmış coğrafyaya dair eserlere rastlanmamıştır. Fakat XV. yüzyıl itibarıyla Osmanlı'nın büyüyen genişlemesiyle paralel olarak hem fetihleri kolaylaştırmak hem de fethedilen ülkeleri iyi idare etmek

açısından bu ülkeler hakkında daha fazla bilgi edinme ihtiyacı da büyümüştür. Dolayısıyla XV. yüzyıldan itibaren Şark eserlerini Türkçeye tercüme etme ve onlara serhler ekleyerek yeni eserler telif etme faaliyetlerine başlanmıştır. Tercüme eserlerin yanı sıra az sayıda da olsa işleri gereği Batıyla sıkı temas içerisinde olan denizci-haritacı coğrafyacılar tarafından batılı kaynaklar kullanılarak yaratılan eserler de bulunmaktadır. Osmanlılar, Batıyı küçük görmesi, dolayısıyla da İslam bilimini temel almasına rağmen ihtiyaç duyduğu teknik ve teknolojik konularda her zaman Avrupa kaynaklarına da başvurmuş, oradaki harp teknolojisi, haritacılık, pusula, saatçilik konularındaki gelişmeleri takip etmiş ve oradan bilgi akışını sağlamıştır (Gümüşçü, 2019, s. 169-171).

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, Osmanlılar döneminde, XIX. yüzyıla kadar biri medreseden yetişen âlimlerin temsil ettiği Doğu tarzı coğrafya ekolü, diğeri denizcilerin ve medrese dışındaki âlimlerin temsil ettiği Batı Avrupa tarzı olmak üzere iki coğrafya ekolü mevcut olmuştur. Ekmeleddin İhsanoğlu, medreselilerin coğrafyaya dair eserlerini de iki alt gruba ayırmaktadır. Bunların birincisi İslam ilmi coğrafya geleneğine dayanan, onun devamı niteliğindeki eserlerdir. İkincisi ise geniş okuyucu kitlesine sahip olan edebi mahiyetteki eserlerdir. Bu tür eserler ilmi bilgiler vermekten ziyade hoşça vakit geçirmek, eğlenmek amacıyla kaleme alınmıştır. Coğrafyadan çok edebiyata yakın duran bu tür eserlerin en önemli örneği de uzak memleketler hakkında yarı efsanevi tarzda yazılan “Acâibu’l-mahlûkat” tarzı eserlerdir (İhsanoğlu, 2000, s. XXXV-XXXVI; Şeşen, 1999, s. 321). Söz konusu eserlerin köken aldığı, Zekeriya Kazvinî’nin “Acâibu’l-mahlûkat” adlı eseri bu dönemde kaleme alınmıştır. Eser, önce Rükneddin Ahmed, daha sonra Ahmed Bîcân tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Eserin bir diğeri önemli tercümesi Şehzade Mustafa’nın isteği üzerine Sürurî Muslihiddin Mustafa Efendi tarafından 1552 yılında “Kitâb-ı Acâyib ü Garâyib” adıyla yapılmaya başlanmış, ancak şehzadenin ölümü üzerine yarıda bırakılmıştır. Daha sonra Rodosî-zade Mehmed Efendi tarafından tamamlanarak IV. Mehmed’e sunulmuştur. Ayrıca Mahmud el-Aynî tarafından telif edilen “İkdu’l-cumân fi târîhi ehli’z-zemân” adlı eser, Ahmed Bîcân’ın “Dürr-i Mekkûn” adlı eseri, Siraceddin Ömer bin el-Verdi’nin “Harîdetu’l-acâib ve Ferîdetu’l-garâib” adlı eseri, “Terceme-i Mesâlikü’l-Memâlik” adıyla Türkçeye tercüme edilen İstahrî ve İbn Hurdadbih’in aynı isme sahip “el-Mesâlik ve’l Memâlik” eserleri dönem çalışmaları arasında önemli yer tutmaktadır (Ak, 2004, s. 164-165).

XVI. yüzyıla gelindiğinde ise tercüme ve şerh faaliyetlerinin yanında çeşitli türdeki özgün eserler de kaleme alınmaya başlanmış, yer bilgisine ait pratik ve faydacı bir şekilde toplanan malzeme ve monografilerle coğrafya bilgisi zenginleşmiştir (Gümüşçü, 1999, s. 337). Bu döneme ait eserlerin temel amacı Osmanlıları çeşitli ülkeler hakkında bilgilendirmekten ibaret olmuştur. Ayrıca Osmanlı'nın giderek artan fetih hareketleri deniz seferlerinde yol gösterecek eserlere duyulan ihtiyacı da arttırmıştır.

Bu döneme ait önemli eserler içerisinde Ali Ekber Hıtaî'nin 1516 yılında kaleme aldığı seyahatname türündeki “Kâunnâme-i Hıtâ ve Hotan ve Çin ve Maçın” adlı eseri, Mustafa bin Ali'nin “İ'lamü'l-ibâd ve A'lâmü'l-bilâd” adlı kitabı, Seyfi Çelebi'nin “Kitâb-ı tevârîh-i pâdişâhân-ı vilâyet-i Hind ve Hıtây ve Keşmîr ve vilâyet-i Acem ve Kaşgar ve Kalmak ve Çin ve sâyir pâdişâhân-ı pîşîn ez-evlâd-ı Cengiz Han ve Hâkân ve Fagfûr ve pâdişâhân-ı Hindustân” adlı eseri, Ahmed bin İbrahim et-Tokadi'nin yine seyahatname türünde kaleme aldığı “Acâibname-i Hindistan” eseri, Mustafa bin Ali'nin “Tuhfetü'z-zemân ve Haridetü'l-evân” adlı eseri sıralanabilir.

Bunların dışında, medrese mensubu bilim adamlarından farklı olarak denizci ve medrese dışındaki bilim adamlarının temsil ettiği, yukarıda değinildiği üzere deniz seferlerinde yol gösteren nitelikteki eserler üzerinde ayrıca durulması gereklidir. Bu kategoride ilk sırada Muhiddin Pirî Reis'in “Kitâb-ı Bahriye” eseri yer almaktadır. Pirî Reis, Kemal Reis'in yeğeni olarak deniz seferlerine katılmış, Ege ve Akdeniz'i etraflıca öğrenmiş, deniz ve denizcilik hakkındaengin bilgiler sahibi olarak yetişmiştir. 1521 yılında bu değerli bilgilerini Portekiz ve İtalyan portolanları ve zamanının coğrafi eserleri ile harmanlayarak “Kitâb-ı Bahriye”yi telif etmiştir (Şeşen, 1999, s. 322). Buradan yola çıkarak, bazı önemli bilim insanları tarafından Pirî Reis, Batı tarzında coğrafyacılığın öncüsü olarak değerlendirilmiştir (İhsanoğlu, 2000, s. XL, XXXIX; Şeşen, 1999, s. 321; Ekinci, 2012, s. 254). Eserin, birincisi 1521, ikincisi 1526 yılına ait olmak üzere iki redaksiyonu vardır. Bu eserde denizciler için gerekli olabilecek her türlü bilgi – sahil şehirleri, limanlar, körfezler, sığ yerler, kaleler betimlenmiş ve haritalarla gösterilmiştir. Haritacılıkta da yeni bir sayfa açan Pirî Reis, ayrıca Kristof Kolomb'un haritasından istifade ederek iki dünya haritası da çizmiştir. Söz konusu haritalar, büyük ölçüde doğru olmasıyla Batı'daki örneklerini geçmiştir. Ayrıca, Osmanlıları Amerika'nın keşfinden haberdar etmesi açısından da coğrafya ve

haritacılıkta mühim yer tutmaktadır (Ak, 2004, s. 167; Şeşen, 1999, s. 322; İhsanoğlu, 2000, s. XXXIX).

İkinci olarak da Seydî Ali Reis'in "Kitâbü'l-Muhît fi'l-'ilmi'l-eflâk ve'l-ebhur" ve "Mir'âtü'l-memâlik" adlı eserlerini zikretmek yerinde olacaktır. Seydî Ali Reis de tıpkı Pirî Reis gibi Süveyş kaptanlığı sırasında bizzat deniz seferlerine katılmış ve bu yolculuklarında karşılaştığı zorluklar konusunda diğer meslektaşlarını uyarmak ve onlara yol göstermek amacıyla "Kitâbü'l-Muhît fi'l-'ilmi'l-eflâk ve'l-ebhur" adlı eserini kaleme almıştır. O da eserinde zamanının coğrafi kitaplarından, daha açık ifade edilirse Arabistanlı ve Portekizli denizcilerin eserlerinden istifade etmiş olmasının yanı sıra kendi tecrübe ve bilgilerini de ortaya koymuştur ve eser bu yönüyle özgün niteliğe sahiptir. Yazarın kaleme aldığı bir diğer kitap, "Mir'âtü'l-memâlik" ise onun Süveyş kaptanlığı tayininden itibaren başından geçirdiklerini anlattığı seyahatname mahiyetindeki eserdir (Ak, 2004, s. 168; Şeşen, 1999, s. 322).

Bunların dışında aslen Tunuslu olan Hacı Ahmed ve Emir Mehmed Suudî'nin eserleri, döneme damgasını vuran coğrafi keşifleri, yeni dünyayı anlatan ve tanıtan eserlerdendir. Bu eserlerde ayrıca coğrafyaya dair iktisadi, ticari, ziraî ve etnografik bilgiler aktarılmış, Osmanlıların denizcilik alanında almaları gereken önlemler konusunda tavsiyeler sunulmuştur (Ak, 2004, s. 169).

XVI. yüzyılda coğrafya alanında yazılan eser türlerinin çoğaldığı gözlemlenebilir. Şehirler ve yollar hakkındaki eserler, askerî harekât sırasında tutulan ruznâmeler ve seferle ilgili gelişmelerin tutulduğu menzîlnâmeler, günlükler, genellikle "Menâsik-i Hac" adı verilen ve hac yollarını anlatan Hacnâmeler, Gazavatnâme, Fetihnâme ve Sefâretnâmeler, çeşitli yollar, güzergahlar, şehir ve ziyaretgahlar hakkında bilgiler içermesi bakımından Osmanlı coğrafya kaynakları içerisinde yer almaktadır (Ak, 2004, s. 170-172; Ak, 2006, s. 524).

Klasik dönem eserlerinin belirgin özelliği teknik bilgilerden ziyade genel tavsifler ve ansiklopedik bilgilere yer verilmesi, memleketleri tarif ve tasvir eden bölgesel coğrafya akımının daha ön planda yer almasıdır. Dolayısıyla bu dönemde dünya coğrafya literatürüne metodik açıdan önemli katkı yapan eserlerin sayısı azdır.

Osmanlı coğrafyasındaki XVII. yüzyıl ve sonrasındaki gelişmelere geçmeden önce bu alanda Batı'daki gelişmeleri ana hatlarıyla gözden geçirmek yerinde olacaktır. Çünkü

XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı yüzünü Batıya çevirecek ve oradaki gelişmeleri yakalamaya çalışacaktır.

Keşifler Çağı adını alan XVII. yüzyılda Avrupa’da Rönesans ve Reform’un etkisiyle bilimin her dalında büyük gelişmeler elde edilmiştir. Rönesans, bilinmeyen dünyanın keşfedildiği büyük seyahatler ve muazzam ilmi keşifler dönemi olmuştur. Bu keşifler bütün bilgileri yeniden temellendirmiş, köklü bir zihinsel dönüşüme yol açmıştır. Coğrafya bilimi doğal olarak bu gelişmelerin merkezinde yerini almıştır. Coğrafya ve haritacılığın temeli olan tabii ilimlerin de gelişmesiyle coğrafya bilimi bu dönemde bilimsel kimlik kazanarak tamamen yeni bir çehreye kavuşmuştur. XV-XVI. yüzyıllarda önemli bir gelişme ve genişleme devresi yaşayan coğrafya, bu dönemde modern coğrafyanın kurulduğu, sonraki Aydınlanma Çağı adı verilen XVIII. yüzyıla iyi bir hazırlık yapmıştır (Gümüüşçü, 2012, s. 393-394).

Osmanlı İmparatorluğu’nun XVII. yüzyıldan itibaren gerileme ve zayıflama dönemine girmesi, coğrafya dâhil tüm bilim hayatını etkilemiştir. Avrupa’nın etkisi altına giren Osmanlı, batılı devletlerin seviyesine çıkmak amacıyla bu yüzyıldan itibaren İslam eserlerinin yanı sıra Batı eserlerini de çevirmeye ve kullanmaya başlamış, böylece Batı’dan bilgi akışını sağlamaya çalışmıştır. Osmanlı coğrafya bilimindeki söz konusu büyük değişimin başlangıcı olan XVII. yüzyıl, Osmanlı coğrafya biliminde bu dönüm noktasını yaratan ve 1915 yılında Modern coğrafyanın kurulmasına dek sürecek yeni bir dönemi başlatan Kâtip Çelebi (1608-1658) ile birlikte ele alınmalıdır. Kâtip Çelebi, Osmanlı dışındaki dünyayı da bilen, okuyan, Batı ile Doğudaki çalışmaları karşılaştıran, yenilikçi ve eleştirel bakış açısına sahip biri olarak dünyanın değiştiğini anlamış, Batılıların coğrafya alanında sağladıkları başarıları sayesinde dünya denizlerine hükmettikleri kanaatine varmış, harita ve coğrafya konusundaki İslam dünyası eserlerinin ise artık ihtiyaca cevap vermediği, Avrupa kaynaklarından faydalanmadan iyi bir coğrafya kitabı yazılamayacağı gerçeğini görmüş ve kendi eserlerini bu farkındalık ile kaleme almıştır. Kâtip Çelebi, Osman Gümüüşçü’nün tabiriyle “değişim ve krizler denilen XVII. yüzyılı içindeki sosyal ve ekonomik sıkıntılar ile bunların meydana getirdiği sonuçları görmüş ve bu yüzyılın ruhunu iyi anlamış bir müelliftir” (Gümüüşçü, 2019, s. 174; Şeşen, 1999, s. 322-323; İhsanoğlu, 2000, s. XL).

Gençliğinden itibaren babasıyla birlikte çeşitli seferlere katılan ve Girit savaşları sırasında donanımın zayıflığı nedeniyle coğrafyaya ilgisi artan Kâtip Çelebi, ilk sistematik coğrafya eseri olarak kabul görülen “Cihannümâ”nın birinci telifine 1648 yılında başlamış, fakat elindeki bilgilerin yetersiz olduğu kanısına varınca onu yarıda bırakmıştır. Daha sonra Mehmed İhlasi'nin yardımıyla “Levâmi’u’n-Nur” adı altında Türkçeye tercüme ettiği “Atlas Minor” ve daha birçok Doğu ve Batı kaynaklarından istifade ederek “Cihannümâ”nın telifine yeniden girişmiştir. Birinci ve ikinci teliflerin düzeninde önemli farklılıklar olup, ikinci telifte Batı etkisi gözlemlenebilmektedir. Örneğin ilk telifte coğrafi bilgiler İslam geleneğinin “anâsır-i erbaa” tertibine göre dört kısımda, yani ateş, su, hava ve toprak başlıkları altında anlatılırken, ikinci telifte kıta tasnifine göre, yani Avrupa, Asya, Afrika, Amerika, Avustralya ve Kutuplar başlıkları altında verilmiştir. Aynı şekilde ilk telifte alfabetik sıra takip edilmiş, ikincisinde ise coğrafik konum baz alınarak konular Doğu’dan (Japon adalarından) Batı’ya (Van’a kadar) doğru ilerleyen tertipte anlatılmıştır. Doğu ile Batı eserlerinin sentezi niteliğindeki “Cihannümâ”, modern coğrafya anlayışının başlangıcı olmuş ve coğrafya alanında çığır açıcı etki yaratarak, kendisinden sonraki çalışmalara öncülük etmiştir. Kâtip Çelebi'nin yine coğrafyaya dair bir diğeri eseri olan “Tuhfetü’l kibâr fî esfâri’l-bihâr” ise Avrupa ülkeleri hakkında çeşitli bilgiler sunmakta ve Osmanlı bahriye tarihi hem de Tersane-i Amire konularını ele almaktadır. Bu eser de tıpkı “Cihannümâ” gibi harita ve metin ilaveleriyle İbrahim Müteferrika¹ tarafından basılmıştır (Ak, 2004, s. 173-174; Şeşen, 1999, s. 322-323; Gökyay, 1993, s. 541-542; Üstüner, 2019, s. 42-43).

XVII. yüzyılın en önemli coğrafyacılarından biri de Ebubekir bin Behram ed-Dimeşki'dir. Çeşitli eserleri bulunan müellif, daha çok “Nusretü’l-İslâm ve’l-sürûr fî tahrîr-i Atlas Mayor”, kısaca “Atlas Mayor” adlı 11 ciltlik Latince eserin mütercimi olarak bilinir. 10 yıl zarfında tamamlanarak padişaha sunulan bu eser, haritalarla da desteklenmiştir ve tercüme dışında bir de Osmanlı toprakları ve diğer İslam ülkeleri hakkında da bilgiler içermektedir (Ak, 2004, s. 175; Gümüüşü, 2012, s. 395).

XVII. yüzyıla damgasını vuran bir diğeri eser de kırk dört yıl süren seyahati sırasında Evliya Çelebi'nin kaleme aldığı on ciltlik “Seyahatnâme” eseridir. 1611 yılında

¹ Detaylı bilgi için bkz.: Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da ilk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746)*, s. 193-196; Erhan Afyoncu, İbrahim Müteferrika, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 21, İstanbul 2000, s. 324-327.

İstanbul’da doğan ve iyi bir eğitim alan Evliya Çelebi, asıl adı “Tarih-i Seyyâh Evliya Efendi” olan bu eserinde, gördüğü yerlerin tarihi, coğrafyası, idari ve iktisadi durumu, insanları, gelenekleri ve yaşam tarzı hakkında çok değerli bilgi ve görüşlerini aktarmıştır (Üstüner, 2019, s. 56).

XVII. yüzyılda nispeten hafif surette görülen batının etkisi, XVIII. yüzyıla gelindiğinde oldukça şiddetlenmiştir. Osmanlı Batıya daha çok yönelmiş, esaslı bir şekilde modernleşme ve yenileşme hareketleri başlamıştır. Bu kapsamda İbrahim Müteferrika tarafından ilk resmî matbaa kurulmuştur. Matbaada birçok önemli eserlerin ve haritaların yayınlanması sonucu coğrafyaya olan ilgi artmıştır. Dolayısıyla Batı kaynaklarından yapılan tercüme sayılarında da önemli bir artış olmuştur (Şeşen, 1999, s. 323; Gümüşçü, 1999, s. 338). Ayrıca, Osmanlı’nın içinde bulunduğu askerî ve siyasi sorunlar da coğrafyada yenileşme adımlarının atılmasını tetikleyen etkenler görevini görmüştür. Örneğin, Rus donanmasının Çeşme’de Osmanlı donanmasını yakması, yeni ve modern tekniğe uygun donatılmış bir donanmaya ve bu gemileri yönetecek subaylara ihtiyaç duyulduğunu açıkça gözler önüne sermiştir. Bundan sonra askerî teknik eğitim veren okullar kurulmaya başlamıştır. Bu okullarda coğrafya sahasında önemli gelişmeler kaydedilmiş, böylece kurumsallaşmanın temelleri atılmıştır.

XIX. yüzyıla gelindiğinde ise ekonomik, askerî, sosyal ve siyasi olmak üzere her alanda yaşanan sorunların kaçınılmaz bir sonucu olarak Osmanlı’da daha köklü modernleşme ve yenileşme yoluna gidilmiştir. II. Mahmut döneminde yapmaya girişilen yeni düzenleme ve reformlara Abdülmecit’in tahta çıkmasından sonra, 3 Kasım 1839 yılında ilan edilen resmî Tanzimat Fermânı’yla hukuki biçim verilmiştir. Tanzimat döneminde Batı’nın sağlamış olduğu gelişmeler yakalanmaya çalışılmış ve askerî, siyasi, sanat, bilim ve eğitim gibi çeşitli alanlarda reform ve politikalar uygulanmıştır.

Coğrafya bilim ve eğitimini doğrudan ilgilendiren girişimler arasında batılı eserlerin çevirisinin yapılması, batı tarzında yeni öğretim kurumlarının açılması, yurtdışına öğrenim görmeleri için öğrencilerin gönderilmesi, Fransa, İngiltere ve Almanya ağırlıklı olmak üzere yurtdışından uzmanların Türkiye’ye getirilmesi ve yabancı okulların Türkiye’de kurulması gibi girişimler sayılabilir. Bu çabalar sayesinde diğer alanlarda olduğu gibi coğrafya alanında da yazılan kitap sayısı artmıştır. XIX. yüzyılda yazılan kitap sayısının devletin kuruluşundan 1800 yılına kadar yazılan kitap sayısından daha

fazla olması bunun kesin kanıtıdır (İhsanoğlu, 2000, s. LXVI; Şeşen, 1999, s. 324; Gümüştü, 2019, s. 172-173). Fakat Taeschner'in ifade ettiği gibi "Avrupa'nın ilminin nüfuzu altında kalan, şuurlu bir surette her şeyde Avrupalılaşmaya çalıştığı için eski doğu medeniyetinin mahsulü olan eserlere hiç kıymet ve ehemmiyet vermeyen", kısacası Batının üstünlüğünü kabullenen Osmanlı, 1600 yılına kadarki dönemde olduğu gibi çevirilere kendi yorum ve gözlemlerini eklemek suretiyle de olsa yeni ve orijinal eserler telif etmek yerine bu dönemde sadece Batı kaynaklı eserlerin harfiyyen tercümesine girişmiştir. 1821 yılında kurulan Tercüme Odası mütercimlerince yüzlerce eser Osmanlı Türkçesine çevrilmiştir. Bu açıdan XIX. yüzyıl, Osmanlı coğrafyacılığında "çeviri dönemi" olarak görülmektedir. Dolayısıyla, tercüme eserlerin ağırlık kazandığı bu dönemde özgün ve yeni bilgiler içeren hem de Dünya coğrafya bilimine katkı yapacak seviye ve kalitedeki eserlerin sayısı maalesef son derecede kısıtlı kalmıştır (Taeschner, 1928, s. 12-15, 67-74; İhsanoğlu, 2000, XLV; Üstüner, 2019, s. 50). Ancak XIX. yüzyılın sonlarına doğru coğrafya eserlerinin niteliklerinin yükseldiği gözlemlenmektedir. Bu iyileşmede, ilk defa 1864 yılından sonra yayımlanmaya başlayan vilâyet salnâmelerinin etkisi büyüktür. Çünkü daha önceki tarihlerde coğrafya müellifleri, Osmanlı ülkelerine dair bilgi ve istatistiki verileri bulmakta zorlanırdı. Vilâyet salnâmelerinin yayımlanması bu sorunun çözümünü beraberinde getirmiştir. Buna bağlı olarak da 1890'lara doğru daha uzmanlaşmış alanlarda coğrafya kitapları kaleme alınmaya başlamıştır (Gümüştü, 2012, s. 398).

Tüm çabalarıyla Batıya yetişmeye çalışan Osmanlı bir takım içsel sebeplerden ötürü aradaki farkı bir türlü kapatamamış, coğrafya alanında kat edilen mesafe yetersiz kalmıştır. Söz konusu içsel sebeplerin içerisinde coğrafyaya duyulan ilginin, örneğin siyasi tarihe oranla çok yüksek seviyede olmaması, coğrafya dersinin medrese eğitim faaliyetleri içerisinde yerini bulamaması, üniversitede coğrafya bölümünün oldukça geç kurulması ve üniversite dışında bir coğrafya kurumunun olmaması sayılabilir. Coğrafya dersi, Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren 1924 yılında kapatılmalarına dek çok yaygın ve etkin şekilde faaliyetini sürdüren medreselerde müspet bilimler (Ulûm-ı Akliye), Muallim Mekteplerinde Heyet (Sema ve Arz) içinde verilmiştir (Özey, 1999, s. 329; Yeşiltepe, 2010, s. 6). Fakat medreselerde doğrudan Coğrafya dersinin okutulması ancak 26 Eylül 1910 tarihinde Şeyhülislam Musâ Kâzım Efendi'nin yeni ilimler arasında tarih ve coğrafyanın okutulması için fetvâ vermesiyle 1915 yılından itibaren

mümkün olmuştur (Yeşiltepe, 2010, s. 6). Bu çerçevede, söz konusu fetvâ ile Coğrafyanın resmen müfredatta yer almasına kadarki süreçten kısaca bahsetmenin yerinde olacağını düşünüyoruz.

Eğitim, özelde Coğrafya eğitimi alanında ilk yenileşme hareketleri XVIII. yüzyılda yeni okulların kurulmasıyla başlamıştır. 1775 yılında açılan ve 1806 yılında Mühendishâne kanunu ile “Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun” adını alan askerî deniz okulunda coğrafya, denizcilik ve harita bilgileri öğretilmiştir. III. Selim tarafından 1793 yılında kurulan ve yine aynı kanunla “Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun” adını alan askerî kara okulunun 2. ve 3. sınıflarında okutulan beş zorunlu dersin içinde coğrafya da vardır. Sultan II. Mahmut (1808-1839) döneminde ilköğrenimin zorunlu hale getirilmesi neticesinde açılan “Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye” okulunda da 8 yıl süren I. kısım eğitimden başarılı olanların devam ettiği II. kısımda haritacılık, topografya ve coğrafya alanında dersler okutulmuştur. Ayrıca, Rüşdiye düzeyindeki “Mekteb-i Maârif-i Adliye” okulunun ders programında da coğrafya dersi yer almıştır. Bunun dışında bu dönemde coğrafya ders kitaplarına da ağırlık verilmiştir. Fakat bu süreçte önemli ölçüde kısaltmalara gidilmesi sonucunda coğrafya, araştırma ve yorumlar yerine isim ezberine dayalı bir ders olarak görülmeye başlamıştır (Yeşiltepe, 2010, s. 5-6; İhsanoğlu, 2000, XLIV; Özey, 1999, s. 329-330).

Yukarıda da kısaca değinildiği üzere Tanzimat döneminde eğitim ve öğretim alanında yapılan yenilikler içerisinde yeni okulların açılması da yer almıştır. Bu kapsamda orta öğretimi temsil eden Rüşdiyeler, İdadiyeler ve Sultaniyelerin sayısı hızla artırılmıştır. Öyle ki, 1869 tarihli “Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi” gereğince, Osmanlı ülkelerinde hâne sayısı 500’ü geçen şehir ve kasabalarda Rüşdiye açılması zorunlu hale getirilmiştir. Söz konusu Rüşdiye ve İdadiyelerin ders programında zorunlu dersler içerisinde coğrafya dersi de okutulmuştur. Yine bu Nizamnâme’ye göre, 1874 yılında Sıbyan, Rüşdiye ve İdadiye şubelerini kapsayan bir büyük Darülmualimîn kurulmuştur. Ders programları ayrı ayrı düzenlenen bu okulların hepsinde coğrafya dersi zorunlu olarak okutulmuştur. 1882-1890 yılları arasında sayıları önemli ölçüde artmış olan İdadi ve Rüşdiyelerin ders programında coğrafya ders sayıları ve saatlerinin de arttığı gözlemlenmektedir (Özey, 1999, s. 330-331).

1891 yılında, 1869 tarihli “Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi”nin Darülmualimîn ile ilgili bazı hükümleri değiştirilmiştir. Neticede Darülmualimîn’in İdadi şubeleri kapatılarak, İptidadiye, Rüşdiye ve Âliye şubelerinden oluşmuştu. Düzenlemelerden sonraki Darülmualimîn ders programında da “Mebâdisi ve Osmanlı Coğrafyası”, “Umûmi ve Osmanlı Coğrafyası” gibi başlıklar altında coğrafya dersleri yerini almıştır. Osmanlı’nın siyasi ve askerî açıdan sürekli darbeler aldığı son dönemlerinde “çökmekte olan Osmanlı Devleti’ni ancak eğitim ve öğretmenler kurtarır” düşüncesiyle yoğun bilimsel faaliyetler devam ettirilmiştir. Bu dönemde de okullarda coğrafya dersi okutulmaya devam etmiştir (Özey, 1999, s. 330-331).

Böylece, 1870’lerden sonra medrese dışında çeşitli askerî ve sivil yüksek mesleki eğitim kurumları ve mekteplerin de çoğalmasıyla Coğrafya dersi müfredattaki yerini almaya başlamıştır. Ders programlarına uygun olarak çok sayıda ders kitapları da hazırlanmıştır. Söz konusu okullardan mezun olanlar arasından orijinal kartografya ve coğrafya çalışmaları yapanlar çıkmış, coğrafya kitaplarının sayısı ve türlerinde de artış sağlanmıştır (İhsanoğlu, 2000, XLVI). Bu gelişmelere rağmen söz konusu dönem coğrafya çalışmalarını genel olarak tercüme eserler oluşturmaktadır ve bu tür eserlerin pek çoğu yukarıda da değinildiği üzere çığır açıcı, metodik açıdan yenilik içeren, bilim olarak coğrafyaya katkıda bulunan nitelikte olmaktan ziyade bilimsel ve toplumsal birtakım pratik çözüm ve ihtiyaca binaen yayınlanmıştır. Yine de bu tercüme eserler, Avrupa’da coğrafya, kartografya ve astronomi alanında yakalanan gelişmeler, Mercator projeksiyon, Copernicus sistemi gibi modern bilimsel yaklaşımların geç de olsa Osmanlı bilim dünyasına aktarılmasını sağlamıştır (Üstüner, 2019, s. 52).

Şunu da belirtmek gerekli ki, Osmanlı’da coğrafya eğitim alanındaki gelişmelerin bu denli geç gerçekleşmesi coğrafya sahasında telif edilen eser sayısını da önemli ölçüde etkilemiştir. Şöyle ki, coğrafyaya dair eser sayısı örneğin matematik, tıp, astronomi bilimine göre çok daha azdır. Bu konuda Ekmeleddin İhsanoğlu editörlüğünde hazırlanan *Osmanlı Coğrafya Bilimi Literatür Tarihi* adlı çalışmada 458 coğrafya müellifi ile 1628 coğrafya eseri tespit edilmiştir. Bu rakam, kapsadığı dönemin uzunluğu ve diğer bilimlerdeki eser sayıları göz önünde bulundurulduğunda biraz düşük kalmaktadır (İhsanoğlu, 2000, XXXI).

2.1.1.1. Örfî Paşa

Mezartaşı kitâbelerinde Mehmed Örfî Paşa, belgelerde daha çok Örfî Paşa şeklinde anılan Mîrlivâ Örfî Paşa'nın biyografisine dair bilgiler çok az bulunmaktadır. Biyografik Osmanlı başvuru eserlerinde kendisine dair bilgilere rastlanmaz. 1827 yılında Fransızca eserlerden derleyerek kaleme aldığı “Coğrafya-yı Örfî” kitabında kendisini “kâtib-ı dîvân-ı mu'allâ-erkân ve tercümân-ı İran ve Turan Örfî-i bî-ser ü sâmân kulları” şeklinde tanıtır. Buradan Örfî Paşa'nın İran tercümanı/Farisi tercümanı vazifesiyle Divân-ı hümayûn kâtibi olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de 1805'ten itibaren Divân-ı hümayûn kâtiplerinin izlenebildiği *Atıyye Defteri*'nde Mehmed Örfî Paşa'nın adı ilk kez 1810 yılında başlamak suretiyle defterin sona erdiği 1817 yılına kadar düzenli olarak zikredilmiştir. Bu Defter'den onun 25 kuruşla başlayan atıyye rakamının 60 kuruşla ulaştığı takip edilebilmektedir (Sarıcaoğlu, 2015, s. 197).

Ekmeleddin İhsanoğlu'na göre bu zâtın Yahya Nâci tarafından Fransızca öğretilen ve Avrupa'ya tahsile gönderilen Örfî Paşa olması muhtemeldir (İhsanoğlu, 2000, s. 192). Zîra, Örfî Paşa'nın kalemine mensup olmasından ötürü sonradan “Coğrafya-yı Örfî” adı verilen kitabın mukaddime olarak düşünülen ilk varaklarında müellif, Sultan II. Mahmud'un Fransızca öğrenilmesi “fermânı üzre” bu dili öğrendiğini belirtir. Söz konusu eserin meydana getirildiği 1827 tarihi ve bu sözler, Örfî Paşa'nın Divân-ı hümayun Tercüme Odası'nın kuruluş safhasındaki memurlarından biri olduğuna işaret etmektedir. Örfî Efendi'nin Tercüme Odası'na tayini, “kapağında 1242-1254 (1826-1839) tarihleri arasında kalemlerden çırak edilen efendilerin isimlerini ihtiva ettiği” belirtilen **Nişan Defteri**'nde, “Mühimme Odası'na Me'mûr Efendiler” başlığının altında kırmızı mürekkeple “Lisân Odası'na me'mûrdur” şeklindeki not ile tespit edilebilmektedir. Lisân Odası, Tercüme Odası'nın iki biriminden biriydi. Görevlendirmenin kesin tarihi maalesef çıkartılamamaktadır. Sicill-i Osmâni'deki “Örfî Mehmed Efendi” bent başlığındaki iki satırlık kayıtlardan da Örfî Paşa'nın Avrupa'da tahsil gördüğü, Asâkir-i Nizâmiye muallimliği yaptığı, mirlîvâlîğe yükseldiği ve “erbâb-ı fûnûn”dan biri olduğu öğrenilmektedir (Sarıcaoğlu, 2015, s. 197-199).

Mehmed Örfî Paşa, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî üyeliğine tayin olunmuş, 5 Mart 1843 tarihinde ise bu görevden ayrılmıştır. İmalat Müdürlüğü'ndeki selefi Mîrlivâ Mustafa Paşa'nın 21 Aralık 1844 tarihinde Dâr-ı Şûrâ üyeliğine getirilmesinden sonra

muhtemelen İmalat Müdürlüğü'ndeki görevi de Örfî Paşa devraldığı düşünülmektedir. 30 Eylül 1847 tarihinde İmalat Müdürlüğü yönetiminin bir Meclis tarafınca yürütülmesi kararlaştırıldıktan sonra, 6 Mart 1848 tarihinde emekliye ayrılmıştır. 1854 tarihinde vefat etmiştir.

Örfî Paşa'nın Türk Matbaacılığının kurucusu İbrahim Müteferrika'nın torunlarından biri olabileceğine dair iddialar da bulunmaktadır. Fakat bu bilginin ne doğrulanması ne de yalanlanması mümkün olabilmıştır. Örfî Paşa'nın ve ailesinin mezarları Üsküdar Sultantepe'deki Özbekler Tekkesi Mezarlığı'nda bulunmaktadır (Sarıcaoğlu, 2015, s. 200).

Örfî Paşa, 1827 tarihinde II. Mahmud'a sunduğu kitabının girişinde yabancı dil öğrenme ve bu dillerden ilmi eserlerin tercümesi hakkında hadisler verdikten sonra kendisinin de coğrafyaya dair bir kitap tercüme ettiğini belirtir. Bu kitabın sadece tek nüshası bulunmakta olup, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, nr. 2045'de bulunmaktadır ve bir müstensih tarafından kopya edilmiştir. Yazmanın temellük varağında (1a) kırmızı mürekkeple yazılı olan “Coğrafya-yı Örfî” adının kütüphane kurucusu Esad Efendi tarafından yakıştırılmış olduğu tahmin edilmektedir. Kütüphanenin Osmanlı döneminde yapılan kataloğunda yazmanın tanıtımı “Örfî Efendi”, “Coğrafya-yı Örfî” şeklinde yapılmıştır. Buradaki “Coğrafya” adının kitabın mahiyetini tam olarak yansıtmamasıyla birlikte XVIII. yüzyıldan itibaren artan çeviri coğrafya eserlerine “Atlas” adı yanında “Coğrafya” adının da kitap adı olarak konmaya başladığı sebebiyle seçilmiş olması ihtimali ileri sürülmüştür (Sarıcaoğlu, 2015, s. 201).

Örfî Paşa, birden fazla Fransızca coğrafya kitabından seçme ve özetleme yapılarak oluşturulan bu kitabının Avrupa coğrafyası üzerine olduğunu, Avrupa ülkelerinin genişlikleri, nüfusları, askerî güçleri, ekonomik yapıları, sınırları, dış borçları, yönetim şekilleri ve hali hazırdaki yöneticileri hakkında bilgiler verdiğini ifade etmiştir. Eserde Avrupa'nın genel tarifinden sonra İsveç, Rusya, Danimarka, İngiltere, Fransa, İsviçre, Bavyera, Saksonya, Writenberg, Almanya, Avusturya, Prusya, Portekiz, İspanya, Sardinya, Sicilya ve Roma'dan ülkelerin adı geçen özellikleri verilmiştir. Ardından ABD, Mora Yarımadası ve Ege, Marmara ve İstanbul Adaları hakkında bilgiler sunulmuştur. Tüm metni 56 varak olan eserin önemli ve asıl bölümünü Mora

Yarımadası (16a-25b) ile büyük ölçüde Ege Adalarının kastedildiği Cezâyir-i Bahr-ı Sefîd (25b-54a) teşkil etmiştir. Bu adaların karadan uzaklıkları, genişlikleri, kıyılarının derinliği, ürünleri, tarihleri, halkının iktisadi yapısı hakkında bahsedilmiştir (İhsanoğlu, 2000, s. 192-193; Sarıcaoğlu, 2015, s. 201-202).

2.1.2. Eserin Elyazması

“Risale der keyfiyyet ve kemiyyet-i arazi-yi İrân va Turân” eserinin şimdiye kadar bilinen yegâne nüshası Büyük Britanya’daki Britanya Kütüphanesinde 6711 sayısı ile korunmaktadır. Daha önce söz konusu eser Britanya Müzesi’nde korunmuş, ancak 1973 yılında diğer elyazmalarıyla birlikte Britanya Kütüphanesi’ne aktarılmıştır. Eserin kısa özeti Britanya Müzesi Fars Elyazmaları listesinde verilmiştir. Bu elyazmasının Britanya’ya ne zaman ve nasıl vardığı konusunda herhangi bir bilgi edinilememiştir. Onun Türkiye’de bazı nüshaları mevcut olabilir, ancak bu nüshalar bulunamamıştır. Elyazmasının fotoğraf nüshası elimizde mevcuttur.

Bu elyazması hicrî 1242, milâdi 1826-27 yıllarında kopyalanmıştır. Elyazmasının kalofonu’nda eserin kopyalanma tarihi belirtilmiş olup, bu tarih (1243) eserin kaleme alındığı tarihle örtüşmektedir. Bu da elyazmasının müellif hattı olduğuna işaret etmektedir.

Yazma 20 varaktan ibarettir. Onun 1-16 varaklarında ana metin, kalan varaklarda ise eserde sözü geçen çeşitli şehirler arasındaki mesafeler cetveller şeklinde yer almıştır. Her sayfa 21 satırdan ibarettir. Sayfaların altındaki sol köşeye bir sonraki sayfanın ilk kelimesini yazma geleneği – reddâde (paygir, hafız) kullanılmıştır. Eser elyazmasını bizzat görmediğimiz için onun kapağı, kağıtları, varak ve metin ölçüleri hakkında bilgi veremiyoruz. Bu elyazmasının mevcuttaki tek tanımı da Meredith-Owens kataloğunda yer alıyor olup, maalesef kataloğun liste niteliğinde olması nedeniyle çok kısadır.

Elyazması, söz konusu dönemde Orta Asya hanlıklarında sıkça kullanılan Nestalik (Talik) yazısıyla yazılmıştır. Metin siyah mürekkep, yer adları gibi bazı önemli kelimeler, ibareler, sayılar ve konu başlıkları kırmızı mürekkep (kinovar) ile yazılmıştır.

Azerbaycan’dan itibaren her yeni eyalet veya daha küçük coğrafik birlik hakkındaki kısım başladığında, hikâyesi edilen söz konusu yerin adı hâşiyede kırmızı mürekkeple

belirtilmiştir. Bunun dışında bazen hâşiyelerde ek bilgiler de yer almaktadır, örneğin 12b sayfada Deşt-i Kıpçak hakkındaki bilgilerin bir kısmı hâşiyede yazılmıştır. Bunda ana metin ve hâşiyedeki metin aynı el yazısıyla, ancak farklı mürekkeplerle yazılmıştır. Buradan yola çıkarak, bu bilginin elyazması kopyalandıktan bir süre sonra eklendiği söylenebilir. Bu da elyazmasının müellif hattı olduğuna bir kanıt niteliğindedir. 13a sayfası ve diğer bazı sayfaların hâşiyesindeki çeşitli kayıtlar başka bir belirsiz kişi tarafından yazılmıştır.

Şehir ve kasabalar sayıldığında üzerlerine kırmızı mürekkeple özel bir işaret konarak, altına yine kırmızı mürekkeple onların sıra sayıları yazılmıştır. Ancak bir yerde yer adı olmayan sıradan kelimelerin altına da sayı konmuştur (17a sayfa, sondan 3. satır; 5a sayfanın sonunda komşu eyaletler ile şehir sayıları birleştirilmiştir). Bazen ise tam tersine, şehrin altına sayı konmamıştır (örneğin, 5b sayfanın başında).

Bazı durumlarda şehirler sayısı, adı veya diğer bilgiler için boşluk bırakılmıştır. Büyük ihtimalle müellif boşlukları sonradan doldurmayı planlamıştır. Fakat belirsiz nedenlerle bu iş gerçekleşmemiştir.

2.2. ESERİN DİLİ, ÜSLUBU VE YAPISI

2.2.1. Eserin Dili ve Üslubuna Dair Mülâhazalar

Risale sade, konuşma diline yakın bir dilde yazılmıştır. Narratif eserlerdeki gibi şiir veya diğer süslere rastlanmıyor. Sadece birkaç yerde Kuran'dan ayet ve Arapça ibareler kullanılmıştır.

Edatlar (ba, az) bazı durumlarda gerekli yerlerde de atlanmıştır, bazı durumlarda ise yazılmıştır. Örneğin, 10a sayfada “rub’-i Marv mahdud ast az hadd-i şarqiy ba-rub’-i Belh”, denmiştir. 10b sayfada da aynı durum söz konusudur. Ama devamında “va conib-i canub” denerek “az” edatı atlanmıştır.

Kelimelerin atlandığı yerler mevcuttur ve bu durum bazen metnin anlaşılmasını oldukça zorlaştırmakta. Örneğin, 4b sayfanın başlarında bir cümlenin sonu yazılmadan kalmıştır. Bazı yerlerde atlanan kelimeler sonradan satır arasına eklenmiştir. Örneğin, 10a sayfada “buda” ve “sad” kelimeleri, 17b sayfada ise “dar” kelimesi satır üstüne yazılmıştır.

Buna rağmen, bazı yerlerde gerekli bir kelimenin eksik olduğu göze çarpmakta. Örneğin, 13b sayfa 4. satırda “irsol” kelimesinden sonra fiilin ikinci kısmı mevcut değildir.

Aynı kelime iki şekilde verilebilmektedir. Örneğin, 12b sayfada “çurçut” kelimesi iki türlü yazılmıştır.

“Az in”, “dar in” bileşikleri bitişik, yani “elif”siz yazılmıştır.

Tanvin, madd işaretleri sık kullanılmamıştır. Bazen hatta “onho” (onlar) gibi madd işaretinin konması şart olan kelimelerde bile işaret atlanmıştır. Aynı tutarsızlık ayırıcı işaretlerin (zir/kasra, zabar/fatha, zamma, sukun) kullanımında da söz konusudur.

Arap alfabesindeki yazılı kaynaklarda nadiren karşılaşılan satırdan satıra hece aktarma durumları mevcuttur (13b sayfa, 2. satır).

Kelimelerin yanlışlıkla iki kere yazılması sıkça tekrarlanmıştır. Özellikle “ve” bağlacı birkaç defa ikişer kez yazılmıştır.

“Bist” (yirmi) sayısı sık sık “yo” harfi olmaksızın yazılmıştır. Sözlüklere ve Özbekistanlı bilim insanlarının sözel olarak verdiği bilgilere göre, “bist” kelimesinin bu şekilde yazımı Orta Asya ve Hindistan’da telif edilen yazma eserlere özgü bir durumdur.

“Dal”, “re”, “vav” harfleri bazen karıştırılmıştır, yani birinin yerine diğeri kullanılmıştır. Karıştırılmadığı takdirde bile yazıda bu harfler birbirine o kadar benziyor ki, ayırt etmek müşkül.

Bazı yer adlarının yazımında harfler noktasız yazılmıştır (örneğin, Tafriş, Pişkildara). Onların okunuşu diğer kaynaklar ve literatür yardımıyla doğrulanmıştır.

2.2.2. Eserin Düzeni ve Özellikleri

Esere Doğu kültürü geleneğine uygun olarak hamd ile başlanmıştır. Ardından müellif, Osmanlı’ya geldiğini, Örfi Paşa ile arkadaşlık kurduğunu, onun coğrafyaya dair kitapları toplamak, derlemek ve Türkçe’ye tercüme etmekle meşgul olduğunu ve kendisinden İran ve Turan’ın özellikleri hakkında bir eser yazmasını istediğini, dolayısıyla bu eseri Örfi Paşa’nın ricası üzerine kaleme aldığını belirtmiştir. Daha sonra

eserin iki ana kısmının birincisi – İran hakkındaki genel bilgileri sunmuştur. Öncelikle Pars adının etimolojisine değinerek, onun bu adı Nuh Peygamberin soyundan Pars isimli biri tarafından kurulması nedeniyle almış olduğunu belirtmiştir. Sonrasında bu bölgenin güney, doğu, kuzey ve batı sınırlarındaki komşularını saymıştır. Ardından bu iklimin havası, meyvesi, halkı ve diğer şeyleri bakımından iklimlerin en iyisi olduğunu belirtmiştir. Daha sonra sık sık yaptığı gibi bir önceki değindiği konuya tekrar dönerek, bölgenin bu ismi almasına dair tarihi-etimolojik hikayesine devam etmiştir. Buna göre, Nuh Peygamber iklimleri torunları arasında paylaştırırken, bu bölge Sam payına düşmüş ve ona Sam'ın Pars isimli torunu sahip olmuş. Bir süre sonra Feridun bin Anfiyan padişah olmuş ve karanın büyük kısmına sahip olup onu üç kısma bölmüştür. Bu üç kısmı oğulları Tur, Salm ve İra arasında paylaşmıştır. İra'nın sahip olduğu kısma İran adını vermişler. Bir süre sonra İran'ın bir kısmının hükümdarı Horasan isimli biri olmuş, dolayısıyla buraya Horasan adını vermişler. Diğer kısmına ise belirsiz bir nedenle Irak adını vermişler.

Genel tanımdan sonra müellif İran'ın eyaletlerini tek tek tarif etmiştir. İran'ı toplamda 18 eyalete bölmüştür: 1) Irak-ı Arap; 2) Kürdistan; 3) Ermenistan; 4) Gürcistan; 5) Dağıstan; 6) Şirvan (at); 7) Azerbaycan; 8) Irak-ı Acem; 9) Kalamrav-i Alişükr 10) Hüzistan; 11) Fars; 12) Kirman; 13) Kuhistan; 14) Horasan; 15) Kumiş; 16) Mazenderan; 17) Gilan (at); 18) Nimruz.

Aynen bu şekilde bölünüşe diğer kaynaklarda rastlanmıyor. Müellifin de söylediği gibi, Azerbaycan'a kadarki eyaletler eserin kaleme alındığı dönemde İran değil, Osmanlı veya Rusya tasarrufundaydı. Dolayısıyla eserde bu eyaletlerin (Şirvan hariç) esas olarak sınırları belirtilmiş, diğer bilgiler verilmemiştir. Bunun dışında onların adı, elyazması hâşiyesinde kırmızı mürekkeple yazılmamıştır.

Aynı şekilde müellifin yaptığı gibi Horasan'ın beş kısma bölünmesi de diğer kaynaklardan ayrılmaktadır. Genelde Horasan, Nişabur, Herat, Merv ve Belh olmak üzere dört kısma bölünür ve bu kısımlara “dörtte biri, çeyrek” anlamına gelen kûre denir. Müellif, bu beş kısma bir de Kuhistan'ı eklemiştir. Fakat Kuhistan tanımından sonra diğer dört kısma geçerken cümlesini “dört ana vilayete gelirse” diye başlamıştır, böylece klasik bölünüşten farklı bir yol izlediğinin farkında olduğu anlaşılmaktadır.

Bunun dışında, müellifin tanımladığı söz konusu 18 eyaletin o zamanki sınırları ile şimdiki sınırları doğal olarak değişiklik gösterebileceği her zaman göz önünde bulundurulmalıdır. Hatta kendi dönemindeki diğer kaynaklar ile örtüşmeyen yerler de mevcuttur. Örneğin, risaledeki Irak'ı Acem (Fars Irak'ı), diğer çoğu kaynak ve literatürdeki Cibal ve Luristan eyaletlerini de içine almaktadır.

Eyaletler hakkında verilerin bilgilerin türü ve mahiyetine gelecek olursak, genelde eyaletin sınırları, şehir ve kasabaları, yıllık devlet gelirleri, asker ve askerî mühimmat sayısı, yönetimi, nüfus sayısı, nüfusun dinî inancı, yetiştirdikleri ve ürettikleri ürünleri ve madenleri hakkında bilgi verilmiştir. Sınırlar, eksiksiz her eyalet için tanımlanmıştır. Yukarıda bahsi geçen, o dönemde İran'a tabi olmayan en baştaki bazı eyaletler – Arap Irak'ı, Kürdistan, Gürcistan ve Dağıstan'ın tanımında şehir ve kasabalara hiç değinilmemiştir. Tabaristan'ın ise şehir ve kasaba sayısı belirtilmiş, ancak bunların adları sayılmamıştır. Bunların dışındaki tüm eyaletlerde şehir ve kasaba adları yer almaktadır. Yıllık devlet gelirlerine dair veriler, yine aynı şekilde Arap Irak'ı, Kürdistan, Ermenistan, Gürcistan ve Dağıstan eyaletleri dışındaki tüm eyaletlerde verilmiştir. Asker sayısı, Arap Irak'ı, Kürdistan, Ermenistan ve Gürcistan dışındaki eyaletlerde mevcuttur. Askerî mühimmat sayısı, asker sayısının verilmediği eyaletler de dâhil olmak üzere Dağıstan, Merv vilayeti, Kumiş ve Gilan eyaletlerinde atlanmıştır. Arap Irak'ı, Kürdistan, Ermenistan, Gürcistan, Dağıstan ve Gilan dışında kalan eyaletlerde şu anda orayı kimin yönettiği, yöneticinin unvanı, geçmişte ya da şimdi eyaletin nereye tabi olduğu gibi yönetime dair bazı bilgiler de değişiklik göstermekle beraber verilmeye çalışılmıştır. Nüfus sayısı, yine aynı şekilde Arap Irak'ı, Kürdistan, Ermenistan, Gürcistan, Dağıstan ve Şirvan eyaletleri, ayrıca da Gilan eyaletinin tanımında verilmemiştir. Halkın dinî inancına dair bilgiler Arap Irak'ı, Kürdistan, Ermenistan, Gürcistan, Dağıstan ve Fars Irak'ı dışında kalan eyaletlerde verilmiştir. Eyalette yetişen veya üretilen ürünler, Arap Irak'ı, Kürdistan, Ermenistan, Gürcistan, Şirvan ve Merv vilayeti hariç tüm eyaletlerde sayılmıştır. Madenlere dair bilgilere ise Şirvan, Fars, Horasan'ın Nişabur ve Herat vilayetleri, Tabaristan ve Kumiş eyaletleri tanımında yer verilmiştir. Bu standart bilgiler dışında bazı eyaletlerin tanımında diğer ek bilgiler de yer almıştır. Örneğin, Azerbaycan, Fars Irak'ı, Kalamrav ve Tabaristan eyaletlerinin etimolojisi, yani bu isimleri nasıl aldıklarının tarihçesi anlatılmıştır. Kirman eyaletini betimlerken Büyük Tuz Çölü üzerinde detaylıca durulmuş, onun

sınırları, hangi şehirlerden geçtiği, genişliğinin kaç saatlik yol mesafesi olduğu gibi bilgiler verilmiştir. Bunun dışında Dağıstan ve Fars Irak'ı eyaletlerinin insanların karakter özellikleri, Dağıstan ve Fars eyaletlerinin ise doğa özellikleri de betimlenmiştir.

Risalenin ikinci ana kısmını oluşturan Turan bölgesine geçince müellif, İran'da olduğu gibi öncelikle genel bir tanım yapmıştır. Öncelikle, "Pişdadilerin kralı Afridun'un oğlu Tur tarafından ele geçirilmesinden dolayı Turan adının verildiği" tekrar hatırlatılmış, bunun yanı sıra Türkistan, Tataristan ve Moğolistan adlarının etimolojisi de aktarılmıştır. Daha sonra beş kıtanın biri olan Asya kıtasının sınırları tanımlanmıştır. Belirtilen bu alanın da beş kısma bölündüğü söylenerek, sırasıyla söz konusu kısımların sınırları tanımlanmıştır. Yani, müellife göre Turan, Asya kıtasının doğu ve kuzey iklimlerinde yer alan bu 5 kısmın birini teşkil ediyor: 1) Çin Tataristan'ı (Çurçut); 2) Rusya Tataristan'ı; 3) Deşt-i Kıpçak; 4) Rusya Tataristan'ı (ikinci kez); 5) Turan. Turan da kendi içinde 6 eyalete bölünmüştür: 1) Harezmi; 2) Maveraünnehir; 3) Fergana; 4) Kaşgar (Hotan); 5) Maveraünnehir Kuhistan'ı; 6) Badahşan.

Genel tanımdan sonra İran kısmındaki gibi tek tek eyaletlerin tanımına geçilmiştir. Ve yine İran'daki gibi eyaletin sınırları, şehir ve kasabaları, yıllık devlet gelirleri, asker ve askerî mühimmat sayısı, yönetimi, nüfus sayısı, nüfusun dinî inancı, yetiştirdikleri ve ürettikleri ürünleri ve madenleri hakkında bilgi verilmiştir. Eyaletin sınırları, şehir ve kasabaları, asker sayısı ve yetiştirdikleri ya da ürettikleri ürünlerine dair bilgiler eksiksiz her eyalet için mevcuttur. Yıllık devlet gelirlerine dair veriler, Kuhistan ve Badahşan dışındaki tüm eyaletlerin tanımında yer almıştır. Askerî mühimmat sayısı sadece Kuhistan'da, yönetime dair bilgiler Fergana'da, nüfus sayısı yine Kuhistan'da mevcut değildir. Halkın dinî inancı hakkında Fergana ve Badahşan eyaletlerinin tanımında, madenleri hakkında ise Harezmi ve Kaşgar eyaletlerinin tanımında söz edilmemiş olup, geride kalan eyaletlerde söz konusu bilgiler mevcuttur.

Bunların dışında, tıpkı İran'daki gibi bir takım ek bilgiler de aktarılmıştır. Örneğin, Kuhistan ve Badahşan eyaletlerinin doğası ve halkının bazı özellikleri betimlenmiştir. Maveraünnehir ve Kaşgar eyaletlerinin neden bu ismi aldıkları, Fergana eyaletine ise Türklerin dilinde Andican ve Andigan dendiği belirtilmiştir.

Fakat risalenin Turan kısmından itibaren verilen bilgilerin karakterinin önemli ölçüde değiştiği, birçok açıdan İran'dan farklılık gösterdiği gözlemlenebilmektedir. Bu kısımda

İran'ın tanımında hiç yer verilmeyen bir dizi ayrıntı söz konusudur ki Nasiriddin'in burada herhangi bir kaynaktan bağımsız olarak Turan'a dair kendi bildiklerini eklemeye başladığı muhtemeldir. Örneğin, Harezmi eyaletinin sınırları tanımlanırken onların mesafesi de bildirilmiştir. Yine Harezmi'nin şehirleri sayılırken de her şehrin nüfus ve hane sayısı da aktarılmıştır. Harezmi, Maverünnehir ve Fergana eyaletlerinin yıllık devlet gelirleri içerisinde İran'daki akçe ve tümen bazındaki para miktarının yanı sıra deve yükü¹ biriminde tahıl miktarı da eklenmiştir. Bunların dışında, Harezmi, Maverünnehir, Fergana ve Kaşgar eyaletlerinin tanımında nüfus sayıları hem kişi hem de hane sayısı bazında verilmiştir. Bu veriler ışığında yapılan hesaplama göre, her haneye 6 kişinin denk geldiği tespit edilmiştir. Harezmi ve Fergana eyaletlerinde nüfus sayısında ayrıca göçebe ve yerleşik ayrımı da yapılmıştır. Yani, Harezmi'nin toplamda 100 bin hane olan nüfusunun 50 bininin yerleşik, 50 bininin ise göçebe olduğu, Fergana'nın nüfusunun ise 500 bin hanesinin yerleşik ve 500 bin hanesinin daha göçebe hayat sürdürdüğü belirtilmiştir.

Turan eyaletlerinin tanımında sınırlar, şehir ve kasabalar, yıllık devlet gelirleri, asker ve askerî mühimmat sayısı, yönetim, nüfus sayısı, nüfusun dinî inancı, ürünler ve madenler, doğasının ve halkının özellikleri, adının etimolojisi olmak üzere İran ve Turan eyaletlerinin çoğunda bahsedilen bu klasik bilgilerin içine ayrıca eklenen söz konusu ayrıntıların yanı sıra, onların tarihi, yaşam tarzı veya diğer özelliklerine dair tamamen farklı nitelikteki bilgiler de yer almıştır. Örneğin, Harezmi eyaletinin tanımında buranın hükümdarının 20 yıldır Buhara'ya itaat etmediği, “taht sahibi” anlamına gelen *harzemşah* unvanını kabul ettiği, bir süre sonra Harezmi hanını cezalandırmak için

¹ Arapça karşılığı *himl* olan *yük*, Osmanlı Devleti'nde sabit değeri olmayıp değişiklik gösteren bir ağırlık birimidir. Hayvan ya da araba üzerine vurulan yükler çeşitli muhafazalar ve denklemler halinde konur ve bir yük bu hacmi ifade eder. Esas itibarıyla *himl*, deve yükü olarak kabul edilir, eşek yükü ise İran'a özgü olup, harvar adıyla bilinirdi. Harvar aynı zamanda at, katır ve sığır gibi hayvanların taşıdıkları yük miktarını da ifade ediyordu. Deve, at, katır, eşek ve araba gibi nakil vasıtalarının sabit bir yük haddi yoktu. Bunların taşıma kapasitelerine tesir eden çok çeşitli unsurlar vardır. Herhangi bir yük çeşitli mallara göre değişiklik gösterirken kumaş, ipek ve baharat gibi değerli eşyada kısmen daha standart bir ağırlık arz eder. Meselâ Bursa'da 1 yük ipek 155,86 kg., Erzincan'da 161,574 kg., Mardin'de 162,179 kg. idi. Walter Hinz, Doğu Anadolu'da asıl yük tabir edilen normal hayvan yükünün 162,144 kg. olduğunu söyler. Anadolu'nun özellikle Doğu kısımlarında göze çarpan deve yükü, 243,218 kg gelmektedir. Hinz, Blau'dan naklen bir deve yükünün 230 kg olduğunu söylemektedir. Yine Tavernier'den naklen, 17. yüzyılda Anadolu'nun dağlık bölgelerinde deve yükünün yaklaşık 390 kg, alçak bölgelerde ise 735 kg olduğunu söylemektedir. Diğer yandan Özbilgen, ağır yük kervanlarındaki develerin 250-300 kg yük taşıyabildiklerini belirtmektedir. Genel anlamda deve yükü, 255 kilogramı ifade ediyordu. Yukarıda belirtilen hususlar dikkate alınarak bir deve yükünün 7 ile 10 kile (1 standart kile 25,6 kg.) arasında değiştiğini söylemek mümkündür (İşbilir, 2013, s. 46-47; Taşkın, 2005, s. 119).

Maveraünnehir’den ordu gönderildiği, savaştan sonra Harezmi hanının öldürüldüğü, tüm eyaletin fethedildiği ve öldürülen hanın kardeşlerinden birinin *inak* unvanıyla hükümdar olarak atandığı, ancak beş yıl sonra onun da itaatten çıktığı ve halen kargaşanın devam ettiği anlatılmıştır (Nasir al-Din, № Or. 6711, s. 13b).

Maveraünnehir eyaletinin tanımında ise Türkistan halkı arasında yaygın olan bir inançtan bahsedilmiştir: “şu ya da bu padişah Maveraünnehir’in başkenti Semerkant’ı fethedene kadar Türkistan’ı fethetmiş sayılmadığına dair bir kanaat vardır. Orada Türklerin *Kuk (Kok, Kök, Gök) Taş* dediği yeşil bir taş vardır ve Türkistan hükümdarının mutlaka üzerine oturması gerekir, aksi takdirde onun gücü eksik olur. Sıradan bir insan oraya oturmamalıdır, çünkü felç veya hastalığa yakalanma tehlikesi vardır” (Nasir al-Din, № Or. 6711, s. 14a). Bunun dışında, Buhara emirine gerektiği gibi para ödenmediği, her sefer hükümdar vefat ettiğinde, akrabalarından başka bir hükümdar tayin edilerek, Buhara’ya bir mektup gönderildiği ve Buhara’dan yeni hükümdarın gücünü tanıyan bir kâğıdın geldiği ve 60 yıldır bu şekilde devam ettiği hakkında bilgi verilmiştir (Nasir al-Din, № Or. 6711, s. 14a). Maveraünnehir eyaletinin tanımında ayrıca diğer Orta Asya kaynaklarında hiç rastlanmayan önemli bir bilgiye daha yer verilmiştir. Buna göre, Buhara hükümdarlarının “emir unvanını kabul etmesinin nedeni çevreden isyancıların ayaklanma çıkarıp kendilerine “han” demesidir. Buhara hükümdarlarının bunu önleyecek güçleri olmadığından unvanlarını değiştirmekten başka bir çıkış yolu kalmamıştır ve “emir” unvanını almışlardır” (Nasir al-Din, № Or. 6711, s. 14b)¹. Buhara hükümdarlarının “emir” unvanını kabul etmesinin bu şekilde açıklaması ve yorumuyla ilk defa karşılaşılmaktadır. Nasiriddin Bek’in doğrudan han ailesinden olduğu ve uzun yıllar boyunca Merv vâililiği yaptığı, dolayısıyla siyasetin içinde yer aldığı göz önünde bulundurulursa, bu açıklamanın dillendirilmeyen, sadece dar çember içerisinde bilinen bir gerekçe olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Kaşgar eyaletinin tanımında Çin ile ilişkilere dair bazı bilgilere yer verilmiştir. Şöyle ki, 1759’da Kaşgarya Tsing İmparatorluğu (1644-1912) tarafından fethedilmiş, iki yıl öncesinde de Cungar Hanlığı (1635-1757) tasfiye edilmişti. 1860 yılında, fethedilen bu mülklerin her ikisi de Kuzeybatı Çin vâlisine bağlı olan Sintzyan İmparatorluk Vâililiği

¹ Bu konuya dair daha detaylı değerlendirmeler için çalışmanın “Yazılı ve Sözlü Kaynaklar” kısmına bkz.

(“Yeni Sınır” anlamına gelir) adı verilen özel bir askerî-idari birimde birleştirilmişti. Şehirlerde Mançurya-Çin fatihlerinin garnizonları yerleştirilmişti. Müellifin verdiği bilgiler bu olayları aydınlatır niteliktedir: “yaklaşık 4.000 kese *akçe* Çin İmparatoru’nun yetkililerine veriyorlar. [Eyalet hükümdarı] 20.000 asker toplayabilir, ancak imparator ile ilişkiler arkadaşça ve dikkatli. ... Kaşgar halkının silah ve topları yok. Aletler, silahlar ve askerlerin eğitimi ile ilgili her şey Çinlilere yöneliktir, yabancılar eğitilmez ve onlara silah verilmez. Müslümanların şehirlerine bile girmezler, ancak askerlerinin kuvvetleriyle birkaç saat içinde müstahkem bir kale inşa ederek, aletlerini, silahlarını, toplarını, silah erzaklarını ve ihtiyaç duydukları diğer şeyleri orada tutarlar” (Nasir al-Din, № Or. 6711, s. 15b-16a). Bunun dışında, geçmişte Türkistan padişahlarının bu ülkeye hoca soyundan olanları hükümdar olarak atamaları nedeniyle bu eyaletin hükümdarlarına hoca denildiğine dair etimolojik nitelikteki bilgi de ilave edilmiştir (Nasir al-Din, № Or. 6711, s. 16a).

Kuhistan eyaletine gelince, onun engebeli ve yüksek dağlar, geçilmesi zor yollar ve kavşaklarla dolu olduğu gibi doğa özellikleri belirtilmiş ve bu durumdan kaynaklanan zorluklara değinilmiştir: “bu bölgelerin çoğu yerlerinde at, eşek veya katırın bile koşması imkânsızdır. ... Yollarının ve kavşaklarının çoğuna üzerinden geçmek için kütükler dağıtırlar; bazı yerlerde, asılı bir ip tutarlar ve gezgini, kesinlikle ipe bağlayarak hareket ettirirler; bazı bölgelerde vadinin bir ucundan diğer ucuna birbirine paralel olan üst ve alt sıra iplerin yardımıyla geçerler; bir köyden diğerine yük taşımak veya yurt dışından getirmek gerekirse, bir insan veya keçinin sırtına yüklerler” (Nasir al-Din, № Or. 6711, s. 16a-16b). Bunlar dışında bir de Semerkant ve Buhara halkının, topraklarından akan Zarafşan Nehri’nin kaynağında bol miktarda bulunan saf altını sudan nasıl elde ettikleri de detaylıca anlatılmıştır: “nehirin kıyısında, bir koyunun derisini yünlü tarafı yukarı ve deri tarafı aşağı olarak her taraftan yere sabitlerler. Suyun altından bir kap kum alırlar ve derinin yünlü tarafına dökerler. Birkaç kaptan sonra çıkarılan kumun üzerine tüm kum suyla akıp gidene kadar su dökerler. Ve böylece yeni bir kap kum alarak aynı şekilde kullanırlar. Yaklaşık bir saat boyunca derinin yününde belirli bir miktar altın toplanır. Onu alır ve tatmin olana kadar devam ederler” (Nasir al-Din, № Or. 6711, s. 16b-17a).

Son olarak, Badahşan eyaletinin tanımında müellif, Badahşan padişahlarının Makedonyalı İskender Filip’in soyundan geldiklerini iddia ettikleri, Emir Timur

Kuragan da dâhil olmak üzere Badahşan'ı fetheden hükümdarların yerel padişahlara karşı sadece merhamet ve cömertlik gösterdiklerine dair küçük bir bilgi paylaşımında daha bulunmuştur (Nasir al-Din, № Or. 6711, s. 17b)

2.3. ESERİN KAYNAKLARI SORUNSALI

2.3.1. Hamdullâh Kazvî'nin Nüzhetü'l-Kulûb Eseri

Eserin kaynaklarının belirlenmesi, içerisindeki hangi bilgilerin orijinal olduğunu, yani hangilerinin yazılı kaynaklardan alındığı ve hangilerinin müellifin kendisinin vakıf olduğu bilgiler olduğunu tespit etmek ve onların güvenilirliğini ölçmek açısından önem arz etmektedir.

Nasiriddin, bilindiği üzere eserini kaleme aldığı dönemde kendi vatanından kaçmış, bir süre İran'da kaldıktan sonra Osmanlı topraklarına adım atmış bulunuyordu. Onun vataniyle bağlarını tamamen kopartmış olması, Orta Asya kaynaklarından faydalanmadığına dair güçlü bir işarettir. Nasiriddin'in daha önce hiç bilimsel faaliyetlerde bulunmadığı, özellikle de coğrafyaya dair bir kitap kaleme almayı önceden düşünmediği ve planlamadığı göz önünde bulundurulursa ne Orta Asya'dan ne de İran'dan bu konuya dair kaynakları yanında Osmanlı'ya getirmiş olması yok denecek kadar düşük bir ihtimaldir. Buna bağlı olarak müellifin sadece Osmanlı'daki kaynakları kullanmış olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Fakat, Osmanlı Devleti'nin İran ile yakın ilişkilerinin bulunması, ayrıca yukarıda bahsedildiği gibi o dönemde Osmanlı'da uzun süredir devam eden çeviri faaliyetlerinin doruk noktasında olmasına bağlı olarak İran kökenli kaynakların Osmanlı'ya getirilmiş ve tercüme edilmiş olabileceği unutulmamalıdır. Dolayısıyla, Nasiriddin'in İran kökenli kaynakları kullanmış olabileceği ihtimali de bulunmaktadır.

Bu mülahazaların yanı sıra araştırma sürecinde elde edilen bazı bulgular Nasiriddin'in kaynak olarak Hamdullâh Kazvî'nin Nüzhetü'l-Kulûb eserini kullandığına işaret etmiştir. Bu tahminimiz üzerine yapılan iki eserin kıyaslanması neticesinde onlar arasında birçok benzerlik ve örtüşme tespit edilmiştir.

Öncelikle, elyazmasında geçen yer adlarının doğru okunuş şekillerini tespit etmek amacıyla çeşitli kaynaklara başvurulduğunu söylemek gerekir. Nasiriddin'in elyazmasında Fergana eyaletinin tanımlandığı kısımda sözü geçen Gulzarrayin yer adının tespiti için Barthold'un eserleri incelenirken şöyle bir bilgiye denk gelinmiştir: "Hamdullâh Kazvînî'nin Nüzhetü'l-Kulûb eserinde, görünüşe göre başka hiçbir yerde karşılaşılmayan Gul Zaryun adı kullanılmıştır". Ayrıca Gul Zaryun adına verilen izâhtta bu adın bir de Şahname'de geçtiği belirtilmiş olup, söz konusu bilgi teyit edilmiştir (Barthold, 1965, s. 492; Ptitsyn, 1947, s. 302-303). Bu bilginin ışığında Kazvinî'nin Şahname'den istifade ettiği, fakat kendisinden sonra Gul Zaryun adının hiç kullanılmadığı, dolayısıyla Nasiriddin'in Kazvinî'yi kaynak aldığı sonucuna varılabilir.

Bu noktada Nüzhetü'l-Kulûb eserinin Nasiriddin'in eserinin kaynağını teşkil ettiğine dair görüşümüzü destekler mahiyetteki diğer özelliklere değinmeden önce şunu belirtmek gerekir ki, iki eser arasındaki tüm benzerlik ve örtüşmeler Gul Zaryun örneği dışında İran için geçerlidir. Zaten Nüzhetü'l-Kulûb'da daha çok İran hakkında söz yürütülmüştür, dolayısıyla Nasiriddin'in onu daha çok eserinin İran kısmı için kullanmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Kazvinî, eyaletlerin tanımına geçmeden önce okuyucuya İran hakkındaki genel bilgileri sunmuştur. Bu vesileyle İran'ın uzak tarihine yer vererek, padişah Faridun'un saltanatını üç oğlu arasında paylaştırdığı, Doğu kısmı Tur'a, batı kısmı Salm'a, orta kısmı ise İrac'a verdiği, dolayısıyla bu kısmın İrac'dan sonra İran olarak adlandırıldığı hakkındaki rivayetten bahsetmiştir (Qazwîn, 1919, s. 20). Tıpkı Kazvinî gibi öncelikle İran'ın genel tanımını yapan Nasiriddin de aynı rivayete yer vermiştir: "Nuh Peygamber – *Huzur içinde yatsın!* – iklimleri torunları arasında paylaştırdığı zaman bu iklim Sam payına düşmüştür ve ona Sam'ın Pars isimli torunu sahip olmuştur. [Bu yüzden bu iklim] Pars eyaleti adını vermişler, onun Araplaştırılmış şekli ise Fars olur. Bir süre sonra Feridun bin Anfiyan padişah olmuş ve, karanın büyük kısmına sahip olup onu üç kısma bölmüştür. Doğu kısmını büyük oğlu Tur'a vermiş, bu yüzden orayı Turan diye adlandırmışlar, batı kısmını, yani Rum ülkelerini, – ortanca oğlu Salm'a, [güney kısmını ise] – küçük oğlu İra'ya, bu yüzden oraya İran adını vermişler" (Nasir al-Din, № Or. 6711, s. 2a). Fakat Araplara ve Yunanlara göre dünyanın nasıl bölündüğü ve İran'ın bu dünyanın hangi kısmında yer aldığı gibi Kazvinî'nin bahsettiği diğer kapsamlı bilgilere Nasiriddin'de yer verilmemiştir: "... İdris dünyayı biri merkezde diğerleri onun

etrafında olmak üzere yedi daire şeklinde yedi bölgeye bölmüştür. ... Araplar'a göre Nuh dünyayı üçe böldü: Ham, Yafet ve Şem. İran Şem kısmına dâhildir. Yunanlar ise dünyayı ikiye bölmüştür: Doğu ve Batı. Doğu kısmına Asya denmiştir. Asya da ikiye bölünmüştür. Küçük Asya ve Büyük Asya. Küçük Asya, Asya ve Avrupa'nın arasındadır. İran da buraya dâhildir. Batı kısmı da Akdeniz'den ikiye bölünmüştür: güney ve kuzey. Güney kısmı Libya, Kuzey kısmı ise Avrupa'dır. ... Son olarak, Hintli bilginler yaşanabilir dünyayı karelere böler..." (Qazwîn, 1919, s. 20-22).

Kazvinî eyaletlerin genel tanımında iklim, sınır, gelir ve enlem bilgilerini vermiştir. Daha sonra eyaletin şehirlerini tek tek tanımlamıştır. Nasiriddin de genelde her eyaletin tanımında sınır ve gelir bilgilerini belirtmiş, ayrıca tek tek betimlemese de şehirlerinin adını saymıştır. Fakat Nasiriddin'de iklim bilgilerine sadece birkaç eyalet tanımında, enlem bilgilerine ise hiç yer verilmediği de belirtilmelidir.

Kazvinî, eyaletlere Arap Irak'ı ile başlamış ve bu tercihi için üç neden göstermiştir: "*Masalik al-Mamalik*'te Arap Irakı'nın İran Diyarı'nın kalbi olarak adlandırıldığı ve kalp hayatın efendisi olduğu için, bu eyaletin tanımıyla başlamanın uygun olduğu belirtilir. Ve yine, Suvar-al-Aqalim'de Arap Irakı'nın İran Diyarı'nın Kible'sine (Mekke'ye doğru) uzandığı için onu öne çıkarmanın da aynı şekilde uygun olduğu söylenir. Ve gerçekten de, İnancın koruyucusu Ali'nin ikamet ettiği ve defnedildiği başkent bu eyalette bulunduğu ve beş yüz kırk yıl boyunca burası Abbasi Halifeliğinin merkezi olduğuna göre, her halükarda ona öncelik verilmeli" (Qazwîn, 1919, s. 34). Aynı şekilde Nasiriddin de Arap Irak'ı ile başlamayı uygun görmüş ve bunun için gerekçe olarak Kazvinî'dekine benzer nedenleri göstermiştir: "...birkaç açıdan Arap Irak'ından başlamak daha uygun görünüyor. Birincisi, burası inancın koruyucusu – padişahın tasarrufundadır. İkincisi, burası İslam halifelerinin makamıydı. Üçüncüsü, burası evliyaların mekanıydı" (Nasir al-Din, № Or. 6711, s. 3b).

Yukarıda da değinildiği gibi Nasiriddin, eserini kaleme aldığı dönemde İran tasarrufunda olmayan bazı eyaletleri de eser kapsamı içerisine dâhil etmiştir. Fakat bu eyaletlerin bazıları, örneğin Gürcistan, daha öncesinde de hiç İran tasarrufunda olmamıştır. Bu da Nasiriddin'in, İran'ı mevcut sınırlarından çok daha geniş bir biçimde ele alan Kazvinî'de geçen eyaletleri kendi eserine dâhil ettiği fikrine yol açmaktadır.

Nasiriddin'in İran içerisinde tanımladığı 18 eyaletin 15'i Kazvinî'de de mevcuttur. Kazvinî'de yer almayan eyaletler sadece Dağıstan, Kalamrav-i Alişükr ve Nimruz eyaletleridir. Dağıstan eyaleti muhtemelen Kazvinî'nin tanımladığı bir başka eyaletin içerisine dâhildi. Kalamrav-i Alişükr eyaleti, Nasiriddin'in de anlattığı gibi, Alişükr'e birkaç bölgenin verilmesinden ve onun torunlarının bu toprakları miras olarak uzun süre idare etmesinden sonra bu adı almıştır. Dolayısıyla Kalamrav-i Alişükr toprakları da muhtemelen Kazvinî'nin tanımladığı eyaletler arasında dağılmış durumdadır. Son olarak Nimruz eyaletine gelince, Nasiriddin bu eyaletin adını İran eyaletleri arasında saymış, fakat belirsiz nedenle tanımını yapmamıştır. Kazvinî'de tanımlanan Mughan, Arran, Abhazya, Rum (Anadolu), Cazirah, Şabankarah, Makran ve Sistan eyaletleri ise muhtemelen bunların "İran" tanımının kapsadığı topraklara girmemesi nedeniyle Nasiriddin tarafından esere dâhil edilmemiştir.

Nasiriddin'in isimlerini saydığı şehirlerin çoğu Kazvinî'de de mevcuttur. Hatta Kazvinî'nin eyaletlerin şehirlerini alfabetik tertipte – baş şehrin ilk sırada gelmesi dışında – verdiği sıralaması birçok yerde Nasiriddin'in eyaletleri tanımlarken saydığı şehir adlarının sıralaması ile örtüşmektedir. Sadece Nasiriddin'in belli şehirleri elemesi neticesinde bazı yerlerde sıralama sarkmıştır. Örneğin, Kazvinî'de tanımlanan Huzistan'ın şehirleri sırasıyla şunlardır: Tustar, Ahvaz, Turb, Cund-i Şapur, Havizâh, Dizful, Dastgir, Ramuz, Sus, Tarazak, Askar-i Mukram, Maskuran. Nasiriddin'de verilen Huzistan'ın şehir adları ise sırasıyla şunlardır: Şustar, Ahvaz, Cund-i Şapur, Huvayza, Dizful, Ramuz, Dastgir, Askar-i Mukram, Mus, Mirfan, Taradak, Turb. Kazvinî'de tanımlanan Fars eyaletinin şehirlerinin bazıları sırasıyla şunlardır: Davvan, Sarvistan, Kubancan, Siraf, Simkan, Hirak, Firuzabad, Karzin, Qir, Abzar, Kuran, İrahistan, Kavar, Laghir, Kaharcan, Mandistan, Maymand, Muhu, Hamjan, Kabrin, Huzu, Saviyah, İstahr, Abraj, Abarkuh, İsfidan, Kuhistan, İkild, Sarmak, Arcaman, Bavvan, Marvast, Bayda, Habraz, Abadah, Sarvat, Habrak, Kali, Hurrama, Ramcird, Sahik, Harat, Kutruh, Kumişah, Kamfiruz, Kirbal, Kamin, Faruq. Nasiriddin'de verilen Fars eyaletinin şehir adları ise sırasıyla şunlardır: Davvan, Sarvistan, Siraf, Simkan, Hirak, Karzin, Kuran, Kavar, Mandistan, Maymand, Humu, Abarkuh, İsfandan, İkild, Sarmak, Marvdaşt, Bayza, Harir, Hurrama, Ramcird, Sahir, Kutruh, Kumişa, Kamfiruz, Kamin. Son olarak Kirman eyaletinin şehirlerine de göz atalım. Kazvinî'de şu şehirler tanımlanmıştır: Guvaşir, Bam, Ciruft, Habis, Rigan, Sircan, Şahr-i Babak, Narmaşir,

Makran, Hurmuz. Nasiriddin'de de yine aynı şehirler fakat biraz farklı sıralamada verilmiştir: Guvaşir, Bam, Narmaşir, Ciruft, Habis, Sircan, Babak, Rigan, Kirman. Kazvinî'de Fars Irak'ı şehirleri içerisinde tanımlanan Hamadan, Asadabad, Harrakan, Dargazin, Nihavand şehirleri ise Nasiriddin'de aynı sırayla Kalamrav eyaleti içerisinde sayılmıştır. Listesi¹ daha da uzatılabilecek bu örneklerden görünüyor ki Nasiriddin'in kendi dönemine uyarlayarak bazı şehirleri çıkartması veya onları farklı bir eyalet içerisine dâhil etmesi hariç onun isimlerini saydığı şehirler ve onların sıralaması çoğu zaman Kazvinî'nin Nüzhetü'l-Kulûb eserindekilerle uyuşmaktadır. Bu da Nasiriddin'in kaynak olarak Nüzhetü'l-Kulûb'u kullanmış olabileceğine işaret eder.

Tüm bunlara rağmen, Nasiriddin'in Kazvinî'nin eserini doğrudan kullanmış olduğu kesin olarak söylenemez. Nasiriddin, sonraki dönemlerde Kazvinî eserinden istifade ederek yazılan diğer eserlerden de istifade etmiş olabilir. Bu meseleyi açıklığa kavuşturmak için Kazvinî'den sonra yazılan coğrafyaya dâir eserlerin gözden geçirilmesi ve Nasiriddin'in eseriyle kıyaslanması gerekmektedir.

Bunun dışında, Nasiriddin'in bilgileri Kazvinî'den aynen kopyalamadığı, onlara kısmen başvurduğu veya kendi dönemine göre uyarladığı âşikardır. Örneğin Nasiriddin, Fars eyaletini 4 kısma (kûre) bölmüştür: İstahr, Ardaşir, Şapur ve Kubat. Kazvinî ise Darabcird'i de ekleyerek 5 kısma bölmüştür (Qazwîn, 1919, s.112). Horasan'ı Nasiriddin 5 kısma, Kazvinî 4 kısma bölmüştür (Qazwîn, 1919, s. 146). Şehirlerin sıralamasında Kazvinî alfabetik sırayı, Nasiriddin ise coğrafik konumu baz almıştır. Kazvinî, gelirleri dinar olarak, Nasiriddin ise tümen ve akçe olarak vermiştir. Dolayısıyla Nasiriddin'in iki yazarın arasındaki zaman farkından kaynaklı olan sınırlar, gelir miktarları, nüfus ve asker sayıları gibi önemli veriler dâhil olmak üzere birçok bilgiyi Kazvinî'den aynen kopyalamadığı, döneminden yola çıkarak ekleme ve değişiklikler yaptığı, özellikle eserinin Turan kısmında genellikle kendi bilgi ve görüşlerini ortaya koyduğu kesin olarak söylenebilir.

¹ Kıyaslamak için 3. Ekteki Tablo'ya bknz. Tabloda örnek için her iki eserde Fars eyaleti içerisinde tanımlanan şehirlerin listesi sunulmuştur.

2.3.2. Yazılı ve Sözlü Kaynaklar

Nasiriddin'in istifade etmiş olabileceği diğer yazılı kaynaklara gelirse, bunlar Örfî Paşa tarafından kendisine sunulmuş olabilecek Devlet-i Aliye sicilleridir. Nasiriddin'in eseri kapsamına aldığı bazı eyaletler Osmanlı Devleti tasarrufunda bulunuyordu veya daha önce bulunmuştu. Dolayısıyla bu eyaletlerle ilgili bazı istatistiki bilgilerin Devlet-i Aliye sicillerinin kayıtlarına geçmiş olduğu muhtemeldir. Eserde bu fikre yol açacak nitelikte Nasiriddin'in bazı sözleri mevcuttur. Örneğin, Arap Irak'ı tanımının sonunda müellif şu sözleri ekler: “Bu eyaletin durumunun ayrıntıları, onun uzun zamandır Devlet-i Aliye mülkiyetinde bulunduğu için Devlet-i Aliye sicillerinde kayıtlıdır” (Nasir al-Din, № Or. 6711, s. 3b). Aynı şekilde Kürdistan eyaleti tanımı: “Eyaletin durumunun ayrıntıları da Devlet-i Aliye sicillerinde kayıtlıdır”, Ermenistan eyaletinin tanımı ise: “Bu eyalet hakkında detaylı bilgi istemesi takdirinde Devlet-i Aliye sicillerine başvurmak gerekir” cümleleriyle biter (Nasir al-Din, № Or. 6711, s. 3b). Fakat maalesef Örfî Paşa'nın belirli sicilleri eserinde kullanması üzere Nasiriddin'e verdiği dair herhangi bir bilgi, açıklama veya not tespit edilememiştir. Aynı şekilde müellifin sicillerden istifade ettiğini varsayarsak da bunların tam olarak hangi siciller olduğuna dair kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Eksik kalan bu boşlukların bir başka detaylı araştırmada ortaya çıkartılacağını umuyoruz.

Eserin kaynakları arasında sözlü kaynaklar için ayrı bir yer vermeyi gerekli kılan önemli gerekçeler mevcuttur. Yukarıda müellifin biyografisine dair bölümde detaylıca anlatıldığı gibi Nasiriddin, Buhara Emiri Şahmurad'ın oğluydu. Emir ailesinin erkek ferdi olarak zaten doğrudan Buhara Emirliği'nin yönetici zirvesinin içinde yer alan Nasiriddin, kardeşi Emir Haydar ile arasının bozulması üzerine 1804 yılı Ağustos ayında vâilikten azledilene ve 1807 yılında karısı, çocukları ve güvendiği kişileriyle Meşhed'e kaçana dek Merv vâililiği görevini de yapmıştır. Buhara Emiri Şahmurad, tahta oturduktan sonra üç oğlunu da vâililiğe atamıştır. Bu dönemde daha 13 yaşında olan Nasiriddin, sadece emirin oğlu değil, yönetici olarak da siyasi ortama dâhil olmuştur. Bu nedenle emirin oğlu ve emirlikte önemli yer tutan Merv eyaletinin vâlisi olarak Nasiriddin'in Orta Asya hanlıklarındaki siyasi ortam ve karşılıklı ilişkiler, onların devlet gelirleri, ekonomik durumu ve ticari potansiyeli, nüfus sayıları, asker ve askerî mühimmat sayıları gibi açık ve gizli birçok bilgiye vakıf olması son derece

doğaldır. Bu gerekçeye dayanarak, Nasiriddin'in kaleme aldığı eserinde kendisinin vakıf olduğu istatistiki ve diğer bilgileri de aktardığı kesin olarak öne sürülebilir.

Eserin yapısına dair bölümde kısaca bahsedildiği gibi, Harezmi eyaletinin sınırları tanımlanırken onların mesafesinin, şehirleri sayılırken de her şehrin nüfus ve hane sayısının da verilmesi; Harezmi, Maverünnehir ve Fergana eyaletlerinin yıllık devlet gelirleri içerisinde İran'daki akçe ve tümen bazındaki para miktarının yanı sıra deve yükü biriminde tahıl miktarının da eklenmesi; Harezmi, Maverünnehir, Fergana ve Kaşgar eyaletlerinin tanımında nüfus sayılarının hem kişi hem de hane sayısı bazında verilmesi; Harezmi ve Fergana eyaletlerinde nüfus sayısında ayrıca göçebe ve yerleşik ayrımının yapılması gibi eserin Turan kısmında verilen ayrıntılı bilgilerin verilmeye başlaması, yani buradan itibaren sunulan bilgilerin mahiyetinde gözlemlenen önemli değişiklikler de Nasiriddin'in Turan'a dair kendi bildiklerini aktarması ile açıklanabilir.

Burada fikrimizi destekleyecek iki önemli husus üzerinde daha detaylı durmak istiyoruz. İlk olarak, müellifin aktardığı şu bilgiyi ele alalım: “Semerkant, Maverünnehir'in başkentidir. Türkistan halkı arasında şu ya da bu padişah Semerkant'ı fethedene kadar Türkistan'ı fethetmiş sayılmadığına dair bir kanaat vardır. Orada Türklerin *Kuk (Kok) Taş* dediği mavi bir taş vardır ve Türkistan hükümdarının mutlaka onun üzerine oturması gerekir, aksi takdirde onun gücü eksik olur. Sıradan bir insan oraya oturmamalıdır, çünkü felç veya hastalığa yakalanma tehlikesi vardır. Onların inancı böyledir, dolayısıyla sözler yüzünden tartışmamalıdır” (Nasir al-Din, № Or. 6711, s. 14a). Gerçekten de söz konusu dönemde böyle bir gelenek, yazılı olmayan kural mevcuttu ve bu bölgenin insanları bundan haberdardı. Örneğin, Buhara hükümdarı Muhammed Rahim Han, Buhara'da tahta oturduktan sonra Semerkant'ta sembolik olarak Kuk Taş tahtına da oturmuştur. Aynı şekilde Emir Haydar da kendisine Kuk Taş üzerinde taç giydirilmesini emretmiştir. Emir Haydar, Hakim Bîy'e yazdığı mektupta şöyle der: “Cumartesi günü maiyetimle Semerkant'ta olacağım, Pazar günü ise Kuk Taş'a, büyük atalarımın tahtına oturacağım” (Kügelgen, s. 87, 269, 278). Nasiriddin'in eserinde bu bilgiyi aktarması, yukarıda da vurgulandığı gibi onun sadece yazılı kaynakları kullanmadığı, sözlü kaynaklara, yani kişisel bilgilerine de başvurduğuna işaret eder.

İkincisi, müellifin Buhara Emirinin “emir” unvanını almasıyla ilgili yorumudur: “Bu eyaletin hükümdarına *amir* denir, ancak geçmişte *han* unvanını taşırlardı. Çevreden [bölgelerden] isyancılar ayaklanma çıkarıp kendilerine han dediğinde, ve bunu önleyecek güçleri olmadığında, unvanlarını değiştirmekten başka bir çıkış yolu kalmadı ve *amir* unvanını aldılar. Diğerleri de taklit ediyor ve bunun nereye kadar gideceğini bilmiyorum” (Nasir al-Din, № Or. 6711, s. 14b). Birinci bölümde etraflıca üzerinde durulduğu gibi Şahmurad, tahminlere göre iktidara gelmesinden yaklaşık iki yıl sonra Abulgazi Han’ı tahttan indirmiş ve kendisi de han yerine emir unvanını almıştır. Şahmurad’ın neden emir unvanını aldığına dair kesin kanıta şimdiye kadar taranmış olan kaynaklarda rastlanmamıştır. Söz konusu dönemin tarihine dair altı ana kaynağı detaylıca incelemek vasıtasıyla ortaya çıkardığı çok değerli çalışmasında Anke von Kügelgen de bu soruya kesin bir cevap vermemiş olup, mevcut görüşleri değerlendirmekle yetinmiştir. Buna göre, genelde Şahmurad’ın dinî amaçlardan yola çıkarak, yani saltanatına dinî karakter vermek adına halife anlamına gelen *Emirü’l Mü’minin* unvanının kısaltması olarak *emir* unvanını aldığı düşünülmektedir. Fakat Kügelgen, bu görüşü yalanlayan birçok faktörü gözler önüne sermiştir (Kügelgen, 2004, s. 276-277). Şahmurad’ın emir unvanını dinî amaçla alması dışında herhangi başka bir tahmin henüz sunulamamıştır, çünkü taranan kaynaklarda buna işaret eden bilgi rastlanmamıştır. Bu açıdan Nasiriddin’in söz konusu yorumu üniktir ve bu konuya bambaşka açıdan bir yaklaşım sunmaktadır. Nasiriddin’in yorumundan Buhara’nın kendisini diğerlerinden ayırmak amacıyla unvan değişikliği kararı alındığı sonucu çıkmaktadır, ki Buhara’nın köklü tarihinden kaynaklanan kendisini diğer hanlıklara karşı üstün görme duygusu göz önünde bulundurulursa bu gerekçe gayet mantıklı gözükmektedir. Bu kararın Nasiriddin’in dâhil olduğu çok dar bir çevrede alınmış olabileceği ise dönemin tarihçileri tarafından bu konuda yorumların bulunmamasını açıklamaktadır. Nasiriddin’in yaklaşımı, şimdiye dek mevcut olan görüşleri kökten değiştirecek niteliktedir. Ancak, Buhara hükümdarının emir unvanını kabul etmesinin söz konusu yaklaşım açısından detaylıca ele alınması ve değerlendirmeye tabi tutulması gerekmekte olup, bu yeni bir araştırma konusudur.

3. BÖLÜM

ESERİN TERCÜMESİ

Alemlerin Rabbi olan Allah'a hamd ve O'nun yarattıklarının en hayırlısı olan Muhammed'e, ailesine ve ashabına selâm olsun! Ve sonra: Bu risale, coğrafya [konusuna] dair olan İran ve Turan topraklarının ve bunlara dâhil olan ülkelerin nitelik ve niceliğine ayrılmıştır. Bu risaleyi, tebaaların kudretli efendisinin tercümanı, Allah'ın gölgesi, yeryüzünün ve devrin şahaşâhı, sultanların sultanı, hakanların hakanı, kıtaların padişahı ve denizlerin hakanı, batının ve doğunun gururu Ebu'l-Muzaffar ve'l-Mansur Ebu'l-Gazi, en âdillerin âdili Sultan Mahmud Han – *hakimiyeti ve halifeliği kıyamete kadar devam etsin!* – inanç için savaşan Abdülhamid Han, merhum Sultan'ın oğlu, Örfî lakaplı bilgelik ve ilim sahibi Muhammed Efendi'nin ricası üzerine yazdım. Bu gezgin, yalnız başına Vatanından uzak olan – Nasiriddin b. Amir-i Ma'sum, bir sebepten dolayı, uzak yerlerden yol alarak Osmanlı Devlet-i Aliye'nin [topraklarına] girdi, bir vesileyle yukarıda belirtilen [Muhammed Efendi] ile arkadaş oldu. O, coğrafya üzerine kitaplar toplamak, derlemek ve Avrupa dilinden Türkçe'ye çevirmekle meşguldü, [2a] ve bu ilmin tütsünü soluyan benden İran ve Turan'ın özellikleri hakkında yazmamı istedi. Neticede, dostluk koşulları altında, belirtilen bilimin araçları olmadan, adı geçen ülkelerin özellikleri betimlenmiştir – *[sunulan verilerin] doğruluğuna Allah şahittir.*

Bil ki, kadimde İran'a Pars denirdi, çünkü o Nuh Peygamber – *Huzur içinde yatsın!* – soyundan gelen Pars isimli biri tarafından kurulmuştu, buradaki yöneticilere ise Pars padişahları denirdi. Bizim zamanımızda Devlet-i Aliye coğrafyacılarının kitaplarında [ülkenin adı] Acemistan olarak yazılır. Onun toprakları kadimde [güneyden] Hint Okyanusu, doğu tarafından Hindistan ülkeleri ve Badahşan eyaletine, kuzey tarafından Maveraünnehir eyaleti, Harezm, Hazar Denizi ve Tataristan Büyük Bozkırına, Batı tarafından – Arap Yarımadası, Anadolu ve Karadeniz'e dayanırdı. Bu iklim kuşağı, havası, meyvesi, halkı ve diğer şeyler bakımından tüm karasal iklimlerinin en iyisidir ve tarife ihtiyacı yoktur, zira kitaplarda anlatılmıştır, insanlar da benim sözlerime şahittir. Nuh Peygamber – *Huzur içinde yatsın!* – iklimleri torunları arasında paylaştığı zaman bu iklim Sam payına düşmüştür ve ona Sam'ın Fars isimli torunu sahip olmuştur.

[Bu yüzden bu iklime] Pars eyaleti adını vermişler, onun Araplaştırılmış şekli ise Fars olur. Bir süre sonra Feridun bin Anfiyan¹ padişah olmuş ve, karanın büyük kısmına sahip olup onu üç kısma bölmüştür. Doğu kısmını büyük oğlu Tur'a vermiş, bu yüzden orayı Turan diye adlandırmışlar, batı kısmını, yani Rum ülkelerini, – ortanca oğlu Salm'a², [güney kısmını ise] – küçük oğlu İra'ya³, bu yüzden oraya İran adını vermişler. Bir süre sonra İran'ın bir kısmının hükümdarı [2b] Horasan isimli biri olmuş, [bu yüzden] Horasan eyaleti diye adlandırmışlar. Bir süre sonra bir nedenle [diğer] kısmına Irak adını vermişler. Böylece eyaletlerin her biri o ya da bu nedenle ayrı isim almış. Allah izin verirse, onların her biri hakkında kendi yerinde anlatılacaktır.

Bu iklimde 220 büyük ve küçük âbad şehir var. Onların çoğu İran Şahı tasarrufunda, doğudaki bir kısmı – Buhara Emiri tasarrufunda, küçük bir kısmı – Afgan Şahı'nın yönetiminde, kuzeyde birkaç eyalet Rusya Devleti tasarrufundadır ve batı tarafında birkaç eyalet Yüce Osmanlı Devleti'ne tabi ülkelerin parçasıdır ki Yüce Allah'ın izniyle bu konu hakkında yerinde yazılacaktır. Günümüzde Persler arasında yaygın olan zulüm ve baskı yoluyla [toplanan, elde edilen] devlet gelirleri toplamda 5.870.000 *tümen*⁴ ediyor, her 15 *tümen* de bir kese *akçeye*⁵ eşittir. Dolayısıyla, bu durumda [belirtilen miktar] 3.913.33 akçe Devlet-i Aliye'ye eşittir. Bu miktarın bir kısmı İran dışındaki

¹ Muhtemelen elyazmasında Pişdadiler mitolojik hanedanından mitolojik kral Faridun'un (Afridun) babasının adı kastedilmiştir. Atkiyan şeklinde de okunabilir. Kaynaklar ve literatürde daha çok Asfiyan, Atfiyal, Abtin ve diğer şekilleriyle karşılaşıyor.

² Elyazmasında *lam* harfinin üzerinde *teşdid* var, ama ulaşabildiğim kaynaklar ve literatürde bu isim her zaman *Sallam* değil, *Salm* şeklinde yazılmıştır.

³ Yine aynı şekilde ulaşabildiğim kaynaklar ve literatürde Faridun'un bu oğlunun adı İra değil, İrac'dır.

⁴ Para birimi. Para birimi olarak “tümen” İlhanlılar devrinde yaygındır. Para hesaplarında zaman zaman dirhem, dinar, zer, akçe ve bâliş için “on bin” anlamında kelimenin kullanıldığı görülür. Kaynaklarda daha Akkoyunlular döneminden itibaren “tümen-i Tebrizi” tabirine rastlanır. Şah İsmâil'in tahta geçmesiyle birlikte Tebriz'de kesilen ilk sikkeye de tümen adı verilmiştir. Bu yaklaşık 10.000 *gümüş* dinar değerindeydi. İran'da resmen tümen adını taşıyan sikkeler Feth Ali Şah zamanında da (1797-1834) bastırılmış, bunu Nâsırüddin Şah döneminde (1848-1896) bastırılan 10 tümenlik para takip etmiştir (bknz.: Özgüdenli, 2012, s. 462). On bin (bknz.: TDK Sözlükleri, *Güncel Türkçe Sözlük*: <https://sozluk.gov.tr>, erişim tarihi 20.01.2022).

⁵ Osmanlı maliyesinde bir değer ölçüsü ve üst hesap birimi. Sözlükte “küçük torba, kumaş ve meşin kılıf” anlamındaki Farsça *kîse* kelimesi mali kayıtlarda para çeşitlerinin belirli bir miktarını belirten terim olarak yer almıştır. Değer ölçüsü olarak paraların yalnızca nominal değerini değil aynı zamanda yaklaşık reel değerini de belirtir ve paranın değeri düştüğünde kesedeki para miktarı artar. 1 kese akçe, 1822 yılında 50.000 akçeye tekabül etmekteydi. Osmanlılar'da her para çeşidinin farklı miktarları kese ile ifade edilmekle birlikte altın paralar için bu miktar sabit olup ancak yarım altın paralarda bir kesedeki sikke miktarı yarıya düşmekteydi. Gümüş paralar için bu miktar farklılık göstermekteydi. Kese hangi para cinsi için kullanılmaktaysa o paranın ismiyle birlikte “*kîse-i kâmil*, *nakdiye-i çil kese*, *filori kese*, *kîse-i hasene*, *kîse-i Rûmî*, *kîse-i Mısırî*, *kîse-i mangır*, *kîse-i dîvânî*, *kese kâime*” şeklinde kaydedilirdi. Hangi para türünün kullanıldığı genellikle “*kese Esedî kuruş*”, “*kese mangır*” diye belirtilirdi. Kese kelimesi içindeki para miktarından ve cinsinden bağımsız olarak “*kese akçe*” şeklinde de kullanılmıştır (bknz.: Çakır, 2019, s. 42-43).

hükümdarların tasarrufundadır. Belirtilen miktarın ayrı bir kısmı askerler, silahlar, toplar ve diğer devlet giderlerine harcanır. Aşağıdaki eyaletlerin ayrıntılı tanımında açıklanacağı gibi, harcanmayan 500.000 *tümen* hazineye gider. Asker sayısı yaklaşık 180.000 kişidir. 70 silah ve 1.150 aktif top vardır. Onların küçük bir kısmı İran Şahı tasarrufunda değildir. İran diye adlandırılabilir ülkelerin nüfus sayısı yaklaşık 3 milyona ulaşır. [3a] Bu ülkelerin nüfusunun tahminen dörtte üçü Şîî İmâmiyyeler, bir kısmı – Nusayrîler, yani Ali-Allahi, geri kalanı da – Sünnîler olup, bunların üçte biri Şâfiî mezhebine ve üçte ikisi Hanefî mezhebine aittir. İran'da bulunan mallara ve kumaşlara gelince, bunlar her türlü tahıllar, her türlü meyveler, zeytin yağı dışında her türlü yağlar ve her türlü turunçgiller, yani hurma, portakal, narenciye, turunç, limon vb. gibi tropikal meyveler, ... (?). Sanayi ürünlerinden bakır ve demir eşyalar, örneğin kılıç, tüfek, anilin tabanca ve demirden yapılmış diğer iyi, çekici nesnelere mevcut. Güzel eşyalardan resim, kuyumculuk, emaye kaplama, altın dokuma, patiska üretimi, şal örme, ipek eğirme, taş kesme, mozaik işi, şekerleme üretimi vb. var. Madenlerden altın ve gümüş plaserler, bakır, demir ve kurşun¹ madenlerini zikretmek gerekir. Ayrıca petrol, turkuaz (firuze), yakut, hayvansal (bezoar)², mineral ve bitkisel kökenli panzehir mevcut. Ancak, hükümdarların gücünün istikrarsızlığı nedeniyle madenler kullanılmamakta, her bir [özel] duruma kendi yerinde değinilecektir.

Bu iklim 18 eyaletten oluşuyor. Batı'dan başlayarak, onların birincisi – bu Arap Irak'ı, ikincisi – Kürdistan, üçüncüsü – Ermenistan, dördüncüsü – Gürcistan, beşincisi, bunların doğusunda – Dağıstan, Şirvan, Azerbaycan, Fars Irak'ı, Kalamrav-i Alişükr, Huzistan, Fars, bunların doğusunda – Kirman, Kuhistan, Horasan, Kumış³, Mazendaran, Gilan, Nimruz. Bu eyaletlerin her biri, o eyalette kullanılan farklı kelimelerle [adlandırılan] birkaç kısma bölünüyor, [3b] Yüce Allah'ın izniyle her eyalet açıklanırken bu konuya değinilecektir.

Bu risale, İran ülkelerini [tanımlamay] üstlendiğinden ve bazı eyaletler İran Şahı'nın kontrolünden çıktığından, bu eyaletlerden kısaca bahsetmek gerekli olmuştur. Bu nedenle, birkaç açıdan Arap Irakı'ndan başlamak daha uygun görünüyor. Birincisi,

¹ Tam emin olamamakla birlikte elyazmasında *surb* (kurşun) kelimesinin üzeri çizilmiştir. Bunun dışında onun devamında gelen *zıkr kard* sözleri kontekste uymamaktadır. Bunların birincisi orta asırlarda en iyi demir ve bakır sınıflarını ifade eden *zakar* kelimesi olarak okunabilir. Fakat bu şekilde okumak da ifadeye yeterince açıklık getirmiyor.

² Bazı hayvanların iç organlarında veya safra kesesinde oluşan bezoar taşı kastediliyor.

³ Ayrıca Kumis (قومس) ve Kumış (کومش) adlarıyla da biliniyor.

burası inancın koruyucusu-padişahın tasarrufundadır. İkincisi, burası İslam halifelerinin makamıydı. Üçüncüsü, burası evliyaların mekanıydı. Bu eyalet doğuda Fars, Huzistan ve Kalamrav [Alişükr], güneyde Umman Körfezi, Arap Yarımadası'ndan Nacd eyaleti, batıda Arap Çölü, kuzeyde Kürdistan ile komşudur. Bu eyaletin durumunun ayrıntıları, onun uzun zamandır Devlet-i Aliye mülkiyetinde bulunduğu için Devlet-i Aliye sicillerinde kayıtlıdır.

Kürdistan iki kısımdan oluşur. Birincisi doğuda Pers Kürdistanı ve Azerbaycan, güneyde Arap Irak'ı, batıda Şam ve Diyarbakır ve ... (?), kuzeyde Ermenistan ile komşudur. Eyaletin durumunun ayrıntıları da Devlet-i Aliye sicillerinde kayıtlıdır.

Ermenistan da iki kısımdan oluşur – Batı ve Doğu. Birincisi Büyük [Ermenistan diye adlandırılır], ikincisi – Küçük [Ermenistan]. Şu anda Büyük Ermenistan Devlet-i Aliye sınırlarına dâhil ve bu – Erzurum eyaleti. Küçük Ermenistan ise Rusya yönetiminde olan Gancu ve Şuşi'yi onların çevresi ve nahiye ile birlikte içine alıyor. O doğuda Şirvan ve Azerbaycan, güneyde Kürdistan, batıda Anadolu ile komşudur. Bu eyalet hakkında detaylı bilgi istemesi takdirinde Devlet-i Aliye sicillerine başvurmak gerekir.

[4a] Gürcistan doğuda Şirvan, kuzeyde Rusya yönetiminde olan ülkeler, örneğin Çerkez, Astrahan ve diğerleri, batıda Abaza¹, Trabzon, Çerkez ve Ermenistan (?), *Ermeni*), güneyde Azerbaycan ve Ermenistan ile komşudur.

Dağıstan doğuda Hazar Denizi ve Derbent, güneyde Şirvan, batıda Gürcistan, kuzeyde Malikan (?) ile komşudur. Bu eyalet dağ ve ormanlardan ibaret olduğundan, nüfusu her ne kadar çok olsa da, onlar itaat etmeyi, terbiye ve nizamı bilmiyorlar, belli bir hükümdarın yönetimi altında bulunmuyorlar, ve her karar ayrı bir yargıç tarafından veriliyor. Orada üretilen mallar tabanca, hançer ve pelerinden ibarettir. Ve 10.000 piyade asker... (?).

Şirvan doğuda Hazar Denizi, güneyde Mukan (Mugan) ve Azerbaycan Erdebili, batıda Ermenistan, kuzeyde Dağıstan ile komşudur. O, diye adlandırılan² Şirvan, Şemahi, Bakü, Guba³, Baylakan vb. gibi yedi şehri içeriyor. Devlet gelirleri, dolaşımda olan yaklaşık 50.000 *tümeni* oluşturuyor, bu da 3.700 keseğe [akçe] denk geliyor. 10.000'e

¹ Abaza veya Abeza – Abhazya'nın diğer adıdır.

² Boşluk bırakılmıştır. Şirvan, Bakü, Şemahi ve Şabran şehirlerini de içine alan tarihi bölgenin adıdır. Belki burada söz konusu Şabran olabilir.

³ Azerbaycan'da bu şehir Kuba olarak adlandırılıyor.

kadar süvari ve yaya asker toplanabilir. Şirvanlar hükümdarlara itaat etmedikleri için silah ve toplardan mahrumdurlar. Oranın yöneticilerine *Şirvanşah*¹ denirdi, eğer Rusya burayı ele geçirip kendi devletinin düzenine uygun [kuralları] getirdiğinden beri [ve durum değişmediyse], şu anda farklı hanlardan her şehri ayrı bir han yönetiyor. Dinlerine gelince, [4b] çoğunluğu Sünnî: bazıları Şâfiî, diğerleri – Hanefî; küçük bir kısım Şîî İmâmiyye, diğer kısım – Hristiyan. Onların mevcuttaki zenginlikleri Dağıstan'dakine benzer. Ama çoğu, İran Şahı'na güvensizlikleri nedeniyle [kullanılmıyor].

Azerbaycan doğuda sınır bölgesi, yani Gilan ve onun çevresi, güneyde Fars Irak'ı ve Kalamrav, batıda Ermenistan ve Kürdistan, kuzeyde Küçük ve Büyük Ermenistan ile komşudur. Şehirlerinin sayısı, vâlinin konağı olan Tebriz, geçmişte hükümet konağı olan Maraga, Kara Koyunlu Türkmen hükümdarları döneminde başkent olan ve halen öyle kalan Tebriz, Orumi, bir de Miyanduab, bir de Oşneviye, bir de Salmas, bir de Hoy, bir de Marand [Merend], bir de Nahçıvan, bir de oranın şehrinin Ahar dendiği Karadağ, bir de Mişkin, bir de Erdebil, bir de Miyanaj, bir de Ucan, diğer² olmak üzere 15'i teşkil ediyor. Aynı zamanda Dehharrakan, Tasuc ve diğerleri [gibi] birkaç ünlü *kasaba*³ da var. Eğer onların hepsini saymaya kalkarsak konudan uzaklaşırız, bu yüzden diğer konulara dönelim. Devlet gelirleri Irak'ta dolaşımında olan 500.000 *tümeni* oluşturuyor, bu da 33.000 kese *akçeye* eşittir. Yaklaşık 20.000 eğitilmiş piyade ve 8.000 atlı, 25 silah ve 100 top mevcuttu, bunlara Rusya Devleti el koydu. Nüfusu yaklaşık 2.400.000 kişi. Oranın yöneticilerine *vâli* denir. [5a] Onların çoğunluğu Şîî İmâmiyye, bir kısmı – Şâfiî Mezhebi Sünnîleri, bir kısmı da – Hristiyan. Doğal kaynakları ve ürettikleri ürünlerine gelirsek, orada tropik meyveler hariç, İran iklim kuşağını tanımlarken sayılan her şey ortalama derecede mevcuttur. Bu günlerde orada *vâli* olarak

¹ 861-1538 yılları arasında Şirvan ve komşu toprakları yöneten birkaç hanedanın temsilcilerinin unvanı.

² Boşluk bırakılmıştır.

³ Selçuklular ve Osmanlılar'da şehir görünüşü ve niteliği taşıyan iskân yeri. Günümüzde coğrafyacı veya sosyologlar arasında ortak bir tanımı bulunmayan kavramlardan biridir. Genel olarak köyden büyük, şehirden küçük yerleşmeler için kullanılır. Arap kaynaklarında şehrin veya bölgenin ana parçasını, merkezini, surla çevrili kısmını ifade etmek üzere kullanılan ve askerî garnizonun bulunduğu müstahkem kalenin, daha sonra da buna benzer bir kalesi olan yerleşme yerinin adı olan kasaba tabiri Hindistan'dan Kuzey Afrika'ya kadar yaygınlık kazanmıştır. Bu kavramın, iskân yeri oluş bakımından köylerin (karye) gelişmiş bir şekli olabileceği ve şehirle arasında belirli bir benzerlik bulunduğu tahmin edilmektedir. Kesin olan husus, kasabanın hukuken en küçük iskân birimi olan köy/karye/avuldan daha büyük olduğudur (Baykara, 2001, s. 525).

İran Şahı'nın vârisi ve vâlisi olan 'Abbas Mirza¹ hüküm sürüyor. "Azar" Farsçada ateş kıvılcımı ve ateş anlamına gelir. İran padişahları döneminde Tebriz bölgesine gökyüzünden ateş düştüğünde burayı ateş tapınağı yaptılar ve Azerbagdan adını verdiler. Ateş tapınağına ateşe tapanlar sığınmıştır, ve oradaki ülkeler, o ateş tapınağının adıyla anıldı. İslam'ın yükseldiği dönemde Araplaştırılmıştır ve Azerbaycan diye adlandırılmıştır – *işin gerçek halini en iyi Allah bilir.*

Fars Irak'ı, Arap Irak'ına yakın ve bitişik olması sayesinde Irak diye adlandırıldı. Aslında o Fars ve İran'ın merkezinde yer alıyor. Arap Irak'ı, eski zamanlarda orada bulunan yedi şehir sayesinde Madayin olarak bilinirdi². Onların çoğu şimdi ortadan kaybolmuştur ve yok olmuştur. O, Hüsrav hükümdarları, yani Nuşirvan'ın ait olduğu Sasani padişahlarının başkenti idi. İslam'ın yükseldiği dönemde bu eyalet Irak diye adlandırılmıştır. Bu ismi komşu [bölgeye] de yayarak, Fars Irak'ı diye adlandırılmıştır. Bu eyalet doğuda Büyük Tuz Çölü ve Kumiş, güneyde Fars eyaleti, batıda Kalamrav-i Alişükr ve Kürdistan, kuzeyde Azerbaycan ile komşudur. O,³ şehri içeriyor: Zancan, Save, Rudbar, Ruvave, Kuhistan, Yalman, Abhar, |5b| Qazvin, Sultaniye, Tehran, Tabarak, Hiruzan⁴, Suhravard, Tarum, Talikan⁵, Sarcahan, Kagazkunan, Mazdakan, Tabarak⁶, Pişkildara, Kaşan, Kum, Ardistan, Tafriş, Gulpayegan olarak bilinen Curfadakan, Zavareh, Dilican (Dalican)⁷, Farahan, Karahrud, Natanz, Karac, Namisvar⁸, Vaşak⁹, Idac, 'Aruh, Lur-i Kalân (Büyük), Lur-i Kuçak (Küçük), Vurucird¹⁰ olarak bilinen Burucird, Yazd, Minid, Nayin, Taft, Ardakan, Zamira¹¹, Samha¹, Talayir²,

¹ 'Abbas Mirza (1789-1833) – Feth Ali Şah Kacar'ın (1797-1834) ikinci oğlu olup, tahminen 1798 yılından itibaren Azerbaycan eyaletini yönetmiştir. Saltanatı sırasında iki Rus-İran savaşı gerçekleşmiş olup, bunun sonucunda İran, Kafkasya'daki varlıklarının çoğunu kaybetmiştir. Taht vârisi ilan edilmiştir, fakat babası daha hayattayken vefat etmiştir.

² Madayin (Madain, Mada'in) – bu Dicle Nehri'nin her iki kıyısında, Bağdat'ın yaklaşık 32 kilometre güneydoğusunda bulunan ve duba köprüleriyle birbirine bağlanan birkaç bitişik şehrin ortak adıdır. Bu bölge, geç Sasaniler'in idari merkezi olarak hizmet etmiştir. Geleneğe göre, bu şehirlerin sayısı yedi idi (gerçekte, baş şehri Ktesifon olan dört veya beş şehir söz konusu olmalı). Bunlar özellikle Nuşirvan döneminde gelişmiştir (daha fazla bilgi için bkz.: Streck, 1986, s. 945-946).

³ Şehirlerin sayısı için boşluk bırakılmıştır.

⁴ Firuzan kelimesinin yanlış yazımı olabilir.

⁵ Modern Afganistan topraklarındaki Talikan ve Talukan olarak bilinen şehir ile karıştırılmamalıdır. Tarif edilen Talikan (veya Talakan), Kazvin ve Abhar'ın arasında bulunuyordu.

⁶ Muhtemelen yanlışlıkla iki kez yazmıştır. Yine de iki adaş şehrin olma ihtimali de elenemez.

⁷ Metinde Dilincan olarak yanlış aktarılmıştır.

⁸ Kazvini'de bu şekildedir (Qazwîn, 1919, s. 73), ama bizim elyazmamızda Namsivar.

⁹ Kazvini'de bu şekildedir (Qazwîn, 1919, s. 73), ama bizim elyazmamızda Daştak.

¹⁰ Metinde bu toponim okunaksız şekilde yazılmıştır.

¹¹ Şüphesiz, burada Saymara (صيمره) isminin yanlış yazımı söz konusudur (Bu şehir hakkında daha bilgi için bkz.: Qazwîn, 1919, s. 74; Barthold, 1971a, s. 198; Strange, 1905, s. 202).

Süleymaniye, Tusarkan³ ve İsfahan. Bu eyalette birçok küçük *kasaba* var, bunları saymak faydasız uzatma olacaktır. Bunların bazıları artık büyük şehirler haline geldi, bazıları aynı kalmış ve bazıları harab olmuştur. Mezkûr şehirlerden birkaçı da harab olmuştur, [ancak] çoğu gelişiyor. Devlet gelirleri yıllık 103.333 kese *akçeye* eşit olan 2.000 *tümeni* teşkil ediyor. [Asker] sayısı 35 bin kişi: 20.000 eğitilmiş asker ve 15.000 iyi atlı. 25 silah ve 400 top [mevcut]. Nüfus sayısı – 9.000.000 kişi. Oranın yöneticilerine daha çok *şah* derler, ama bazen, İran Şahı kendi başkentini Irak sınırı dışına taşıdığına, oraya vâliler atardı. Bu eyaletin insanları, zarafet ve nezaket bakımından karanın en iyi sakinleri olarak kabul edilmelerine rağmen, yine de onlar onursuz, Râfîzî ve İmâmîyye-İsnâaşeriyye [mezhebi] Şîîleri idi. Bu eyalette bulunan mal ve kumaşlara gelince, burada İran'ın genel tanımında sayılan her şey mevcuttur [6a] ve [onlar] ister doğal kökenli olsun ister yapay, onların içinde her yönden en iyileridir.

Kalamrav eyaleti. Timurlu ya da Safevi hükümdarları döneminde Alişükr isimli bir adam ülkenin hükümdarıydı⁴. Bahsi geçen yönetme kabiliyeti ve yüksek bir rütbesinin olmaması, ama dönemin hükümdarına bir hizmette bulunması nedeniyle, bu [küçük] eyalet, yani birkaç şehir ona bağışlanmıştı. [Onun yüksek] rütbesinin olmaması nedeniyle [kendisine tabi olan topraklar] Kalamrav⁵ olarak sınıflandırılmıştı, onların idaresi miras yoluyla onun soyundan gelenlere intikal etmişti. Alişükr'ün soyundan gelenlerin uzun yönetim süresi sayesinde bu eyalet Kalamrav-i Alişükr olarak tanınmıştır. Bu eyalet doğuda Pers Irak'ı, güneyde Huzistan, batıda Arap Irak'ı ve Kürdistan, kuzeyde Azerbaycan ile komşudur. Hamadan, Asadabad, Harrakan, Dargazin, Nihavand, Kirmanşahan, Dinavar, Cilvan⁶, Kankivar, Mayidaşt⁷, Sultanabad gibi 12 şehri var. Kirmanşahan, kitaplarda Kirmasin olarak aktarılmıştır. Yıllık devlet gelirleri Irak'ta yürürlükte olan 300.000 *tümene* eşittir. Arap Irak'ına baskınlar düzenleyen ve Bağdat yakınlarında vefat eden İran Şahı'nın büyük oğlu Muhammed

¹ Kazvinî'de – Samsa (Qazwîn, 1919, s. 74).

² Metinde bu şekildedir, ama muhtemelen burada söz konusu Malayir.

³ Daha çok Tuysarkan (veya Tuysirkan) olarak bilinir.

⁴ Amir 'Alişükr-bek (1468'de öldürülmüştür) – Türk kabilesi Baharlu'nun başı (elbegi), Kara Koyunlu hanedanından padişah Cahan Şah'ın (1438-1467) komutanlarından biri, Hamadan vâlisiydi. Literatürde onun adı bazen 'Alişakar şeklinde aktarılır (bkz.: örneğin: Oberling, 1988, s. 482-484).

⁵ Anlaşılan yazar, *kalamrav* kelimesinin anlamlarından birinin – “tabi topraklar (bölgeler)” olmasından yola çıkmaktadır.

⁶ Kastedilen Hulvan (Halvan) olabilir mi?

⁷ Metinde bu şekildedir. Daha doğru yazım şekli – Mahidaşt.

‘Ali Mirza¹ hayattayken 10.000 atlı asker, 10 silah ve 100 top vardı, sonra kargaşa oldu. Nüfusu 1.200.000 kişiye ulaşıyor. Oranın yöneticilerine *vâli* denir. Halkın çoğu Şîî mezhebindedir. Bir kısmı Sünnî ve Şâfiî ve küçük bir kısmı da – Hanefî’dir. Orada bulunan mal ve kumaşlar, [6b] İran’ın genel tanımında sayılanlarla aynıdır. Ancak, İran’ın büyük kısmında yetiştirilen tahıllardan daha iyi olan tahıl hariç, mallar basit ve kalitesizdir.

Huzistan eyaleti doğuda Fars eyaleti, güneyde Umman Körfezi, batıda Arap Irak’ı, kuzeyde Kalamrav eyaletiyle komşudur. Bu eyalette, yazıda (?) Tustar şeklinde yazılan Şustar, Ahvaz, Cund-i Şapur, Huvayza, Dizful, Ramuz², Dastgir (?), Askar-i Mukram, Mus³, Mirfan⁴, Taradak⁵, Turb ve diğerleri gibi 12 şehir mevcut. Köy ve daha küçük yerleşkeler çok. Yıllık gelirler 150.000 *tümeni* teşkil ediyor, bu da 10.000 kese *akçeye* eşit. 10.000’e kadar süvari ve piyade asker toplanabilir. Silah ve topları yok, çünkü Kalamrav *vâlisi* Muhammed ‘Ali Mirza’ya itaat ediyorlar. Hepsi Şîî’dir. Ürünleri her çeşit hububat, her çeşit tropikal meyveler ve bazı soğuk iklim meyvelerinden oluşmaktadır. Herhangi bir yüksek kalitede aletleri, silahları ve sanayi ürünleri yoktur. Nüfusunun sayısı 1.200.000 kişiye ulaşıyor. Oradaki yöneticilere *vâli* veya *mirza* denir.

Fars eyaleti. Etimolojisi yukarıda belirtilmişti. Onun sınırları doğuda Kirman eyaletine kadar, güneyde Fars ve Hint Denizlerine, yani okyanusa kadar, batıda Umman Körfezi ve Huzistan’a ve Arap Irak’ının bir kısmına kadar, kuzeyde Fars Irak’ına kadar uzanıyor. İstahr, Firuzabad, Şiraz, A’mal-i Sayf, Buşkanat, Nuh⁶, Cazarbast, Gabr, Canuyiz, Canamgan, Davvan, Sarvistan, Siraf, Simkan, [7a] H Irak⁷, Karzin, Kuran, Kavar, Mandistan, Maymand, Humu, Abarkuh – köken olarak Barkuh, İsfandan⁸, İklid, Sarmak, Marvdaşt, Bayza, Harir⁹, Hurrama, Ramcird, Sahir¹⁰, Kutruh, Kumişa,

¹ Muhammed Ali Mirza Devletşah (1789-1821) – Feth Ali Şah’ın büyük oğlu, 1809’dan yaşamının sonuna kadar İran’ın batı eyaletlerinin genel vâlisi olmuştur, Osmanlı’nın Irak vâllileri ile çok savaştı.

² Ramhurmuz adıyla da bilinir.

³ Sus olabilir mi?

⁴ Masrukan (مسرقان) isminin yanlış yazımı olabilir.

⁵ Kazvinî’de – Tarazak (Qazwîn, 1919, s. 110).

⁶ Boşluk bırakılmıştır.

⁷ Tavvac kelimesinin yanlış yazımı olabilir.

⁸ Metinde bu toponim okunaksız şekilde yazılmıştır, bu yüzden ben Kazvinî’yi baz aldım. Kazvinî, bu şehri Simkan’ın ardından H Irak ve Mirak şekillerinde zikrediyor (Qazwîn, 1919, s. 116). Hafrak şehri kastedilmiş de olabilir.

⁹ Büyük ihtimalle bu şehir, Kazvinî’de İsfidan olarak geçen şehirle aynıdır (Qazwîn, 1919, s. 120).

¹⁰ Kazvinî’de Habraz olarak geçen şehir kastediliyor olabilir (Qazwîn, 1919, s. 121).

Kamfiruz, Kamin, Farun¹, Şabankara olarak bilinen Daraycird², Cahrum, Fasa gibi şehri³ içine alıyor. Fars eyaletinin dört kısma bölündüğü bilinsin; yerel terminolojide bunlara “dört küre (bölge)” denir. Yukarıda sayılan şehirler ve *kasabalar*, İstahru ve Ardaşir olmak üzere iki küreye aittir. Diğer küre Şapur ve dördüncü küre Kubad’dır. Her biri büyük şehirler ve küçük *kasabaları* içeriyor. Hepsini saymak verimsiz olduğundan, büyük şehirlerle yetinmek uygun görüldü. Bu nedenle, sayılan şehirlerin baştan Maymand *kasabasına* kadar olanının Ardaşir küresine, daha sonra⁴ Humu ve Abarkuh’un – İstahr küresine, Kazirun, Nişavar, Ciriband-i Amir ve Yubandagan’ın ise – Şapur küresine ait olduğunu belirtelim. Kubad küresine gelince, Arracan, Reyşahr, Mahruyan ve Misa [şehirlerinden] ibarettir, çok ünlü olan 16 [diğer] müstahkem ve zaptedilemez kaleleri vardır. Fars memleketinde her biri farklı isimle bilinen çok sayıda çayır var. Detaylara ihtiyacı olan⁵, ayrıntılı kitaplara başvursun. Büyük şehirlerinin sayısı 30’dur. Devlet gelirleri her yıl 700.000’den fazla [*tümendir*], yani 50.000 kese *akçe*. 20.000 eğitimsiz asker var, ama daha fazla da [toplanabilir]; Fars bölgelerinin güvenliliği nedeniyle daha fazlasına ihtiyaç duymuyorlar. 10 adet |7b| silah ve parçaları mevcut, ama hareket etmiyorlar. İki yürüyüş (?) ve saltanat ziyneti (dekorasyonu) olmak dışında hiç kullanılmayan, aynı durumdaki 50 adet top mevcuttur. Nüfus sayısı 6.000.000 veya daha fazla kişiye ulaşır. Oranın yöneticilerine şimdi *vâli* ve *farman-farma* deniyor. O [kişi], İran Şahı’nın Hüseyin Ali Mirza isimli dördüncü oğludur⁶. Bu eyaletin sakinleri tümünden ve tamamen Şîî İmâmiyye’dir. Mevcut yapay ve doğal kökenli zenginlikler, her çeşit tahıllar, soğuk iklim meyveleri, tropik meyveler ve [tüketmek için] hoş ve uygun olan her çeşit diğer gıda ürünlerinden ibaret. Bunun dışında, el yapımı bakır, demir, altın ve diğer ürünler – bazıları yüksek kalitede, diğerleri – ortalama kalitede [olmak üzere] İran’ın genel tanımında sıralanan her şey mevcut. Başka yerlerde az miktarda bulunan doğal şeylerden, yüksek kaliteli bezoar, Daraycird bölgelerinde üretilir. Ayrıca çok iyi mumya ve Umman Körfezi’nden inci toplama var – *işin gerçek halini en iyi Allah bilir*.

¹ Kazvini’de – Sahik (Qazwîn, 1919, s. 122).

² Kazvini’de – Faruk (Qazwîn, 1919, s. 122).

³ İsmi Darabcird (Darabgird) şekli daha yaygındır.

⁴ Görünüşe göre, metinde yanlışlık var ve *bagdad az* kelimeleri *ba’d az* olarak okunmalıdır.

⁵ İfadenin anlamından yola çıkarak bu şekilde tercüme edilmiştir. *İstahara* fiili elimdeki sözlüklerde bulunamamıştır.

⁶ Hüseyin ‘Ali Mirza Farman-Farma (1789-1835) – Feth Ali Şah’ın oğlu, Fars hükümdarı olmuştur.

Kirman eyaleti. Kirman'ın etimolojisiyle ilgili uygunsuz bir hikâye bilinmektedir; ama buraya uygun değildir, bu yüzden [hikâyeyi] atlamak zorunda kalınmıştır. Doğuda Makran, güneyde kuşaklı okyanus, yani Hint Okyanusu, batıda Fars, kuzeyde Büyük Tuz Çölü ile komşudur. Dokuz şehri var ve âbad oluyor. Halktan her yıl 13.000'den fazla *akçeye* [eşit olan] 200.000 *tümen* miktarında para toplanıyor. Hazırda 6 silah [8a] ve 50 top ile 8.000 eğitimsiz süvari ve piyade asker var. Nüfusun sayısı 1.200.000 kişiye ulaşıyor. Oranın yöneticilerine *vâli* deniyor. Bir süre önce İran Şahı'nın damadı ve yeğeni İbrahim Han¹ *vâli* idi. 1241/1826 yılında öbür dünyaya gitti ve İran Şahı'nın torunu olan oğlu Şah tarafından gözaltına alındı. Oranın halkı tamamen İsnâaşeriyye [mezhebenden] Şîî İmâmiyye'dir. Onlar, Kaşmir şalına çok benzeyen gayet iyi şal üretiyorlar, ve çok az kişi onları ayırt edebiliyor. Orta kalitede silah ve mühimmat da üretiliyor. Tahılların çoğu çeşidi bulunur. Her çeşit tropikal meyve mevcut. Soğuk iklim meyvelerinden bazıları, bazı tohumlar (?; *dun*) ve muhteşem kalitede kimyon yetiştirilir. Ayrıca belirli kimyasallar ve yanmış hardaldan bazı Avrupa aletleri ve eşyaları yapılır. Oranın şehirlerinden birincisi Kirman olarak bilinen, başkent olan Guvaşir (Gavaşir). Sonra Bam, Narmaşir, Ciruft, Habis, Sircan, Babak, Rigan ve Kirman şehri. İran bölgeleri arasında Büyük Tuz Çölü bulunuyor, onun ortasında Biyabanak² adıyla bilinen ve içerisinde önemli yerleşkeler bulunan Carmak gibi birkaç şehir yer alıyor. O, 90 saatlik uzaklıkta olan, Kumiş eyaletinden Semnan şehri hükümdarına itaat eder. Diğer şehir Tabas-i Gilaki, bir de Nih *kasabası*, bir de Kuhistan, bir de hepsi Horasan'a dâhil olan daha birkaç şehir, bunlara Horasan'ın tanımlamasında değinilecek. Bu Çöl, Pers Irak'ına dâhil olan [8b] Kazvin topraklarında başlar, onun batı tarafı Sava, ve sonra Kum, ve sonra Kaşan bölgelerine kadar uzanır ve Zavarih, Nayin, Yazd, Kirman ve Makran'dan geçerek okyanusta biter. Onun kuzey ve doğu tarafları, adı geçen Kazvin, Rey, Tehran ve Kumiş, Horasan, Horasan Kuhistan'ı, Zabulistan³ ve Sistan bölgelerinden geçerek adı geçen okyanusa kadar uzanır. Bu çölün genişliği başta 2 saat iken, daha sonra artar ve 100 ve 120 saate ulaşır.

¹ İbrahim-han Zahir al-Davla – Feth Ali Şah'ın yeğeni ve damadı, 1803-1826 yıllarında Kirman'ın hükümdarı (*vâli*) olmuştur.

² Biyabanak – Büyük Tuz Çölü'nde birkaç yerleşkeden oluşan bir bölgedir.

³ Görünüşe göre, metinde hatalı olarak Zabulistan yerine Zabistan yazılmıştır.

Horasan 5 kısma ayrılmıştır. Onun bir kısmı – Kuhistan, yani Kuhistan¹, dağlarının bolluğuyla bilinir ve doğuda Sistan ve Nimruz, güneyde [Büyük] Tuz Çölü, batıda da [Büyük] Tuz Çölü, kuzeyde gerçek Horasan ile komşudur. 10 şehri var. Devlet vergileri 10.000 kese *akçe*, yani Irak'ta kullanımda olan 150.000 *tümenden* ibaret. Yaklaşık 6.000 piyade askeri var. 10 silah ve 100 top mevcut. Nüfus sayısı 1.500.000 kişi civarında. Oranın hükümdarları – bağımsız ve cumhuriyet (?) gibi çeşitli hanlar, İran Şahı'na itaat ederler ve Horasan vâlisine hizmet ederler: bazen zorla, bazen kendi iradeleriyle, bazen de söz konusu vâlinin isteği üzerine. Şu anda 4 han vardı. Halkının çoğu fanatik Şîî İmâmiyye'dir, geri kalan kısmı fanatik Sünnî'dir. İnsanların önemsiz bir kısmının inançsız olduğu söylenir, eğer [gerçekten] öyleyseler de, gizlice. Mevcut ürünler, temizlenmemiş pirinç hariç, her çeşit tahıllar, |9a| her çeşit soğuk iklim meyveleri ve bazı sancaklarda² tropikal meyvelerden ibarettir. İyi halı, mükemmel kalitede keçe, ... (?)³ benzeyen şal gibi bazı ürünleri var. Bunların dışında betimlemeyi hak eden hiçbir şey yoktur.

Horasan'ın [ana] dört vilayetine gelince, bunlardan ilki – Nişabur vilayetidir. O, doğuda Merv vilayeti, güneyde Herat vilayeti ve Kuhistan, batıda Kumiş bölgeleri, kuzeyde Tataristan'ın Büyük Doğu⁴ Çölü ile komşudur. Bu vilayette⁵ şehir var. Bunlardan ilki harab olan Tus'tur ve onun yerine geçen – kutsal Meşhed olup, geliyor ve tüm dünya onun önünde eğiliyor. İkincisi – Nişabur, üçüncüsü – Sebzavar, dördüncüsü – Mazinan, beşincisi – Cacarm, altıncısı – Miyanabad, yedincisi – Cuvayn, sekizincisi – Cahan Argıyan, dokuzuncusu – Cuzv (Bucnurd?) olarak bilinir, onuncusu – Şirvan, on birincisi Kuçan olarak bilinir, on ikincisi – Darragaz olarak bilinen Darracaz⁶, diğeri – İsfarayin, diğeri – Kelat, diğeri – Radkan, diğeri – kadimde Mizan (Muniran?) denilen Çınaran. Bunların dışında Curmagan, Kardada ve Ardak gibi çok sayıda önemli *kasaba* mevcut, ama bunların detaylı betimlemesi fayda getirmez. Devlet gelirleri 15.000 kese *akçeyi* teşkil ediyor ve bu miktarın yarısı İran Şahı tarafından [atanan] Horasan'ın aynı

¹ Aynı toponimin iki farklı yazım şekli verilmiştir.

² Yazarın Horasan için Osmanlı Devleti'nde idari bir birim olan bu terimi kullanması dikkat çekicidir.

³ Mevcut sözlüklerde böyle bir kelime bulunamamıştır. Kaba yünlü kumaştan yapılmış giysi anlamına gelen Türkçe *çuha* kelimesinin yanlış bir şekilde aktarılmış olması düşük bir ihtimaldir.

⁴ Yazar burada doğu; doğu ve batı olmak üzere iki anlamı olan *havaran* kelimesini kullanmıştır. Bazı durumlarda aynı yerin adını bu terimi kullanmadan yazar. Belki de terimi birkaç çölün genellemesi olarak kullanmıştır. Tercüme metninde uyumun sağlanması açısından elyazmasında yazarın kullanmadığı yerlerdeki terim de tercümeyle eklenmiştir.

⁵ Boşluk bırakılmıştır.

⁶ Rus dilindeki literatürde, bu toponim genelde Deregez şeklinde verilir.

vilayetinin vâlisinin emrindedir, diğer yarısı ise çeşitli Kürt ve Türk hanların emrindedir. Onların durumu, tıpkı Kuhistan yöneticileri gibi, farklılık gösteriyor. Toplamda 12.000 askerleri var (?), ancak vâlinin emrinde [sadece] 4.000 var, geri kalanı ise dağılmış durumdadır. Vâlinin tahminen altı silahı var, âsi hanların on tane var. |9b| 50 top vâliye, 50 top daha – hanlara aittir. Toplam nüfus sayısı 2.500.000 kişiye yaklaşıyor. Oradaki hükümdar, İran Şahı'nın oğlu, Shuja' al-Saltana lakaplı Hasan 'Ali Mirza'dır¹. Bu eyalet nüfusunun dörtte üçü Şîî İmâmiyye'dir ve dörtte biri, belki daha da azı – Hanefî mezhebi Sünnîleridir. Onların mevcut zenginlikleri – bu, İran'ın genel [tanımlamasında] yazıldığı gibi, her çeşit hububat, her çeşit soğuk iklim meyveleri, ipek dokumacılığı, altın, bakır ve demir ürünleridir. Madenlerden yakut, turkuaz, gümüş, bakır, demir, kurşun ve mumya madenleri mevcut, ancak devlette ve hükümdarlar arasında istikrarın olmaması, kargaşa, Özbeklerin baskınları vb. nedeniyle onlar kullanılmıyor.

Herat vilayeti doğuda Belh vilayeti, güneyde Sistan, batıda Horasan Kuhistanı, kuzeyde Nişabur ve Merv vilayetleri ile komşudur. Herat, Badgis, Farah, Sibzar, kitaplarda Zuzan adıyla zikredilen Haf, Baharz, Cam ve Gur gibi 8 büyük şehri ve 8 önemli *kasabası* var. Guriyan, Fuşanc, Karh, Zindacan, Kuhsan, Sarcam, Abdal-Ayyam, Tayibad gibi çok sayıda *kasabası* var. Daha başka çokça var. Devlet gelirleri yıllık 15.000 kese *akçedir*. Bunlardan Cam, Baharz ve Haf gibi bazıları İran Şahı'na tabi, diğerleri – Afgan Prensi'ne tabidir. 10.000 süvari ve piyade askeri var, bunun 2.000'i İran'ın tasarrufunda. 10 silah ve 50 top var. Nüfusunun sayısı 1.500.000 |10a| kişiye ulaşıyor. Az sayıda Şîî hariç bu vilayetin nüfusunun büyük kısmı Hanefî mezhebi Sünnîleridir. Zenginlikleri her çeşit tahıl, birkaç tropikal meyve, her çeşit soğuk iklim meyvelerinden oluşur. Zarif şeylerden orta [kalitede] ipek ve brokar kumaşlar ve İran'ın genel tanımında belirtilen diğer alet ve silahlar var. Madenlerden altın, gümüş, kurşun vb. madenler mevcut, ancak Afgan devletindeki düzensizlikler nedeniyle kullanılmıyorlar.

Merv vilayeti doğuda Belh vilayeti, güneyde Herat vilayeti, batıda Nişabur vilayeti, kuzeyde Tataristan'ın Büyük Doğu Çölü ile komşudur. Şehirleri çoktu, [ama] artık Özbek askerlerin ve Kızılbaşlıların, yani Fars askerlerin gelmesi ve yayılması nedeniyle

¹ Hasan 'Ali Mirza Shuja' al-Saltana (1790-1855) – Feth Ali Şah'ın oğlu.

hepsi yok edildi. Ancak arazileri Türkmen aşiretleri tarafından ekiliyor ve çok tahıl yetiştiriliyor. Onlar tamamen Buhara Emiri'ne tabidirler. Bir süre önce Harezmi, Türkmen aşiretlerine emir veriyordu, ancak sonra buna ne olduğu belirsiz kaldı. Ünlü şehirler: Merv-i Şahcahan, Mahan, Marvarrud, Milabad, Talhan, İslamabad, Serahs, Abivard ve şu anda Mahna denilen Havaran, Mevlâna Sa'd ad-Din Taftazani'nin bulunduğu yer olan Nisa, Taftazan ise Nisa'nın yerleşkelerinden biridir. Ayrıca birçok önemli *kasaba* vardı, [ama sonradan] tümü ve tamamen tahrip edildi. Şu anda, önemli bir devlet geliri bulunmuyor – [sadece] 400 veya 500 kese *akçe*. 10.000'den 15.000'e kadar gayet iyi savaşan atlı asker tedarik edebilir, ancak bu askerleri toplayabilecek bir hükümdar yok. **[10b]** Nüfusunun sayısı 1.000.000 kişiyi geçer. Bu vilayetin tüm nüfusu Hanefî mezhebine mensup Sünnîlerdir, aralarında diğerleri hiç yok. Mevcut zenginlikleri ünlü tahıllardan ibarettir; karpuz, kavun ve salatalık dışında hiçbir tropikal ve soğuk iklim meyveleri bulunmaz. [Daimî] ikamet yeri olarak tek bir yer seçmediklerinden, bahçe ve ağaçlar oluşturulması mümkün değildir. İnek, koyun, deve ve çok iyi atlardan oluşan büyükbaş hayvanları beslerler. Böylece, bir atın fiyatı 20 veya 30 kese [*akçedir*]. Bundan ve diğer ürünler ve zenginliklerden elde edilenler [toplum çıkarı için] kullanılmıyor.

Belh vilayeti doğuda Badahşan eyaleti, güneyde Kabul ve Zabul, batıda Merv vilayeti ve Tataristan'ın Büyük Doğu Çölü, kuzeyde Maveraünnehir eyaletiyle komşudur. Belh, Akça, Andhud, Çağaniyan, Hulm, Bamyan, Şibirgan, Sarpul (Saripul), Faryab, Maymana, Talikan, Kunduz gibi 12 şehri ve diğer şehir ve *kasabaları* içeriyor. Devlet gelirleri 10.000 kese [*akçedir*]. 15.000 iyi süvari asker mevcut. Nüfusunun sayısı 1.500.000 kişiyi geçer. Halkın tamamı Hanefî'dir ve ikiyüzlülükten mustarip değildir. Birkaç farklı silah, bağımsız gibi görünen (?) bazı yöneticilerin emrindedir. Mevcut zenginlikleri Merv vilayetinde olduğu gibi çok verimli her çeşit hububat, her çeşit soğuk iklim meyvelerinden oluşur. Kendilerinin ihtiyaç duyduğu eşyalar dışında diğer ürünlerden yoksunlar. Ancak, kadimde tüm kategorilerdeki eşyalar mevcuttu. Bu vilayet, bazı türdeki bir kısım işler hariç Buhara Emiri'ne tabidir, hatta onlar da bir miktar özgürlüğe [rağmen] **[11a]** Buhara Emiri'nden talimat ve emirler alır.

Mazandaran olarak da adlandırılan, eski kitapların çoğunda adı böyle geçen Tabaristan eyaleti; bir padişahın emriyle oraya giden yolun kuru içinden baltayla kesilmesi

nedeniyle, Tabaristan [adı] yaygınlık kazandı¹. Doğuda Horasan, tam olarak Nişabur vilayeti, batıda Gilan, güneyde Kumiş, kuzeyde Hazar Denizi (دریای مازندران) olarak da adlandırılan Hazar Denizi ile komşudur. Yedi büyük şehri ve belki daha da önemli olan on *kasabayı* içerir. Her yıl 20.000 kese *akçeye* denk gelen 300.000 *tümen* hükümdarlara gider. 10.000 çok iyi eğitimsiz piyade asker var. Erişilemezlik ve [ulaşma] zorluğu nedeniyle silah ve toplar yoktur. 1.000.000 ya da daha fazla kişi [nüfusu] var. Oradaki hükümdar, İran Şahı'nın oğlu Muhammed Kuli Mirza'dır². Yerel halk tamamen Şîizm'e tapıyor. Onların Şîilikleri, İran bölgeleri arasında en eskisidir. Çok fazla temizlenmemiş pirinç, tropikal meyveler, soğuk iklim orman meyveleri, çok sayıda ipek ve ipek ürünleri mevcuttur, balıkçılık ve diğer dağcılık (madencilik), ormancılık ve suçluk sayısızdır. Madenlerden gazyağı, yakıt ve birkaç diğer metal kaynakları var.

Kumiş eyaleti, geçmişte Horasan'ın bir parçasıydıysa da, şu anda bölünmüş [durumda]. Doğuda Nişabur vilayeti, güneyde [Büyük] Fars Tuz Çölü, batıda Fars Irak'ı, kuzeyde Mazandaran dağlarıyla komşudur. 6 şehri [11b] içerir ve bunlar, doğu bölgelerinden başlayarak: Biyar, Bistam, Şahrud, Damgan, Semnan, Biyabanak'tır. Bunların dışında birkaç yeni ve eski *kasaba* var. Devlet gelirleri Irak'ta dolaşımda olan ve 10.000 kese *akçeye* denk gelen 150.000 *tümeni* teşkil ediyor. Eşit oranda eğitilmiş ve eğitimsiz 8.000 asker var. Oranın nüfusu 300.000 kişiyi teşkil ediyor. Şu anda prenslerden ikisi orada bulunuyor. Bunlardan biri, Allah-Verdi Mirza³, Bistam'da, diğeri, ...⁴ Mirza, Semnan'da. Bu eyaletin nüfusu genel olarak Şîî İmâmiyyeleridir. Onların ürünleri – ... hariç her çeşit hububat, bazı tropikal meyveler hariç her çeşit meyvelerdir. Kendi ihtiyaçları için kullanılan orta kalitede ürünler mevcut. Madenlerden [Büyük] Tuz Çölü'ne yakın olması sayesinde bakır ve tuz [mevcuttur].

¹ Yazar, eyalet adını “balta” anlamına gelen tabar kelimesiyle ilişkilendirerek adın halk etimolojisi varyantlarından birini vermiştir. Aslında, literatürde belirtildiğine göre eyalet, içinde yaşayan Tapur halkının adından dolayı başta Tapuristan olarak adlandırılmıştır. Yine de Arap coğrafyacılar bu adı Tabaristan olarak aktarmışlar, ancak onu “dağ” anlamına gelen diyalektik tabar kelimesinden türetmişlerdir (Barthold, 1971b, s. 271).

² Muhammad-Quli Mirza Mulk-Ara (1789-1844) – Feth Ali Şah'ın oğlu, 1799-1834 yıllarında Mazandaran genel vâlisi olmuştur.

³ Allah-Verdi Mirza (1801-1843) – babası Feth Ali Şah döneminde Bistam'da hükümdar olmuş, Muhammed Şah (1834-1848) saltanatının başında ise İstanbul'a kaçmış, Şam'da vefat etmiştir.

⁴ İsim için boşluk bırakılmıştır. Rus oryantalist ve hükümet yetkilisi Ad. P. Berje'ye (1828-1886) göre, bir süre Semnan ve Damgan'ı yöneten, daha sonra Tahran'a taşınan Bahman Mirza Baha' al-Davla (doğum tarihi 1811), Feth Ali Şah'ın 37.oğlu olabilir (Berje, 1886, s. 557). Bu arada, İran'ı üç kez ziyaret eden Berje, Feth Ali Şah'ın 360'tan fazla, bazı kaynaklara göre hatta 500 karısı olduğunu kaydeder, Feth Ali Şah'ın 57 oğlu ve 44 kızını listeler (Berje, 1886, s. 553).

Gilan [eyaleti], başkent olan Raşt şehri sayesinde halk arasında Raşt olarak bilinir. Doğuda Mazandaran, güneyde Fars Irak'ı, batıda Azerbaycan ve Şirvanat, kuzeyde Hazar Denizi ile komşudur. 7 şehri içerir. Yüzölçümü açısından [eyalet] oldukça küçük olmasına rağmen, nüfus ve olanaklar açısından İran'ın çoğu şehir ve bölgesini geride bırakıyor. O 7 şehir şunlar: ilki Reşt, diğerleri Fuman, Larican, Tankabun, Daylam, Şaft, Karciskan, Nafsir. Ayrıca çeşitli *kasaba* ve köyler çok sayıda olup, hepsi birbirine bitişik haldedir. Devlet gelirleri 30.000 kese *akçeye* eşit 500.000 *tümeni* teşkil ediyor. [Eyalet] sınırları dışına yönlendirilebilecek askerler **[12a]** yoktur. Gelen paralar Şah hazinesine aktarılır. Oranın nüfusu tamamen Şîî İmâmiyyelerdir. Onların ürünleri temizlenmemiş pirinç, her çeşit soğuk iklim meyveleri ve tropikal meyvelerden ibarettir, bu da arazinin korulardan oluşması sayesinde, bu toprakların tropik meyveler için uygun olmamasına rağmen. Zarif ürünlerden [bazıları] iyi kalitede ve çok sayıda mevcut, brokar üretimi ve tüm kategorilerdeki diğer ürünler orta kalitede mevcuttur.

Bu, İran'daki durumların kısaca anlatımıydı.

Tataristan ve Özbekistan denilen Turan bölgelerine gelince, [Turan] birkaç eyaletten ibaret. Pişdadilerin kralı Afridun'un oğlu Tur tarafından ele geçirilmesinden dolayı Turan adının verildiği yukarıda belirtilmişti. Oranın halkı Türk b. Yafas b. Nuh Peygamber'in – *Selam olsun ona!* – soyundan olduğu için Türkistan [diye] adlandırmışlardır. Tatar Han soyunun – Cengiz Han ve Cengizi hanların uzun süre bağımsız olarak hüküm sürmesi nedeniyle, Tataristan [adı] yayılmıştır. Başka türlü onlara Moğollar denirdi, [bu nedenle] Moğolistan olarak tanınmıştır. Her durumda güçlü fatihlerin [isimlerine] göre ad verilmiştir.

Beş kıtanın biri olan Asya kıtasının tüm doğu ve kuzey iklim kuşakları, günümüzde doğuda Amerika ile Asya, Avrupa ve Afrika [olmak üzere] üç kıtanın antik topraklarının ortasında yerleşen Doğu Okyanusu, kuzeyde Kuzey Arktik Okyanusu, batıda Rusya bölgeleri, güneyde Çin de denilen Çin ülkeleri, Tibet eyaleti, Hindistan ve Horasan bölgeleri ile komşudurlar. Belirtilen bu alan beş kısma bölünür. Birinci kısım – bu **[12b]** kendi dillerinde Çurçut (Mançurya? Cungarya?) denilen Çin Tataristanı'dır. O, doğuda okyanus, güneyde Çin bölgeleri, batıda Rus Tataristanı, Kalmık ve Deşt-i Kıpçak olarak bilinen Kazakistan, ve Turan bölgeleri, kuzeyde Rusya'ya tabi olan

Sibirya ve Sarukamis-Kaçka¹ bölgeleri ile komşudur. İkinci kısım – bu Rusya’ya tabi olan Tataristan bölgeleri. O, doğuda Doğu Okyanusu, güneyde Çurçut denilen Çin Tataristanı, ve Deşt-i Kıpçak, batıda Rusya’nın Avrupa bölgeleri ile komşudur. Üçüncü kısım – bu Deşt-i Kıpçak. O, doğuda Çurçut, güneyde Turan, batıda Bulgarya ve Astrahan bölgeleri ve Hazar Denizi, kuzeyde Sibirya² bölgesi ile komşudur. Dördüncü kısım – bu Astrahan, Kırım, Bulgarya ve Saksin³ bölgelerini içeren Rus Tataristanı’dır. O, doğuda Deşt-i Kıpçak, güneyde Hazar Denizi, Gürcistan, Dağıstan ve Karadeniz, batıda Moskova’nın da dâhil olduğu Rusya’nın Avrupa bölgeleri ile komşudur. Beşinci kısım – bu [bir zamanlar] Tur’a tabi olan bölgeleri temsil eden Turan. İran hükümdarları bir daha – ne antik çağda ne de İslam döneminde Türkistan’a sahip olmadı. O, doğuda Çin bölgeleri, güneyde Tibet, Hindistan ve İran, batıda Büyük Deşt-i Kıpçak Çölü ve Hazar Denizi, kuzeyde Büyük Deşt-i Kıpçak Çölü ile komşudur. [Turan’ın] bu toprakları altı eyalete bölünür ve bunlar Harezmi, Maveraünnehir, Fergana, Hotan olarak da adlandırılan Kaşgar, [13a] Maveraünnehir Kuhistanı ve Badahşan’dır.

Harezmi – Büyük Deşt-i Kıpçak Çölü’nün ortasında yerleşen eyalettir. Etimolojisi hakkında farklı görüşler vardır, bunların yeniden anlatılmasının faydası yoktur. Ceyhun Nehri kıyısında yer alır. Onun doğusunda, çöl üzerinden 60 saatlik yolculuk mesafesinde Maveraünnehir bulunuyor, güneyinde, adı geçen çöl üzerinden 100 saatlik yolculuk mesafesinde – Merv vilayeti, batısında, Büyük Çöl üzerinden 100 saatlik yolculuk mesafesinde – Hazar Denizi, onun kuzey etekleri ise Büyük Çöle bitişiktir. 100 haneden oluşan Fitnak, Hazarasp – 4.000 [hane], Gurganc – 4.000 [hane], şimdi başkent olan Hive – 6.000 [hane], Şahabad – 700 [hane], Gurlen – 600 [hane], Hanakah – 1.000 [hane] gibi yedi orta ve küçük şehirlere ibarettir. Kıpçak ve Hoceyli de yaklaşık 4.000 [haneden] ibaret. Son olarak Harezmi’nin son bölgesi olan Aral da 6.000

¹ Bu toponim tanımlanamadı.

² El yazmasının kenarlarına ilâve edilmiştir: “Deşt-i Kıpçak’ta dört çok sayılı halk yaşıyor. Birincisi Merv ve Harezmi’de yaşayan ve 200 bin aileyi oluşturan Türklerdir. İkinci halk Özbekler, 300 bin aileyi oluşturuyorlar. Üçüncüsü - Kazaklar, 600 bin aileyi oluşturuyorlar. Ve dördüncüsü - Kalmıklar, 1 milyon aileyi, yani 6 milyon kişiyi oluşturuyorlar. Buna ek olarak, iki veya üç daha küçük halk var, şöyle ki: 100 bin aileyi oluşturan Karakalpaklar, (bunlar) biliniyor, ayrıca 100 bin aileyi oluşturan Kırgızlar - sadece Yüce Allah biliyor! Hepsi tamamen göçebedir, şehirliler yalnızca Maveraünnehir, Fergana ve Harezmi’ye özgüdür. Ve bu kadar!”

³ Saksin, Aşağı Volga bölgesinde bir şehir ve bölgedir. XIV. yüzyılın ortalarında Hazar Denizi ve Volga Nehri’nin yükselmesi sonucunda şehrin kendisi sular altında kalmış olsa da Müslüman yazarlar daha sonraki bir dönemde de bu ismi kullanmaya devam etmişlerdir, örneğin 15. yüzyılda Altın Orda’nın merkez bölgelerini Saksin bölgesi olarak adlandırmışlardır (bkz.: Vasil’ev, 2015, s. 189 -267).

[hane] yarı göçebeden¹ ibaret. Genel olarak kaç hane olursa olsun, eyaletin tüm köy, kasaba ve şehirleri ailelerinin toplamı, yine 50.000 haneyi oluşturan göçebe çöl aşiretleri hariç 50.000 hane yerleşik sakinleri teşkil ediyor. Toplamda 100.000 hane ediyor ki bu da 600.000 kişiye eşittir. Altı silahlı 8.000 askere sahip. Eyaletin yıllık geliri Irak'ta kullanımda olan 100.000 *tümen*, yani 7.000 kese *akçeye* ek olarak 60.000 deve yükü her çeşit hububattan ibaret. Bu eyaletin hükümdarına *inak*, yani Türkçede “yakını” deniyordu. Şimdi, 20 yıldır [13b] Buhara emirine itaat etmiyor ve kendisine Harzemşah diyor, han, yani taç ve taht sahibi hükümdar unvanını aldı. Bir süre sonra, Harezmi hanını cezalandırmak için Maverâünnehir'den bir komutanla ordu gönderildi. Savaş neticesinde âsi Harezmi hanı öldürüldü, kardeşi ise esir alındı². Bütün eyalet fethedildi, ve öldürülen hanın kardeşlerinden biri *inak* unvanıyla hükümdar olarak atandı. Beş yıl sonra o yine itaatten çıktı, ve halen kargaşa halinde bulunuyor³. İkisi de vefat etti, onların soyundan gelenler, miras aldığı güç ve tahakküme sahip⁴. Yerel halk tamamen Hanefî'dir. Ürünleri her çeşit tahıllardan, mükemmel kalitede çeşitli soğuk iklim meyvelerinden oluşur. Hayvancılık bol, böcekler sayısız. Zanaatları baskı, şiddet ve baskınlardır; kendilerine özgü diğer zanaatları yeterlidir.

Maverâünnehir – onun iki büyük nehir arasındaki konumuyla ilişkili Arapça bir isimdir. Biri İslam'ın [vatanı] tarafından gelirse, nehri geçmesi gerekir, ki bu nehrin diğer tarafı olacaktır. Ve Türkistan tarafından gelirse yine nehri geçmesi gerekir. Bu nedenle Araplar Maverâünnehir adını verdiler. Aslında [onun adı] Turan'dı. Özbek boylarının ikamet etmesinden dolayı Özbekistan olarak da anılmaktadır. Doğuda Maverâünnehir Kuhistanı, güneyde Ceyhun nehri [ve] Belh vilayeti, batıda Tataristan Büyük Çölü'nün Harezmi [kısımı], kuzeyde adı geçen Büyük Çöl ve Fergana eyaletinin bazı kısımlarıyla komşudur. Şu anda Uratapa olarak adlandırılan Usradaşna⁵, geçmişte Taraz olarak

¹ *Şabih-i ahşam* kelimesini bu şekilde çeviriyorum.

² Kongratlardan han unvanını alan ilk kişi olan ve Buhara ordusuna yenildikten sonra Amu Derya'yı geçerken boğulan Eltuzar'dan (1804-1806) bahsedilmektedir. Kardeşi Kutluk Murad esir alınmış ve Buhara'ya götürülmüştür (Mûnis/Âgahî, 1988, s. 460-471; Mûnis/Âgahî, 1999, s. 224-230).

³ Eltuzar'ın halefi, kardeşi I. Muhammed Rahim (1806-1825) olmuştur. 6 Temmuz 1806'da tahta çıkmış, 27 Temmuz'da ise tebaasının ayaklanması sırasında han unvanından vazgeçmiş ve kukla bir hanı tahta çıkarmıştır. Ancak, aynı yılın sonunda, yani yazarımızın iddia ettiği gibi beş yıl değil, yaklaşık beş ay sonra, Muhammed Rahim han unvanıyla iktidarını geri kazanmıştır (detaylar için bkz.: Mûnis/Âgahî, 1988, s. 512 ve sonrası; Mûnis/Âgahî, 1999, s. 239 ve sonrası). Bu bağlamda şu soru ortaya çıkıyor: Nasiriddin'in “beş yıl sonra” sözleri bir yazım hatasının sonucu olarak görülmemeli midir?

⁴ Buhara hükümdarı Emir Haydar ve Hive Hanı I. Muhammed Rahim kastedilmektedir. Nasiriddin'in hikayesinin kahramanlarının isimlerini belirtmemesi dikkat çekicidir.

⁵ Ustruşan (Usruşan) adı bu şekilde aktarılmıştır.

adlandırılan Zamin, [şu anda] Cizzah olarak bilinen Dizâh, Emir Timur Kuragan'ın oğlu Şahruh **[14a]** Sultan tarafından restore edilmesi nedeniyle Şahruhiyya olarak adlandırılan Çahardara, Soğd gibi 40 şehri içerir; Semerkant, Maveraünnehir'in başkentidir. Türkistan halkı arasında şu ya da bu padişah Semerkant'ı fethedene kadar Türkistan'ı fethetmiş sayılmadığına dair bir kanaat vardır. Orada Türklerin *Kuk (Kok, Kök, Gök) Taş* dediği yeşil bir taş vardır ve Türkistan hükümdarının mutlaka onun üzerine oturması gerekir, aksi takdirde onun gücü eksik olur. Sıradan bir insan oraya oturmamalıdır, çünkü felç veya hastalığa yakalanma tehlikesi vardır. Onların inancı böyledir, dolayısıyla sözler yüzünden¹ tartışmamalıdır. Diğer [şehirler:] Dahbid, Katta-Kurgan, Hatırçi, Urgut, Pancşanba, Karmina, Yangi-Kurgan, Hazara, Gicduvan, Buhara, Karakul, Paykent, Şahr-i İslam (Shahrislam), Çaharcuy, Termez, kitaplarda Keş olarak yazılan Şahrisabz; yeşil bir şehir olduğu için Şahrisabz denir. Amir Timur Kuragan'ın doğum yeri orasıdır. Diğer şehirler: Kitab, Duaba, Yakkabağ, Urta-Kurgan. Şahrisabz'dan Urta-Kurgan'a kadar enine ve boyuna dört veya beş saatlik [yol olan] alan uzanıyor. Tahıl ve meyveler açısından hiçbir yetersizlik çekmiyorlar. “Kişi kendini zengin gördüğünde şiddete başvurur” [ayeti]² uyarınca kendini zengin zannederek, Buhara emirine umursamaz davranırlar, gerektiği gibi para ödemezler. Her sefer oranın hükümdarı vefat ettiğinde, akrabalarından başka bir hükümdar tayin ederek, Buhara'ya bir mektup gönderirler ve Buhara'dan yeni hükümdarın gücünü [tanıyan] bir kâğıt gelir. Ve böyle ... 60 yıldır devam ediyor. Diğer [şehirler:] Çiragçi, Huzar, kitaplarda Nasaf ve Nahşab olarak geçen ve 'Akayid [eserinin] yazarı Şeyh Ömer Nasafi'nin memleketi olan Karşı; Baysun, Şirabad, **[14b]** Hisar-ı Şadman, eski Hisar, İmam³, Sarı'kamış⁴, Kelif, Kerki, Katnam, Parvard (?), Hoca Canbaz. Yıllık devlet gelirleri Irak'ta dolaşımda olan 700.000 *tümen* ve 200.000 deve yükü çeşitli türdeki tahılları teşkil ediyor. 45.000 atlı, 30 silah ve 200 top mevcut. Nüfusunun sayısı 800.000 hanedir, bu da 4.800.000 kişiye eşittir. Bu eyaletin hükümdarına *emir* denir, ancak geçmişte *han* unvanını taşırlardı. Çevreden [bölgelerden] isyancılar ayaklanma çıkarıp kendilerine han dediğinde, ve bunu önleyecek güçleri olmadığında, unvanlarını değiştirmekten

¹ Bazı sözlüklerde, Arapça la muşahha fi-l-istilah ifadesi, “bir kişinin diğerine karşı kıskançlığı (hırsı?)” olarak yorumlanır.

² Kuran, 96. sûre, 6-7. âyetler (كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَّاظٍ {6} أَنْ رَأَاهُ اسْتَعْزَى).

³ Elyazmasında bu kelimedden sonra boşluk bırakılmıştır.

⁴ Elyazmasında bu şekildedir. Burada büyük bir ihtimalle Türk coğrafya terminolojisinde yaygın olan Sarıgkamış (سریغ قمیش) adının kastedildiğini söyleyebiliriz.

başka bir çıkış yolu kalmadı ve *emir* unvanını aldılar. Diğerleri de taklit ediyor ve bunun nereye kadar gideceğini bilmiyorum. Onlar tümünden ve tamamen Hanefî mezhebi Sünnîleridirler ve ikiyüzlülük çekmezler. Ancak beş-altı bin Yahudi hanesi var. Ürünleri kaliteli ve bolca olan her çeşit hububat, her çeşit mükemmel soğuk iklim meyvelerinden ibaret; bazı tropik meyveleri kışın yeraltında saklamak biraz uygulanıyor, ancak turuncu, ağaç kavunu, limon, hurma, portakal, muz ve mango gibi narenciye hiç yoktur. Bu ülkelerde¹ bunlara narenciye deniyor. Zarif ürünlerden yoksundurlar, ancak ipek, brokar, kadife, eşarp, kâğıt, deri², deriler gibi onların durumu ve ihtiyaçlarına uygun ürünler mükemmel seviyede mevcuttur, ayrıca demir, bakır ve altın eşyalar, sıra boyama ve onlar için gerekli olan her şey mükemmel bir şekilde ve bol miktarda mevcuttur. Madenlerden [15a] altın, gümüş, bakır, kurşun, demir, yakut, turkuaz (firuze), lapis lazuli, jasper ve tuz mevcuttur. Bazıları kullanılıyor, diğerleri ise yöneticinin olmaması veya ülkedeki düzensizlik ve [çıkarma] zorluğu nedeniyle terk edilmiş durumdadır.

Fergana vilayetine Türklerin dilinde Andican ve Andigan denir. Doğuda Kaşgar eyaleti, güneyde Maveraünnehir Kuhistanı ve Maveraünnehir, batıda Deşt-i Kıpçak denilen Büyük Tataristan Çölü, kuzeyde adı geçen Çöl ile komşudur. 12 şehir ve *kasabayı* içeriyor. Şehirler: Tasavvuf sultanı Sultan Hoca Ahmed Yesevi'nin yaşadığı ve mezarlarının bulunduğu yer olan Türkistan, Şaş ve Çaç olarak da adlandırılan, Efrasiyab b. Puşang b. Tur b. Afridun'un başkenti olan, Gulzarruyin³ olarak da bilinen Taşkent. Diğer şehirler: Hodcend, şu anda bu bölgenin hükümdarının başkenti olan Hokand, ve bu bölge onun yönetimi altında, Namangan, Oş, Marginan⁴, kadimde çok saygın bir şehir olan, ve hala da iyi olan Andican, Fergana eyaletinin doğu sınırını teşkil eden Uzgend. Çulak⁵, Yangi-Kurgan, Kirnak, Çimkent, Saryam, Kelavçi⁶, Avlik, Tilav, Nagalhona (?), Riştan, Vadil, Suh (Soh), Kanibadam, Besh-Arig, Karakçi Kum⁷,

¹ Muhtemelen yazar, Merv'den ayrıldıktan sonra bulunduğu ülkeleri kastetmektedir.

² Bu kelimeyi bu şekilde tercüme ederken, "(çıkartılmış) deri" anlamına gelen *çarm* kelimesinin el yazmasında *jim* (جرم) harfiyle yazılmasından, ardından gelen *culud* (çoğul. *cild*) kelimesinin "çıkartılmamış deri, ham deri" anlamına gelmesinden yola çıkıyorum.

³ Bilindiği kadarıyla Gulzarruyin (veya Gul Zaryun) adı altında Taşkent değil, Sır-Darya nehri biliniyordu (bknz.: Barthold, 1965, s. 492). Yazarımızın veya eserini kullandığı yazarın bu hatası, Sır Darya'nın bazen Taşkent (Çaç, Şaş) Nehri olarak adlandırılmasından dolayı meydana gelmiş olabilir.

⁴ Şimdi daha çok Margilan olarak biliniyor.

⁵ Muhtemelen Kokand yazılarında bahsedilen Culak kalesiyle (varyantlar: Cuylak, Şulak) aynıdır (Beisembiev, 2008, s. 575).

⁶ Keravçi şekli de kullanılır (Beisembiev, 2008, s. 663).

⁷ Karakçi Kum – Fergana'nın batısındaki bir kaledir (Beisembiev, 2008, s. 649).

Mahram, Çaharkuh¹ gibi önemli *kasabalar*. Bu vilayetin devlet geliri, Irak'ta dolaşımında olan 400.000 *tümeni* oluşturuyor, bu da 26.000 kese *akçeye* eşittir. Ayrıca 50.000 ile 60.000 arası deve yükü çeşitli türdeki tahıl **[15b]** oranın hükümdarına gidiyor. Yaklaşık 30.000 eğitimsiz atlı ve piyade asker, 15 silah ve 30 top var. Nüfusunun sayısı yaklaşık 3.000.000 kişiye denk gelen 500.000 haneden ibaret, bunlar yerleşik hayat sürerler. Kendi evleri ve eşyalarıyla göç eden aynı sayıdaki göçebe kabileler, oradaki padişaha itaat ederler. Onların hepsi, çok şükür, Hanefî'dir ve ikiyüzlülük çekmezler. Oradaki ürünler her çeşit tahıllardan, her çeşit soğuk iklim meyvelerinden ibaret; tropikal meyveler, mükemmel kalitede incir ve narla sınırlıdır. Durumlarına uyan ve onlar tarafından kullanılan ürünlerden çok var. Nadiren bazı ürünlere ihtiyaç duyduklarında Buhara'ya gelirler, ancak kendileri mükemmel kâğıt ve eşarp üretiyorlar. Madenlerden turkuaz (firuze), kükürt, kurşun, demir, altın ve gümüş madenleri mevcut. Çok sayıda maden olduğu söyleniyor, ama Türkistan'daki toplu düzensizlikler nedeniyle kullanılmıyorlar.

Bu topraklarda Hotan şehrinin bulunmasından dolayı Hotan olarak da adlandırılan Kaşgar, doğuda Çin bölgeleri, güneyde Tibet, batıda Fergana, kuzeyde Cengizid bölgeleri Büyük Çölü ile komşudur. 10 büyük şehri içerir: Kaşgar, Aksu, Yarkend, İla², Hotan, büyük Turfan, orta Turfan, küçük Turfan³. Daha sonra anılacak köylerden⁴ [ve bahsedilen bu şehirlerden toplananlardan] yaklaşık 4.000 kese *akçe* Çin İmparatoru'nun yetkililerine veriyorlar⁵. [Eyalet hükümdarı] 20.000 asker toplayabilir, ancak imparator **[16a]** ile ilişkiler arkadaşça ve dikkatli. Her halükârda, 10.000 eğitimsiz asker var. Kaşgar halkının silah ve topları yok. Aletler, silahlar ve askerlerin eğitimi ile ilgili her şey Çinlilere yöneliktir, yabancılar eğitilmez ve onlara silah verilmez. Müslümanların şehirlerine bile girmezler, ancak askerlerinin kuvvetleriyle birkaç saat içinde müstahkem bir kale inşa ederek, aletlerini, silahlarını, toplarını, silah erzaklarını ve

¹ Çaharkuh (Çarkuh) – İsfara (Tacikistan topraklarında) şehri yakınlarında bir kale, şimdiki Çoruh (Beisembiev, 2008, s. 583).

² İla (İli) – bu nehrin ve vadisinin adıdır. Bu isimde bir şehir hiç olmamış gibi görünüyor.

³ Sonrasında boşluk bırakılmıştır. Literatürde üç Turfan'ın varlığına dair bilgiye ulaşamadım. Ancak Uçturfan adında bir ilçe var (varyantlar: Uçturpan, Ukturpan, Uşturfan).

⁴ Cümlelerin anlamı tam olarak açık değildir. Devamında Kaşgar'ın köylerinin isimlerine rastlanmamaktadır.

⁵ 1759'da Kaşgarya Tsin İmparatorluğu (1644-1912) tarafından fethedilmiş, iki yıl öncesinde de Cungar Hanlığı (1635-1757) tasfiye edilmiştir. 1860 yılında, fethedilen bu mülklerin her ikisi de, Kuzeybatı Çin vâlisine bağlı olan Sintzyan İmparatorluk Vâliliği ("Yeni Sınır" anlamına gelir) adı verilen özel bir askerî-idari birimde birleştirilmiştir. Şehirlerde Mançurya-Çin fatihleri garnizonları yerleştirilmiştir (Barmin, Dmitriev, Shmatov, 2016, s. 219-220).

ihtiyaç duydukları diğer şeyleri orada tutarlar. Geçmişte Türkistan padişahlarının bu ülkeye hoca soyundan olanları hükümdar olarak atamaları nedeniyle bu eyaletin hükümdarlarına hoca deniliyordu; o eyalette Hocaların çağrıları ve vaazlarının yeri olduğu için, bu yüzden onları hükümdar olarak atadılar¹. Nüfus sayısı 2000² haneye ulaşıyor, yani. 1.200.000 kişi. Çinli ve putperest olan yöneticileri dışında hepsi – Sünnî'dir. Ürünleri her çeşit hububat ve soğuk iklim meyvelerinden oluşur. Üretimden yoksunlar, [fakat] ihtiyaç duyduklarını, ve Çin'e bağımlı hale geldiklerinden beri güzel sanatlar yapmayı deniyorlar³.

Maveraünnehir Kuhistanı doğuda Tibet bölgeleri, güneyde Badahşan, batıda Maveraünnehir, kuzeyde Fergana ile komşu. Bu eyalet dağlık bölge olduğundan ve engebeli ve yüksek dağlarla dolu olduğundan, bu bölgelerin çoğu yerlerinde at, eşek veya katırın bile koşması imkânsızdır. Bu nedenle, büyük ve iri şehirler olmaz. Her biri ayrı bir hükümdarın idaresi altında olan çok sayıda *kasabayı* içerir. Bazen bir cesur insanın ortaya çıktığı oluyor, [16b] birkaç gün içinde oradaki *kasabaların* büyük kısmını ele geçiriyor, bir süre sonra ölüyor veya öldürülüyor ve yine eskisi gibi kargaşa oluyor. Bu tür şahsiyetlerin ortaya çıktığı zamanlarda olduğu gibi, diğer tüm zamanlarda da güçlü hükümdarlar geçilmez yollar nedeniyle [bu toprakları] tam olarak fethetmemişlerdir. Yollarının ve kavşaklarının çoğuna üzerinden geçmek için kütükler dağıtırlar. Bazı yerlerde, asılı bir ip tutarlar ve gezgini, kesinlikle ipe bağlayarak hareket ettirirler; o diğer uca ulaştığında, gardiyanlar onu indirir. Bazı bölgelerde vadinin bir ucundan diğer ucuna [birbirine] paralel olan üst ve alt sıra ipler gerilidir, ve ayaklarını alt sıraya koyarak ve elleriyle üst sıraya tutunarak geçerler. Bu tür zorluklar çok sayıda. Bir köyden diğerine yük taşımak veya yurt dışından getirmek gerekirse, bir insan veya keçinin sırtına yüklerler. Türkistan'ın irili ufaklı nehirlerinin kaynağı esas olarak bu Kuhistan'da bulunur. Altın, gümüş vb. gibi çok maden vardır, [ama bu diğerleri] öyle verimli kullanılmıyor⁴. Öbür türlü [aksi takdirde] madenden inanılmaz kolaylıkla fayda

¹ Burada, laik iktidar için birbirleriyle ve diğer siyasi güçlerle rekabet ederek, birkaç defa Doğu Türkistan'ın farklı yerlerinde onu elde eden Sufi Nakşibendilik tarikatının temsilcileri olan Belogorsk ve Karadağ Hocaları kastedilmektedir (bknz.: Barmin, Dmitriev, Shmatov, 2016, s. 218-220).

² El yazmasında *duvist* (veya *divist*) yerine *davlat* yazmaktadır ki bu bariz bir yazım hatasıdır. Bu, diğer şeylerin yanı sıra, nüfus belirlenirken diğer tüm durumlarda yapıldığı gibi, bir hanenin (veya bir ailenin) ortalama 6 kişiden oluştuğu hesaplamasından çıkarılan kişi sayısı ile da kanıtlanır.

³ Bu ifadenin anlamı tam olarak açık değildir.

⁴ Bu ifadenin anlamı tam olarak açık değildir. Burada kullanılan *marumand* kelimesi, görünüme göre, *barumand* kelimesinin türemesidir.

elde edilir. Örneğin, Semerkant ve Buhara üzerinden akan Zarafşan Nehri'nin kaynağında saf altın plaserleri çok vardır. Her yıl Semerkant ve Buhara halkı sudan büyük miktarda mükemmel altın elde ediyor. Sudan altın çıkarma yöntemi şöyledir. Nehrin kıyısında, bir koyunun derisini yünlü tarafı yukarı ve deri tarafı aşağı olarak her taraftan yere sabitlerler. Suyun altından bir kap kum alırlar ve derinin yünlü tarafına dökerler. Birkaç kaptan sonra [17a] çıkarılan kumun üzerine tüm kum suyla akıp gidene kadar su dökerler. Ve böylece yeni bir kap kum alarak aynı şekilde kullanırlar. Yaklaşık bir saat boyunca derinin yününde belirli bir miktar altın toplanır. Onu alır ve tatmin olana kadar devam ederler. *Kasaba* sayısını ancak Allah bilir, onlar bilinmez. Ancak Falgar, Masça, her zaman otoriteye sahip bir hükümdarın olduğu Karategin gibi bunlardan birkaçı biraz ünlüdür. Bazen, yükselince, [hükümdar] on veya on beş bin asker sahibi olur. Böylece, bundan yirmiden altıya kadar yıl önce, yani 14 yıl eder, Şahak adında bir şah ortaya çıktı ve on ve on beş bin askere sahip oldu. Diğer şehirler – bu her birinin çok sayıda halkı olan Darbaz ve Şugnan'dır; ayrıca orada siyah-puş¹ adı verilen ve Şeytan'a taptıkları söylenen gavurlar da yaşıyor. İnançlarına göre çoğunlukla Sünnî'dir, ayrıca Şeytan taraftarları, Şîî İmâmiyyeler ve diğer İmâmiyyeler de vardır. Kendilerine gerekli olan çok iğrenç ve önemsiz yiyecek ve giysiler dışında hiçbir şey üretmezler. Oradaki insanlar çok kaba, öfkeli, cahil ve alçaktır.

Badahşan eyaleti, Maveraünnehir Kuhistanı'nda olduğu gibi, örneğin 100, 50 ve hatta 10 haneden oluşan yedi şehir, *kasaba* ve diğer çeşitli küçük yerleşimleri içerir. Doğuda Tibet toprakları, güneyde Hindistan toprakları, batıda [17b] Belh vilayeti, kuzeyde Maveraünnehir Kuhistanı ile komşudur. Herkesin kendi padişahına itaat etmesi durumunda 10.000 piyade askeri toplamak mümkün olur. Ancak çoğu durumda padişahlara itaat etmezler. Badahşan padişahları, Makedonyalı İskender Filip'in soyundan geldiklerini iddia ederler – *bir tek Allah bilir!* Ancak Badahşan'ı fetheden hükümdarlar, kendilerine yerel padişahlara karşı merhamet ve cömertlikten başka bir şeye izin vermediler. Böylece Emir Timur Kuragan da cömertlik ve merhamet gösterdi. Bu ülkenin topraklarının dağlardan oluşması ve araçların hareketinin imkânsız olması nedeniyle silahlar mevcut değildir. Nüfusu yaklaşık 1.000.000 veya daha fazla kişidir. Hepsi Sünnî'dir. Mevcut zenginlikleri her çeşit tahıllardan, her çeşit soğuk iklim meyvelerinden oluşur. Sanayi yok. Yakut, lapis lazuli, jasper, altın, gümüş, bakır, demir

¹ Siyah push – harfiyyen tercüme edildiğinde “siyah giyinmiş” demektir.

vb. madenler mevcut. Yakut ve lapis lazuli madeni kullanılmaktadır. [Madencilik] işi nispeten kolaydır. Diğer [madenler] bilgisizlik ve beceriksizlik nedeniyle kullanılmaz.

Bu, İran ve Turan'daki durumların kısaca anlatımıydı. *Gerçeğe ulaşmak isteyen, ayrıntılı kitaplara yönelsin. Ve hidayete uyanlara selam olsun.*

SONUÇ

“Risale der keyfiyyet ve kemiyyet-i arazi-yi İrân ve Turân” eseri, Buhara Emiri Şahmurad’ın oğlu Nasiriddin Bek tarafından kaleme alınmıştır. Nasiriddin Bek, babasının ölümünden sonra tahta oturan ağabeyi ile arasının açılmasından sonra İran’a kaçmıştır. Bir süre sonra oradan Osmanlı’ya geçmiş ve sarayda sıcak karşılanmış, hatta kendisine maaş tayin edilmiştir. O sırada Osmanlı’da Tercüme Odası’nda görev yapan ve yakın ilişki kuran Örfî Paşa, Nasiriddin’den Orta Asya ve İran coğrafyasına dair bir eser kaleme almasını rica etmiştir. Örfî Paşa’nın bunu hangi amaçla istediği ve neden böyle bir esere ihtiyaç duyduğunu anlamak amacıyla Örfî Paşa’nın biyografisini araştırma ve incelenen dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nda Coğrafya biliminin düzeyini, özellikle Orta Asya ve İran’a dair coğrafya bilgisini ölçme ihtiyacı doğmuştur.

Yapılan araştırma bize Osmanlı’da Coğrafya biliminin tüm gelişme safhalarında tercüme faaliyetlerinin özgün araştırmalara kıyasla daha ön planda olduğunu, ilk zamanlarda Arap kökenli coğrafyacıların eserlerinin tercümesine odaklanan Osmanlı’nın Kâtip Çelebi ile başlayan dönemden itibaren yüzünü Batı’ya döndüğünü, XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Batı’daki gelişmeleri yakalama gayretiyle orada yayınlanan eserlerin Türk Diline çevrilmesine verilen önemin son derece artmış olduğunu göstermiştir. Osmanlı coğrafyacılığının başından itibaren XIX. yüzyıl başlarına dek telif edilen coğrafya eserlerine ilişkin kaynak taraması da ilk zamanlarda yoğunluklu olarak Arap coğrafyacılarının, daha sonra ise Batılı coğrafyacıların eserlerinin baz alındığına, dolayısıyla Orta Asya ve İran bölgelerine dair çalışmaların sayısının çok kısıtlı kaldığına işaret etmektedir. Buradan yola çıkarak, Örfî Paşa’nın Orta Asya ve İran coğrafyasına dair bilgilerinin aktarıldığı eserlerin eksik kaldığını fark etmiş ve bu boşluğu doldurmak amacıyla Nasiriddin’den böyle bir eser telif etmesini istemiş olabileceği ileri sürülebilir.

Örfî Paşa’nın biyografisine dair bölümde adı geçen Sultan II. Mahmud’un Fransızca öğrenilmesi “fermânı üzre” Fransa’ya gönderilen kişilerden biri olduğu, ülkesine döndükten sonra İran tercümanı/Farisi tercümanı vazifesiyle Divân-ı hümayûn kâtibi olduğu, Osmanlı’da tercüme faaliyetlerinin yürütüldüğü merkez görevini gören Tercüme Odası’nın kurucuları arasında yer aldığı ve onun iki alt biriminden biri olan

Lisan Odası'nda faaliyet yürüttüğü görülmüştür. “Coğrafya-yı Örfî” adıyla bilinen eserin müellifi olması da daha çok coğrafya alanına dair eserlere yöneldiğine işaret etmektedir. Ayrıca Örfî Paşa'nın Fransızca eserlerden derleyerek kaleme aldığı söz konusu eserin giriş kısmında kendisini “kâtib-ı dîvân-ı mu'allâ-erkân ve tercümân-ı İran ve Turan Örfî-i bî-ser ü sâ mân kulları” şeklinde tanıtmaması da dikkat çekicidir. Tüm bunlar, Örfî Paşa'nın ilgili dönemde Osmanlı'da büyük önem verilen tercüme faaliyetlerinin merkezinde bulunması, coğrafya alanına dair konularda nerede boşluğun olduğunu bilecek kadar yakından vakıf olması hem de bir ihtimal Orta Asya ve İran ile özellikle ilgilenmesi anlamına geliyor ki bunlar da onun neden Nasiriddin'e bu eseri sipariş ettiğini açıklar ve yukarıdaki tahmini kanıtlar mâhiyettir.

Araştırmamızın başlangıç safhalarında Nasiriddin Bek'in kaynak olarak Örfî Paşa'nın kendisine sunduğu Orta Asya ve İran'a dair coğrafya eserlerini kullanmış olduğu tahmin ediliyordu. Çünkü daha önce bu alanda faaliyet yürütmemiş biri olarak Nasiriddin'in memleketinden kaçarken yanına bu konudaki kitapları almış olmasının ve aynı şekilde İran'da bulunduğu sırada da bu konuda herhangi bir çalışma yapmış olma ve kaynak derlemiş olmasının ihtimalleri düşük görülüyordu. Fakat Osmanlı'da coğrafya bilimi konusunda inceleme yaptıktan sonra yukarıda da bahsettiğim gibi bu eserin Orta Asya ve İran coğrafyasına dair yeterli kaynağın bulunmaması nedeniyle sipariş edildiği, dolayısıyla Nasiriddin'in bu konudaki başka kaynakları kullanmış olma ihtimalinin düşük olduğu kanısına varılmıştır. Nasiriddin coğrafya eserlerinden daha ziyade Örfî Paşa tarafından kendisine sunulmuş olabilecek Devlet-i Aliye sicillerini kullanmış olabilir. Çünkü onun eserine dahil ettiği bazı eyaletler geçmişte ya da şimdi Osmanlı Devleti tasarrufunda bulunuyordu. Dolayısıyla bu eyaletlerle ilgili bazı istatistiki bilgilerin Devlet-i Aliye sicillerinin kayıtlarına geçmiş olduğu muhtemeldir. Eserde Nasiriddin'in bu fikri destekleyecek nitelikteki “Osmanlı sicillerinde kayıtlıdır” ve “Osmanlı sicillerine başvurmalı” gibi sözleri bulunmaktadır. Bunun dışında, eseri inceleme sürecinde elde edilen bazı ipuçları sayesinde Nasiriddin'in kaynak olarak Hamdullâh Kazvî'nin Nüzhetü'l-Kulûb eserini kullanmış olabileceği ihtimaline ulaşılmıştır. Daha sonra bu iki eseri kıyaslamak suretiyle onlar arasında bu tahmini kuvvetlendirecek bir dizi benzerlik olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra Nüzhetü'l-Kulûb eserinin Osmanlı'da yürütülen tercüme faaliyetleri kapsamında Türkçeye çevrilmiş olma ihtimalinin yüksekliği de Nasiriddin'in bu kitaba erişiminin olduğu

sonucuna götürmektedir. Yalnız Nasiriddin'in tamamen bu kitaptan istifade ettiği söylenemez. Örneğin Nasiriddin'in eserin Orta Asya'ya dair kısmında onun bizzat kendisinin bildiği bilgileri aktarmaya başladığı görülmektedir. Bu, emirin oğlu ve emirlikte önemli yer tutan Merv eyaletinin vâlisi olarak Nasiriddin'in Orta Asya hanlıklarındaki siyasi ortam ve karşılıklı ilişkiler, devlet gelirleri, ekonomik durumu ve ticari potansiyeli, nüfus sayıları, asker ve askerî mühimmat sayıları gibi açık ve gizli birçok bilgiye vakıf olması göz önünde bulundurulursa son derece doğal ve anlaşılır görülmektedir.

Büyük Britanya'daki Britanya Kütüphanesinde 6711 sayısıyla korunmakta olan tez konusu eserimiz hicrî 1242, milâdi 1826-27 yıllarında kopyalanmıştır. Elyazmasının kalofonu'nda belirtilen eserin kopyalanma tarihi (1243) onun kaleme alındığı tarihle örtüşmektedir. Bu da elyazmasının müellif hattı olduğuna işaret etmektedir. Yazma 20 varaktan ibaret olup, onun 1-16 varaklarında ana metin, kalan varaklarda ise eserde sözü geçen çeşitli şehirler arasındaki mesafeler cetveller şeklinde yer almıştır. Her sayfa 21 satırdan ibarettir. Elyazması Nestalik (Talik) yazısıyla ve metin için siyah mürekkep, yer adları gibi bazı önemli kelimeler, ibareler, sayılar ve konu başlıkları için de kırmızı mürekkep (kinovar) kullanılarak yazılmıştır. Eserin dili ve üslubuna gelecek olursak, sade ve konuşma diline yakın bir dil hakimdir diyebiliriz. Bu dönemde Orta Asya'da yaygın olarak kullanılan şiir, ibare, rivayet, atasözü gibi süslerin burada kullanılmamasının nedeni Nasiriddin'in onu aceleyle yazmış olmasıyla açıklanabilir. Eserin içeriği kabaca İran ve Turan olmak üzere iki kısma ayrılabilir. Her iki kısımda öncelikle genel bir tanım yapılmış, daha sonra ise sırasıyla buraya ait eyaletler tanımlanmıştır. Nasiriddin, İran'ı Irak-ı Arap, Kürdistan, Ermenistan, Gürcistan, Dağıstan, Şirvan(at), Azerbaycan, Irak-ı Acem, Kalamrav-i Alişükr, Hüzistan, Fars, Kirman, Kuhistan, Horasan, Kumiş, Mazenderan, Gilan(at), Nimruz olmak üzere 18 eyalete, Turan'ı ise Harezmi, Maveraünnehir, Fergana, Kaşgar (Hotan), Maveraünnehir Kuhistan'ı, Badahşan şeklinde 6 eyalete bölmüştür. Bu eyaletler hakkında verilen bilgilerin türü ve mahiyetine gelecek olursak, genelde eyaletin sınırları, şehir ve kasabaları, yıllık devlet gelirleri, asker ve askerî mühimmat sayısı, yönetimi, nüfus sayısı, nüfusun dinî inancı, yetiştirdikleri ve ürettikleri ürünleri ve madenleri sayılabilir. Fakat yukarıda da belirtildiği gibi risalenin Turan kısmından itibaren verilen bilgilerin

karakteri önemli ölçüde değişmiş olup bu kısımda İran'ın tanımında hiç yer verilmeyen bir dizi ayrıntı söz konusudur.

Risale'nin genel özelliklerine kısaca değindikten sonra onun tarihi-coğrafi kaynak olarak bilimsel önemi ve kıymetini daha da artıran kendine özgü bazı husûsiyetlerini de özetlemek istiyorum. Birincisi, bu eser padişahın oğlu, uzun yıllar Merv vâililiğini yapan Nasiriddin Bek, yani doğrudan Buhara'nın yönetici hanedanı üyesi tarafından kaleme alınmıştır. Dolayısıyla eserin içerisindeki veriler ve bilgilerin doğruluk payı oldukça yüksektir ki bu eserin güvenilir kaynak olarak görülmesi için önemli bir temel teşkil etmektedir. Bunun dışında Nasiriddin, konumundan ötürü sadece hükümdarın yakın çevresinin bilebileceği bazı nadir bilgilere sahipti. Bu bakımdan özellikle Nasiriddin'in Buhara yöneticilerinin han unvanından vazgeçip emir unvanını almasının nedenine ilişkin yorumu dikkat çekicidir. Dönemin kaynaklarında bu konuda yeterli bilginin mevcut olmamasıyla birlikte genelde bu kararın dinî gerekçelerle alındığı düşünülmüştür. Fakat Nasiriddin, bu değişikliğin köklü bir tarihe sahip Buhara hükümdarlarını rakibi Harezm ve son dönemde bağımsızlığını ilan ederek Buhara'dan ayrılan yeni küçük devletlerin han unvanını alan hükümdarlarından ayırmak amacıyla yapıldığını ifade ederek tarihe tamamen yeni bir bakış açısı sunmuştur. Bu bilgi, Buhara hükümdarlarının emir unvanını kabul etmesine ilişkin şimdiye kadar mevcut olan tüm görüş ve varsayımları kökten değiştirecek niteliktedir. İkincisi, muhtemelen eserin Osmanlı'da Örfî Paşa'nın siparişi üzerine yazılmasından kaynaklı olarak Orta Asya'nın alışlagelmiş geleneksel yazma şeklinde değil, farklı bir yaklaşımda kaleme alınması, onun normalde tarihi eserlerde yer verilmeyen engin bilgiler içermesini sağlamıştır. Örneğin, burada verilen nüfus ve asker sayıları gibi bazı bilgilere dönemin diğer kaynaklarında rastlanmamaktadır.

İşbu tez çalışmasının sonucu olarak şimdiye dek hiç araştırılmamış bir tarihi eserin metni ve Türkçe tercümesi hazırlanmıştır. Değerli hocalarım tarafından uygun görülmesi durumunda mezkûr çalışmanın yayınlanarak bilimsel muameleye sunulması planlanmaktadır. Böylece çalışmanın tarih araştırmalarının kaynak altyapısını genişletmeye hizmet etmiş olacağı umulmaktadır.

Esere ilişkin değerlendirme çalışması, onun metni ve Türkçe tercümesinin hazırlanmasının yanı sıra yazarın, yani Buhara Emir Şahmurad'ın oğlu Nasiriddin

Bek'in biyografisi de imkanların elverdiği ölçüde oluşturulmuş ve dünya görüşü ortaya konmaya çalışılmıştır. Bilindiği üzere, Orta Asya tarih yazımı geleneklerine göre genelde yalnızca hükümdarın biyografisi ve faaliyetleri kayıt altına alınmıştır. Dolayısıyla hükümdarın ailesi, vezirleri gibi yakın çevresinin biyografisi dahi kontekst içerisinde aktarılan bazı bilgiler haricinde günümüze ulaşmamıştır. Bu itibarla, şimdiye dek tam biyografisi hiç oluşturulmayan Nasiriddin'e ilişkin bu çalışmanın bilim dünyasına yenilik getiren bir diğer özellik olacağı değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Afyoncu, E. (2000). İbrahim Müteferrika. *TDV İA*, 21. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ak, M. (2004). Osmanlı Coğrafya Çalışmaları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2(4), 163-211.
- Ak, M. (2006). XVI. Yüzyıl Osmanlı Coğrafyacılığı. *Sosyoloji ve Coğrafya* (E. Eğribel-U. Özcan, Yay. Haz.) içinde. İstanbul.
- Alihanov, M. (1883). *Mervskii Oazis i dorogi vedushie k nemu*. Petersburg: Tipografiia i khromolitografiia A. Transhelia.
- Alimova, D. (2012). *İstoriia Uzbekistana (XVI – pertvaia polovina XIX v.)*. Tashkent: Fan.
- Avery, P., Hambly, G., Melville, C. (Ed.), (2008). *The Cambridge History of Iran. Vol. 7. From Nadir Shah to the Islamic Republic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Babadcanov, B. (2010). *Kokandskoe khanstvo: vlast', politika, religiia*. Tokio-Tashkent: TIAS.
- Baiburđi, C. A. (1979). Anonimnaia zapiska na persidskom iazyke nachala XIX v.. *Uchenye zapiski Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriiia vostokovedcheskikh nauk*. Vypusk: 22. Leningrad: İzdatel'stvo Leningradskogo universiteta.
- Baiburđi, C. A. (1982). Avtograf dnevnika bukharskogo printsa emira Nasir ad-Dina. *Pis'mennye pamiatniki i problemy istorii kul'tury narodov Vostoka. XVI godichnaia nauchnaia sessiia LO İV AN SSSR (doklady i soobsheniia po iranistike)*. Chast': II. Moskova: Nauka.
- Barmin, V. A., Dmitriev, S. V., Shmatov, V. G. (2016). Sin'tszian: ocherk istorii regiona. *Obshestvo i gosudarstvo v Kitae*, 46 (21-2). Moskova: İV RAN.
- Barthold, V. V. (1965). Syr-Dar'ia. *Akademik V. V. Barthold. Sochineniia. Tom III. Raboty po istoricheskoi geografii*. Moskova: Nauka.
- Barthold, V. V. (1971a). İstoriko-geograficheskii obzor İrana. *Akademik V. V. Barthold. Sochineniia. Tom VII*. Moskova: Nauka.

- Barthold, V. V. (1971b). İran. İstoricheskii obzor. *Akademik V. V. Barthold. Sochineniia. Tom VII. Raboty po istoricheskoi geografii i istorii Irana*. Moskova: Nauka.
- Barthold, V. V. (1973a). Otchet o komandirovke v London. *Akademik V. V. Barthold. Sochineniia. Tom VIII*. Moskova: Nauka.
- Barthold, V. V. (1973b). Zaniatiia v turkestanikh bibliotekakh i muzeyakh letom 1925 g. *Akademik V. V. Barthold. Sochineniia. Tom VIII*. Moskova: Nauka.
- Barthold. (1963). İstoriia kul'turnoi jizni Turkestana. *Akademik V. V. Barthold. Sochineniia, Tom II (3)*. Moskova: Nauka.
- Baykara, T. (2001). Kasaba. *TDV İA, 24*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Beisembiev, T. K. (2008). *Annotated Indices to the Kokand Chronicles*. Tokyo: ILCAA.
- Berje, A. P. (1886). Feth-Ali-Shakh i ego deti: istoricheskie ocherk (1762-1834). *Russkaia starina. Tom, 50*, 549-562.
- Boxârâyi Mirzâ Shams. (1377/1998). *Târix-e Boxârâ, Xuqand va Kâshgar*. (Muhammad Akbar Ashiq, Ed.). Tehran: Âyene-ye Mirâs.
- Bregel, Y. (2009). The new Uzbek states: Bukhara, Khiva and Khoqand: c. 1750-1886. *The Cambridge History of Inner Asia. The Chinggisid Age* (Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank and Peter B. Golden Ed.) içinde. New York: Cambridge University Press.
- Bustanî Mirza Abd al-Azim Sâmi. (1962). *Tarih-i Salatin-i Mangitiya*. (Epifanova L. M., Çev. ve Yay. Haz.). Moskova: Nauka.
- Çakır, B. (2019). Kese. *TDV İA, Ek-2*. Gözden geçirilmiş 3. Basım. Ankara.
- Dâniş Ahmed. (1967). *İstoriia mangitskoi dinastii* (İ. A. Nacafova, Çev. ve Yay. Haz.). Dushanbe.
- Ekinci, D. (2012). Ana Çizgileriyle Türkiye'de Coğrafya Biliminin Tarihi: Dönemler ve Özellikleri. *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, (42), 254-262.
- Fikret, S. (Ed.), (2015). *Örfi Paşa'nın Rum İsyanında Ege Adaları'na Dair Çalışması: Coğrafya-yı Örfi. Piri Reis'den Örfi Paşa'ya Osmanlı Tarihi Haritaları ve Tarihi Coğrafya Eserleri*. İstanbul: Çamlıca.
- Gökyay, O. Ş. (1993). Cihannüma. *TDV İA, 7*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

- Grigor'ev, V. V. (1861). *O nekotorykh sobytiakh v Bukhare, Khokande i Kashgare (Bayan-i ba'zı havadisat-ı Buhara va Hukand va Kashgar)*. *Zapiski Mirzy-Shemsa Bukhari*. Kazan: Universitetskaia tipografiia.
- Gümüŝcü, O. (1999). *Osmanlılarda Coğrafya Biliminin Doğuşu ve Gelişimi*. *Osmanlı*, 8. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Gümüŝcü, O. (2012). Kâtip Çelebi'den Günümüze Türkiye'de Coğrafyanın Tarihi Serüveni. *TÜCAUM Coğrafya Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Gümüŝcü, O. (2019). *Türk Coğrafya Çalışmalarına Genel Bir Bakış: Dün – Bugün – Yarın*. *Fuat Sezgin Anısına Bilim Tarihine Yeni Bakışlar*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.
- Hâfiz Muhammad Fâzil Khân. (1993). *Tarih-i Manazil-i Bukhara*. (Transl. and Ed. by Iqtidar Husain Siddiqui). Patna.
- Hidâyat Rızakulihan. (1339/1960). *Ravzat us-Safâ-yı Nasirî*. Cildi 9. Tehran.
- İhsanoğlu, E. (Ed.). (2000). *Osmanlı Coğrafya Literatür Tarihi, I-II*. İstanbul: IRCICA Yayınları.
- İşbilir, Ö. (2013). Yük. *TDV İA, 44*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- İvanov, P. P. (1937). *Vosstanie kitai-kipchakov v Bukharskom khanstve 1821-1825 gg. Trudy İnstituta vostokovedeniia AN SSSR, vyp. XXVIII*. Moskova-Leningrad: İzdatel'stvo AN SSSR.
- İvanov, P. P. (1958). *Ocherki istorii po Srednei Azii (XVI – seredina XIX v.)*. Moskova: Vostochnaia literatura.
- Karryev, A., Moshkova, V. G., and Nasonov, A. N. (1954). *Ocherki iz istorii turkmenskogo naroda i Turkmenistana v VIII-XIX vv*. Ashkhabad.
- Khalfin, N. A. (1974). *Rossia i khanstva Srednei Azii*. Moskova: Nauka.
- Kügelgen, A. v. (2002). *Die Legitimierung der mittelasiatischen Mangitendynastie in den Werken ihrer Historiker (18.-19. Jahrhundert)*. Istanbul: Ergon.
- Kügelgen, A. v. (2004). *Legitimatsiia sredneaziatskoi dinastii mangitov v proizvedeniikh ikh istorikov (XVIII-XIX vv.)*. Almaty: Dayk-Press.
- Le Strange, G. (1905). *The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*. Cambridge.

- Mercâni Shihabiddîn. (1897). *Mustafa dul-Ahbar fi ahval Kazan va Bulgar, I*. Kazan: B. L. Dombrovskiy tipografisi.
- Meredith-Owens, G. M. (1968). *Handlist of Persian Manuscripts 1895-1966*. London: British Museum.
- Meredith-Owens, G. M. (1344/1966). *Nusah-i forsi-yi hattı dar Muza-yi Biritonyo* (İrac Afşar, Çev.). *Nushaho-yi hattı. Daftar-i 4*. Tehran: Kitobhona-yi Donishgoh-i Tehron.
- Meyendorf, E. K. (1975). *Puteshestvie iz Orenburga v Bukharu*. Moskova: Nauka.
- Miklukho-Maklai, N. D. (Ed.). (1964). *SSCB Bilimler Akademisi Asya Halkları Enstitüsü Fars ve Tacik elyazmaları (Kısa alfabetik katalog)*. 2 Kısım. Moskova.
- Mir İzzatullâh. (1872). *Travels in Central Asia by Meer Izzut Oollah in the years 1812-13*. (Transl. by Henderson). Culcutta: Foreign Department Press.
- Mirî Mir Hüseyin bin Emir Shahmurad. *Mahazin al-Takva*. Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü elyazması, № 51.
- Mu'in. (2014). *Zikri ta'dodi Ozbak*. (U. A. Sultonov, Çev.). *İstoriia Uzbekistana. Khrestomatiia*. 3. Cilt. Tashkent: Fan va texnologiya.
- Muhammad Hakîm Khân. (2006-2009). *Muntakhab al-tawârikh*. Selected history. (Yayoi Kawahara, Koichi Haneda Ed.). In 2 vols. Tokyo: ILCAA.
- Muhammad Taqı. (1377/1998). *Lison ul-Mülk Sipihr. Nasih ul-Tavarih (Tarihi Qojoriya)*. 3 Cilt. Tehran: Asotir.
- Muhammad Yâ'qub bin Emir Daniyal. *Gülşan ul-Mülük*. Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü Ana Fonu elyazması, № 1507, ss. 119^b-164^b.
- Mûnis Shîr Muhammad Mîrâb and Âgahî Muhammad Rizâ Mîrâb. (1988). *Firdaws al-iqbâl: History of Khorezm*. (Yu. Bregel Ed.). Leiden: Brill.
- Mûnis Shîr Muhammad Mîrâb and Âgahî Muhammad Rizâ Mîrâb. (1999). *Firdaws al-iqbâl: History of Khorezm*. (Transl. from Chaghatay and Annotated by Yu. Bregel). Leiden: Brill.
- Munzavî, A. (1374-1376/1995-1997). *Fihristvorayi kitobhoiyi forsiy*. 3 Cilt. Tehran: Ancumani osor va mafohiri farhangiy.
- Mustafaev, S., and Serin, M. (Ed.). (2011). *İstoriia Tsentral'noi Azii v Osmanskikh dokumentakh, I*. Semerkant: MİTSAİ.

- Nasir al-Din bin Emir Shahmurad. *Risale der keyfiyyet ve kemiyyet-i arâzi-yi Îrân va Turân*. Britanya kütüphanesi elyazması, № Or. 6711.
- Nurî Muhammad Taqî. (1386/2008). *Ashraf al-Tavârikh*. 1. Cilt. (Sûsan Asîlî, Ed.). Tehran: Mîrâs-î Maktûb.
- Oberling, P. (1988). Baharlu. *EIr*, III. Fasc. 5.
- Özey, R. (1999). *Osmanlı Devleti Döneminde Coğrafya ve Öğretimi*. *Osmanlı*, 8. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2004). Merv. *TDV İA*, 29. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2012). Tümen. *TDV İA*, 41. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Planhol, de X. (2000). Geography of Persia and Afghanistan. *EIr*, X. Fasc. 4.
- Ptitsyn, G. V. (1947). K voprosu o geografii "Shakhname". *Trudy otdela istorii kul'tury i iskusstva Vostoka*. Gosudarstvennyi Ermitaj. Leningrad.
- Qazwîn Hamd-Allâh Mustawfi. (1919). *Nuzhat-al-Qulûb*. (Transl. by G. Le Strange). Leyden: Brill.
- Razmara Husayn, 'A. (1328-1332/1949-1953). *Farhang-i jughrafya-yi Iran*. 11 Cilt. Tehran.
- Ru, J. (2015). *İstoriia Îrana i Îrantsev*. Petersburg: Evraziia.
- Sabev, O. (2016). *İbrahim Müteferrika ya da ilk Osmanlı Matbaa Seriüveni (1726-1746)*. Ankara: Yeditepe Yayınları.
- Schefer, Ch. (1876). *Histoire de l'Asie Centrale par Mir Abdoul Kerim Boukhary – Afghanistan, Boukhara, Khiva, Khoqand depuis les dernières années du règne de Nadir Chah, 1153, jusqu'en 1233 de l'hègire, 1740-1818*. A.D. Texte persan, publié d'après un manuscrit unique, avec une traduction française. Texte persan. Paris: Ernest Leroux éditeur.
- Sodiqov, M. (2002). Bukhoro tashqi siyosatiga dair. *Sharqshunoslik*, 11. Tashkent: Fan.
- Stori, C. A. (1972). *Persidskaia literatura: Bio-bibliograficheskii obzor*. (Yu. E. Bregel', Çev. ve Ed.). 3 Kısım. Moskova.
- Streck, M. (1986). al-Mada'in. *EF*², 5. Leiden: Brill.
- Şeşen, R. (1999). *Osmanlılarda Coğrafya*. *Osmanlı*, 8. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Taeschner, F. (1928). Osmanlılarda Coğrafya (H. S. Selen, Çev.). *Türkiyat Mecmuası*, (2), 271-314.

- Taşkın, Ü. (2005). *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, Elâzığ.
- TDK Sözlükleri, Güncel Türkçe Sözlük. 20 Ocak 2022 tarihinde <https://sozluk.gov.tr>, adresinden erişildi.
- Toshov, N. (2011). *Khiva khonlari titulaturasi. Sharqshunoslik, 15*. Tashkent: Fan.
- Üstün, İ. S. (2000). İran. *TDV İslam Ansiklopedisi, 22*. Cilt.
- Üstüner, A. (2019). Klasik Çağ Sonrası Osmanlı Coğrafya Çalışmaları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 17(33)*, 41-59.
- Valieva, D., and Mannonov, B. (1966). *Eron. Tarixiy-iqtisodiy ocherk*. Tashkent: Fan.
- Vamberi, G. (1873). *İstoriia Bukhary ili Transoksanii s drevneishego vremeni do nastoiashego: Po vostochnym obnarodovannym i neobnarodovannym rukopisnym istoricheskim istochnikam*. (A. İ. Pavlovskii, Çev.). Petersburg: İzdanie Ya. A. İsakova.
- Vasil'ev, A. D. (2014). *Znamia i mech' ot padishakha. Politicheskie i kul'turnye kontakty khanstv Tsentral'noi Azii i Osmanskoi İmperii (seredina XVI – nachalo XX vv.)*. Moskova: Institut vostokovedeniia RAN.
- Vasil'ev, D. V. (2015). Gorod i oblast' Saksin v svete novykh dannykh arkheologii. *Povoljskaia arkheologiya, 2(12)*, 189-267.
- Vasil'eva, N. E. (2017). Chingiz Alievich Baiburdi i ego vklad v iranistiku. *Pis'mennye pamyatniki Vostoka*. Tom 14, № 1.
- Wood William, A. (1999). *The Sariq Turkmens of Merv and the Khanate of Khiva in the Early Nineteenth Century*. Unpublished Ph.D. Dissertation. Indiana University.
- Xâvari Shirâzi. (1380/2001). *Târix-e Zo-l-Qarneyn*. 2 Cilt. (Nâser Afşârfar, Ed.). Tehran: Kitobhone, muza va markazi asnodi maclisi shuroyi islomiy.
- Yeşiltepe, D. S. (2010). *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yusupova, D. Yu, Dzalilova, R. P. (Ed.). (1998). *Sobranie vostochnykh rukopisei Akademii nauk Respubliki Uzbekistan. İstoriia*. Tashkent: Fan.

EK 1. ESERİN METNİ

|1b| بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين و الصلوة على خير خلقه محمد و آله و صحبه الهادين اما بعد
 اين رساله است در كفييت و كميت اراضي ايران و توران و ممالك مشتملة آنها كه
 متعلق است بجغرافيا و اين رساله حسب خواهش فضيلت و كمالات اكتساب محمد
 افندي متخلص بعرفى ترجمان سركار عظمت مدار بندگان ظل سبحان و شاهنشاه
 زمين و زمان السلطان ابن السلطان و الخاقان ابن الخاقان السلطان البرين و الخاقان
 البحرين الذى افتخر به الخافقين ابو المظفر و المنصور ابو الغازى العادل العدى
 سلطان محمود خان ابن المغفور المرحوم السلطان الغازى عبد الحميد خان دامت
 دولته و خلافته الى انقضاء الدوران تسويد نمود چون اين غريب از وطن دور مهجور
 ناصر الدين ابن امير معصوم بسببى از اسباب دخيل دولت عليّه عثمانيه و از امكنه
 بعيد طى مسافه و قطع مفاوز نموده آمد و بجهتى از جهات مؤدى با مشار اليه
 اتفاق افتاد و مشار اليه مشغول بجمع و تاليف و ترجمه كتب جغرافيا از لسان
 فرنگى بلسان تركى |2a| مى بود و از اين غريب استشمام رايحه از اين علم خواهش
 تسويد كفييات ايران و توران نمود لهذا باقتضاي مؤدت كفييت ممالك مسطوره
 نموده شد با عدم اسباب اين علم و الله الموفق بالصواب

بدانكه ايران در قديم پارس ميگفتند بجهت تعمير پارس نام شخصى از نسل
 حضرت نوح عليه السلام و سلاطين آنجا را پادشاهان پارس ميگفتند و الآن هذه در
 كتب جغرافيان دولت عليّه عجمستان مسطور و مكتوب است و حدود آن در قديم از
 جانب بحر محيط هند است و از سمت مشرق ممالك هندوستان و ايالت بدخشان و
 از طرف شمال ايالت ماوراء النهر و خوارزم و بحر خزر و صحراى كبير
 تاتارستان و از ضلع غرب جزيره العرب و اناطولى و بحر سياه و اين اقليم بهترين
 اقليم ربع مسكون است بحسب آب و هوا و فواكه و سكنه و ساير اشيا و محتاج

بتعریف نیست و در کتب مسطور است و اهل عالم شاهد این قول اند و در حینی که حضرت نوح علیه السلام اقالیم را باولاد خود تقسیم فرمود این اقلیم سهم سام شد و فارس نام پیرزاده سام مالک شد ولایت پارس گفتند و معرب آن فارس است و بعد از مدتی فریدون ابن اتقیان پادشاه شد و بیشترین اقالیم ربع مسکونرا تصرف نموده سه تقسیم کرد سمت شرقی را به پسر مهتر خود تور داد و از آن سبب توران گفتند و جهت غربی را به پسر وسطی که سلم است داد یعنی ممالک روم را و به پسر کهتر خود ایره را داد و ازینجهت ایران خواندند و بعد از مدتی جزوی از ایران را خراسان [2b] نام شخصی حاکم شد ولایت خراسان گفتند و بعد از زمانی جزوی را بسبب علتی عراق نامیدند و همچنین هر ایالتی بسببی از اسباب باسمى جداگانه شهرت یافت و هر کدام در موضع و محل خود بیاید انشاء الله تعالی و درین اقلیم دویست و بست شهر معظم و کوچک موجود و آبادان میباشد بیشتر در تحت تصرف شاه ایران و قدر قلیلی از سمت شرقی بتصرف امیر بخارا و قدر قلیلی بضبط شاه افغان و چند ایالت از سمت شمال در تصرف دولت روسیه و چند ایالت از طرف غرب در ممالک محروسه دولت علیّه عثمانیه است که هر کدام بموضع خود مسطور خواهد شد انشاء الله تعالی و مداخل دیوانی مجموعاً بنحو ظلم و تعدی که الآن در میان عجم متداول است پنج ملیون و هشتصد و هفتاد هزار تومان است و هر پانزده تومان عبارت از یک کیسه اقچه بوده باشد بس درین صورت سیصد و نود و یک هزار سیصد و سی و سه کیسه اقچه دولت علیّه بوده باشد و ازین مجموع قدر قلیلی بتصرف سلاطین خارج از ایران است و بعضی ازین صرف عساکر و توپ و زنبورک و سایر مخارج ملکی میشود و مبلغ پانصد هزار تومان از مخارج زاید داخل مخازن میشود چنانچه در تفصیل ایالات آتیه مسطور خواهد شد و اما عدد عسکر یکصد و هشتاد هزار تقریباً میباشد و یک صد و هفتاد عرابه توپ و یک هزار و یک صد و پنجاه نفر اشتر زنبورک دایرو موجود است قلیلی از آن در تصرف شاه ایران نیست و اما عدد سکنه آنچه ممالکی که ایران گفته شود

موازی سی ملیون |3a| نفس را بالغ است و تخمیناً سه ربع از اهالی آن شیعه مذهب امامی میباشند و قلیلی نصیری یعنی علی الهی و بقیه اهل سنت و جماعت و ثلث آن شافعی مذهب و دو ثلث حنفی المذهب و انچه اموال و اقمشه که از ایران موجود میشود غلات کلاً و فواکه کلاً و¹ ادهان کلاً الا زیت و مرکبات کلاً یعنی فواکه کرمسیری مثل خرما و پرتقال و نارنج و ترنج و لیمون و غیر اینها اللو اغاج قونی (؟) و از صنایع آلات مسینه و آهنی مثل شمشیر و تفنگ و طپانچه جوهردار و سایر اسباب آهنی خوب خوشنما و نقاشی و زرگری و میناسازی و زری بافی و چیت² سازی و شال بافی و حریربافی و حجاری و خاتم سازی و قنادی و امثال اینها از اشیاء نفیسه و از معادن معدن طلا و نقره و مس و آهن و سرب (؟) ذکر کرد و نبط و فیروزه و یاقوت و پادزهر حیوانی و معدنی و نباتی موجود است و لکن بسبب عدم استقامت دولت سلاطین بمعادن کار نمیشود و هر کدام بموضع مخصوص خود ذکر خواهد شد و این اقلیم مشتمل است بر هژده ایالت از سمت غرب اول عراق عرب دوم کردستان سیوم ارمنستان چهارم کرجستان پنجم شرقی مذکورات داغستان و شروانات و آذربایجان و عراق عجم و قلمرو علیشکر و خوزستان و فارس و شرقی اینها کرمان و قهستان و خراسان و قومش و مازندران و کیلانان و نیمروز است و هر کدام ازین ایالت منقسم بچند تقسیم میشود بالفاظ مختلفه باصتلاح آن ایالات چنانچه در ذکر ان ایالت |3b| مذکور خواهد شد انشاء الله تعالی و چون درین رساله تعهد ممالک ایران شده و بعضی از ایالات از تصرف شاه ایران خارج شده لازم شده که مختصری از ایالات مخرجه ذکر کرده شود لهذا ابتدا شروع بعراق عرب نمودن اولی و انسب مینماید از حیثیات چند اول آنکه در تصرف پادشاه دین پناه و دوم مقام خلفای اسلام سیوم مکان اولیاً الله بوده است و این ایالت محدود است از حد شرقی ممالک فارس و خوزستان و قلمرو و از جانب جنوبی بحر عمان و ایالت نجد از جزیره العرب و از طرف غرب بادیة العرب و

¹ و

² چت

از سمت شمال کردستان و تفصیل احوال این بدفاتر کتابت دولت علیّه مسطور است بسبب تصرّف دولت علیّه این ایالت را مدّت مدید و امّا کردستان بر دو قسم است اول محدود است از حد شرقی بکردستان عجم و آذربایجان و از جانب جنوب عراق عرب و طرف غرب ممالک شام و دیاربکر و برغوب (؟) و از سمت شمال ارمنستان و همچنین تفصیل احوال این ایالت محول بدفاتر دولت علیّه است امّا ارمنستان نیز بر دو قسم است غربی و شرقی اول کبری و اخر صغری حالا کبری در حیطة دولت علیه است و آن ایالت ارض روم باشد و صغری کنجه و شوشی و توابع و نواحی آنها است که در تصرّف روسیه است و محدود است از حد شرقی شروانات و آذربایجان و از جانب جنوب کردستان و از طرف غرب اناطولی هرگاه تفصیل آنرا بخواهند رجوع بدفاتر دولت علیّه |4a| باید نمود امّا کرجستان محدود است از حد شرقی شروانات سمت شمالی ممالک متصرفه روسیه مثل چرکس و حاجی ترخان و غیرهما و از طرف غرب ابازه و طرابزون و چرکس و ارمنی و از جانب جنوب آذربایجان و ارمنستان و امّا داغستان محدود است از حد شرقی بحر خزر و باب الابواب¹ و از جانب جنوب شروانات و از طرف غرب کرجستان و از سمت شمالی ملکان چون این ایالت کوهستان و جنکل است هر چند نفوس بسیار است لکن اطاعت و رفتار و نظامی ندارند و بحکم هیچ پادشاه نیستند و هر قضایی بحکم حاکمی است و آنچه اموال که انجا مصنوع میشود تفنک و قمه (؟) و یاپونچی است و مبلغ ده هزار عسکر پیاده دلت (؟) بدهد و امّا شروانات محدود است از حد شرقی بحر خزر و جانب جنوبی موقان و اردبیل از آذربایجان و طرف غرب ارمنستان و سمت شمالی داغستان و شامل است بر هفت شهر مثل شروان که ... کویند و شماخی و باکو و قبه و بیلقان و غیرها و اما مداخل دیوانی تخمیناً پنجاه هزار تومان رایج است که عبارت از سه هزار و هفتصد کیسه باشد و عسکر موازی ده هزار سوار و پیاده ممکن است و بسبب عدم اطاعت شروانیان بسلاطین

ب الابواب¹

زمان عاری از توپ و زنبورک میباشند و حکام انجا را شروان شاه می‌گفته اند اما الحال بخوانین متفرقه بهر شهر خانی حکم میکند مگر از وقتی که روسیه متصرف بطور نظام دولت خود قراری داده اند و مذهب ایشان |4b| اکثر اهل سنت و جماعت و بعضی شافعی و بعضی حنفی و قدر قلیلی شیعه امامیه و قدر دیگر نصاری است اموال موجوده ایشان مثل داغستان میباشد و لکن اکثر بسبب تردد ایشان بشاه عجم و اذربایجان محدود است از حد شرقی دار المرز یعنی کیلانات و لواحق آن و از جانب جنوب عراق عجم و قلمرو و از طرف غرب ارمنستان و کردستان و از سمت شمال ارمنستان صغری و کبری و عدد شهر پانزده قطعه است مثل تبریز که دار الحکومت است و مراغه که در قدیم دار الحکومت او بوده و در زمان سلاطین ترکمانیه قرا قیونلو دار الحکومت تبریز شده و از آن وقت تا حال تبریز است و ارومی و دیگر میان دواب است و دیگر اشنویه و دیگر سلماس و دیگر خوی و دیگر مرند و دیگر نخجوان و دیگر قره داغ که شهر انجا را اهر گویند و دیگر مشکین و دیگر اردبیل و دیگر میانج و دیگر اوجان و دیگر ... و همچنین چند قصبه دیگر بانام دارد دهخرقان¹ و طسوج و غیرهما اگر بذکر مجموع پرداخته شود از مطلب باز مینمایم لهذا بسایر مطالب رجوع شد و اما مداخل سلطانی پانصد هزار تومان رایج عراق است که عبارت از سی و سه هزار کیسه اقچه باشد و موازی بست هزار عسکر معلم پیاده و هشت هزار سواره و بست و پنج عرابه توپ و یک صد نفر اشتر زنبورک موجود بود که دولت روسیه متصرف شد و موازی دو ملیون و چهار صد هزار نفس موجود است و حکام انجا را والی خوانند |5a| و اکثری شیعه امامیه و قدر قلیلی اهل تسنن شافعی مذهب و مقدار دیگر نصاری میباشند و اموال موجوده و مصنوعه ایشان آنچه در ضمن اقلیم ایران درج افتاد بطور وسط موجود است الا فواکه کرمسیری و درین ایام حکم روای انجا

¹ وهخرقان (۴)

عباس میرزا که ولیعهد¹ و نائب سلطنة شاه ایران بود والی بود و اذر بلفظ فارس برق اتش و اتش را کویند چون در نواحی تبریز در عهد پادشاهان ایران اتشی از هوا آمد و آن موضع را اتشکده ساختند و نام آنرا اذربادکان نهادند و اتشکده پیش مجوس محترم بود ممالک انجا را باسم آن اتشکده خواندند و در حین طلوع اسلام معرب کرده اذربایجان گفتند والله اعلم بحقایق الامور و اما عراق عجم بسبب قرب و اتصال بعراق عرب نامیدند و از اصل وسط ممالک فارس و ایران است و عراق عرب در قدیم مشهور بمداین بود بسبب هفت عدد شهر که در انجا بوده و اکثر الحال فانی و خراب است و تختگاه سلاطین اکاسره بوده یعنی پادشاهان ساسانیان که نوشیروان از ان طبقه است و در حین طلوع دولت اسلام مسمی بعراق کردند و همچنین بجوار او سرایت کرده عراق عجم نامیدند و این ایالت محدود است از حد شرقی صحرای شور کبیر و قومش و جانب جنوب ایالت فارس و از طرف غرب قلمرو علیشکر و کردستان و از سمت شمالی اذربایجان و مشتمل است بر ... شهر اول زنجان و ساوه و رودبار رواوه و کوهستان و یلمان و ابهر |5b| و قزوین و سلطانیه و طهران و طبرک و حیروزان و سهرورد و طارم و طالقان و سرجهان و کاغذکنان و مزدکان تبرک و پشکل دره و کاشان و قم و اردستان و تفرش جرفادقان که مذکور است بکلپایکان و زواره و دلنجان و فراهان و کرهرود و نطنز و کرج نمیور و دشتاق و ایدج و عروه و لور کلان و لور کوچک و بروجرد دواروکرد (?) مشهور است و یزد مینید (مبید؟) نایین و تفت و اردکان و ضمیره سمها تلایر و سلیمانیه توسرکان و اصفهان ... و قصبات مختصر بسیار دارد نوشتن انها طول بلا طایل است و بعض از انها الحال شهر معظم و بعض بر حال خود باقی و بعضی خراب شده و همچنین این شهرهای مذکور قدر قلیلی خراب و بیشترین آباد است و مداخل سلطانی هر ساله دو هزار تومان که عبارت از یک صد و سه هزار و سیصد و سی و سه کیسه اقچه است و عدد سی و پنج هزار نفر بست

ولتعهد¹

هزار سلدات معلّم و پانزده هزار سوار بسیار خوب و بست و پنج عرابه توپ و چهار صد نفر اشتر زنبورک و **عدد سکنه** و قطان نه ملیون نفس و حکام انجا را بیشترین شاه خوانند و بعض اوقات که شاه ایران غیر عراق را دار السلطنه کرده اند والی نصب بانجا کرده اند و اهالی این ایالت هر چند بحسب ظرافت و لطافت بهترین سکنه ربع مسکونند و لکن بدمذهب و رافضی و شیعه امامیه اثنا عشریه می باشند و اموال و اقمشه که درین ایالت است آنچه در کلی امر ایران نوشته شده اینجا موجود است بکمال |6a| و خوبترین انها از همه جهة چه مصنوعی و چه مخلوقی و **اما ایالت قلمرو** بسبب علیشکر نام شخصی در عهد سلاطین اولاد تیموری یا صفوی حاکم المملکت شده چون مشار الیه قابلیت ایالت نداشته و رتبه بلند نداشته و خدمتی بسطان عهد نموده این ایالت را یعنی چند قطعه شهر را باو بخشیده اند و بسبب عدم رتبه قلمرو تعبیر نموده اند و از مشار الیه باولاد او موروثی حکومت داده اند و بسبب طول مدّت حکومت اولاد علیشکر بقلمرو علیشکر شهرت یافته و این ایالت محدود است از حد شرقی عراق عجم و از جانب جنوب خوزستان و طرف غرب عراق عرب و کردستان و سمت شمال اذربایجان و موازی¹ دوازده قطعه شهر دارد مثل همدان و اسدآباد و خرقان و درکزین و نهاوند و کرمانشاهان و دینور و جلوان و کنکور و مایی دشت سلطان آباد و کرمانشاهان را در کتب قرمسین² نوشته اند و مداخل سالیانه سلطانی سیصد هزار تومان رایج عراق است و عسکر ده هزار نفر سوار و ده عرابه توپ و یکصد نفر اشتر زنبورک موجود بود در حیات محمد علی میرزا ولد ارشد شاه ایران که بایالت عراق عرب ترکتازی مینمود و در دور بغداد رحلت نمود و بعد مغشوشی بود و عدد سکنه یک ملیون و دویست هزار نفس را بالغ است و حکام انجا را والی کویند و اکثر اهالی انجا شیعه امامیه است و قلیلی سنی و شافعی و اقل قلیل حنفی مذهبند و انچه از اموال و اقمشه که انجا موجود میشود |6b| همان است که در ذکر کلیه ایران مسطور شد اما

¹ موازی

² قرمنین (۴)

اجناس سهل و سفلی مکر غله که بهتر از بیشترین ایران بعمل می آید اما ایالت خوزستان محدود است از حد شرقی ایالت فارس و از جهت جنوب بحر عمان و طرف غرب عراق عرب و از سمت شمال ایالت قلمرو و موازی دوازده شهر درین ایالت موجود است مثل ششتر که در کتابت تستر نویسند و دیگر اهواز و جند شاپور و حویزه¹ و دزفول و رامز و دستکر و عسکر مکرم و موس و میرفان و طرادک ترب و غیر اینها قرا و لواحق بسیار است و مبلغ یک صد و پنجاه هزار تومان که عبارت از ده هزار کیسه اقچه باشد مداخل سالیانه است و ده هزار نفر سوار و پیاده عسکر ممکن است و توپ و زنبورک ندارند بسبب مطیع بودن بوالی قلمرو محمد علی میرزا و کلاً شیعی مذهبند و محصول ایشان غلات کلا و فواکه کرمسیری کلا و بعض فواکه سردسیری و از اسباب و اسلحه و صنایع بنحو کمال ندارند و عدد سکنه یک ملیون و دویست هزار نفس را بالغ است و حکام انجا را والی و میرزا کویند و اما ایالت فارس را وجه تسمیه اش در بالا مذکور شد و اما حدود آن از حد شرقی ایالت کرمان و جانب جنوبی بحر فارس و هند یعنی بحر محیط و از طرف غرب بحر عمان و خوزستان و جزوی از عراق عرب و از سمت شمال عراق عجم و آن مشتمل است بر ... شهر مثل اصطخر و فیروز آباد و شیراز و اعمال سیف بوشکانات نوخ جزربست و عبرو (عبر؟) و جنویز و جنامکان و دوان و سروستان و سیراف و صمکان |7a| و هیرک (?) کارزین کران کوار ماندستان میمند هومو ابرقوه فی الاصل برکوه² اسفندران اقلید³ و سرمق و مرودشت⁴ و بیضا و حریر و خرمة و رامجرد صاهر قطره قومشه و کام فیروز و کمین و فارون و دارایجرد و مشهور بشبانکاره⁵ جهرم فسا و معلوم باشد که ایالت فارس چهار ربع مقسوم است و باصطلاح انجا چهار کوره کویند و آنچه شهر و قصبه که مسطور شد دو کوره است یعنی اصطخر و کوره اردشیر و دیگر کوره شاپور و چهارم

¹ خویزه

² برکوه

³ اقلند

⁴ مردشت

⁵ بشبانکاره

کوره قباد و هر کدام مشتمل است بشهرهای بزرگ و قصبه های خورد چون نوشتن مجموع بیحاصل است اعراض بشهرهای بزرگ مناسب آمد و لهذا میکوییم¹ (؟) که از ابتدای شهرهای مکتوب متعلق باردشیر² کوره است تا قصبه میمند و بعد³ از هومو و ابرقوه متعلق است بکوره اصطخر و کازرون و نشاور و جره بند امیر و یوبندکان متعلق بکوره شاپور و اما کوره قباد شامل است بارجان و ریشهر و ماه رویان و میسه و شانزده قلعه رصین و محکم دارد و مشهور است و بانام و در ممالک فارس مرغزار بسیار است هر کدام باسم علیحده مشهور فمن اصطخر فلیرجع الی کتب المبسوطه و شهرهای عظیم آن سی شهر است و مداخل دیوانی هفتصد هزار و جزوی هر ساله یعنی پنجاه هزار کیسه اقچه بوده باشد و موازی بست هزار عسکر موجود است و عادم التعلیم و لکن بیشتر ممکن بسبب امنیّت ممالک فارس محتاج خود را نمیدانند بر زاید ازین و توپ ده عرابه [7b] موجود است با اسباب سفر و لکن متحرک نمیشود و پنجاه نفر اشتر زنبورک موجود همان وجود غیر از سیر دو تماشا و زینت سلطنت مصرف دیگر ندارد و قطان و سکنه شش ملیون بل زیاده نفس را بالغ است و حکام انجا الحال والی و فرمام فرما کویند حسین علی میرزا نام پسر چهارم شاه ایران مییاشد و اهالی این ممالک کلاً و طراً شیعه اثنا عشریه اند و اموال موجوده مصنوعی و مخلوقی غلات کلا و فواکه سردسیری و گرمسیری کلا و⁴ سائر مأكولات هر چیز که مطبوع و مقبول باشد موجود است و اسباب مصنع مسینه و آهنی و زری و سایر آنچه در ضمن کلیّه ایران مذکور شد موجود مییاشد بعض در مرتبه اعلی و بعض وسط و از اشیای مخلوقه که در مواضع دیگر کمتر موجود میشود فادزهر حیوانی اعلی از نواحی دارایجرد بعمل میآید و دیگر مومیایی بسیار خوب و غوص مروارید از بحر عمان میشود و الله اعلم بحقایق الامور و اما ایالت کرمان وجه تسمیه اش نقل رکیک

¹ میکوییم

² باردشیر

³ بغداد

⁴ و

مشهور است مناسب این مقام نبود اعراض شد و محدود است از حد شرقی مکران و جانب جنوب¹ محاط محیط یعنی بحر هندی و از طرف غرب ممالک فارس و سمت شمالی صحرای شور کبیر و موازی نه قطعه شهر موجود و آباد و مبلغ دویست هزار تومان هر ساله از سکنه انجا گرفته میشود سیزده هزار و جزوی کیسه اقچه و موازی هشت هزار نفر سوار و پیاده غیر معلم مهیا است با شش عرابه توپ |8a| و پنجاه نفر اشتر زنبورک و عدد سکنه یک ملیون و دویست هزار نفس را بالغ است و حکام انجا را والی کویند و چندی قبل برین ابراهیم خان نام داماد و پسر عم شاه ایران والی بود و در سنه ۱۲۴۱ بدار الجزاء رحلت نمود و پسر او که دخترزاده شاه ایران است استبقا از جانب شاه ایران شد و اهالی انجا کلاً شیعه امامیه اثنا عشریه میباشند و اموال مصنوعه ایشان شال بسیار خوب است و بسیار مشتبه میشود بشال کشمیری و کم کسی تفرقه میکند میان انها را و سایر اسباب و اسلحه حد وسط صناعی میشود و غلات بیشترین موجود و فواکه کرمسیری کلاً موجود و از فواکه سردسیری بعض و دون بعض و زیره بسیار خوب بعمل میآید و همچنین بعضی از ادویه جات و مشق بعض آلات و اسباب فرنگی میکنند و شهرهای انجا اول کواشیر که دار الملک و کرمان مشهور او است و دیگر شهر بم و نرماشیر و جیرفت و خبیص و سیرجان و شهر بابک و ریغان و کرمان و در میان ممالک ایران صحرای کبیر شور است و در وسط ان چند قطعه شهر و قصبه افتاده است مثل جرمق که مشهور است به بیابانکه سه چهار قرای معتبر دارد و مطیع حاکم شهر سمنان است از ایالت قومش و نود ساعت راه است تا سمنان و دیگر شهر طبس کیلیکی است و دیگر قصبه نه است و دیگر کهستان است و همچنین چند شهر هر کدام متعلقند بخراسان و در ذکر خراسان بیاید و این صحرا ابتدا از نواحی قزوین عراق |8b| عجم میکند طرف غربیش ولایات ساوه و بعد قم و بعد کاشان و زواره و نایین و یزد و کرمان و مکران گذشته ببحر محیط منتهی

جوی¹

میشود و سمت شمالی و شرقیش از قزوین مذکور و ری و طهران و ممالک قومش و خراسان و قهستان خراسان و زابستان و سیستان گذشته ببحر مذکور میرسد و عرض این صحرا در اول دو ساعت راه است و بعد زیاده میشود تا که بصد ساعت و صد و بست ساعت میرسد **اما خراسان** بر پنج تقسیم است یکقسم از ان قهستان یعنی کوهستان مشهور است بسبب بسیاری کوه و محدود است از حد شرقی بسیستان و نیمروز و از جهت جنوب صحرای شور و طرف غرب ایضاً صحرای شور و سمت شمال اصل خراسان و موازی ده قطعه شهر دارد و مالیات دیوانی ده هزار کیسه اقچه که یک صد و پنجاه هزار تومان رایج عراق است و موازی شش هزار نفر عسکر پیاده دارد و ده عرابه توپ و یکصد نفر اشتر زنبورک موجود است و موازی یک ملیون و پانصد هزار نفس سکنه دارد و حکام انجا خانهای متفرقه مثل سربست و جمهوریت است و مطیع شاه ایران و بوالی خراسان خدمت میکنند گاهی لابد و گاهی بر غبت خود و گاهی بالتماس والی مذکور و الحال چهار نفر خان موجود بود و بیشترین اهالی انجا شیعه امامیه متعصب و قدر دیگر سنی متعصب و کویند قدر قلیلی از ملاحده می باشند و اگر باشند پنهانی خواهند بود و اموال موجوده ایشان غلات کلاً الا شلتوک |9a| و فواکه سردسیری کلاً و فواکه کرمسیری در بعض سنجاق و بعض صنایع مثل قالی خوب و نمد خوب اعلی و شال شبیه حوجه (?) و غیر اینها چیزی نیست که لایق تعریف باشد و **اما ارباع خراسان** اول ربع نیشابور و آن محدود است از حد شرقی ربع مرو و جانب جنوب ربع هرات و قهستان و طرف غرب ممالک قومش و از سمت شمالی صحرای کبیر خاوران تاتارستان و درین ربع ... شهر است اول طوس و ان خراب و عوض آن مشهد مقدس آباد و مطاف جمیع عالم است و دوم نیشابور و سیوم سبزوار و چهارم مزینان و پنجم جاجرم و ششم میان آباد و هفتم جوین و هشتم جهان ارغیان و نهم مشتهر بجزو و دهم شروان و یازدهم مشهور بقوچان و دوازدهم دره جز و مشهور

بدره کز و دیگر اسفراین و دیگر کلات و دیگر رادکان و دیگر چناران که در¹ قدیم
 میزان بوده و بغیر اینها قصبه معتبره بسیار است مثل جورمکان و کارده و ارداک
 و تفصیل انها مثمر ثمر نیست و موازئ پانزده هزار کیسه مالیه دیوانی است و
 ازین مجموع نصف در تصرف والی خراسان همین ربع که از جانب شاه ایران
 است و نصف دیگر در تصرف خانها متفرقه کرد و ترک میباشد و انها مثل حکام
 قهستان احوالشان مختلف است و موازئ دوازده هزار عسکر بهیئته اجتماعی دارند
 و لکن در تصرف والی چهار هزار است و بقیه متفرقه و موازی شش عرابه توپ
 والی دارد و عصاة ده عرابه توپ خوانین عصاة دارند |9b| و پنجاه نفر اشتر
 زنبورک دست والی و پنجاه دیگر دست خوانین و عدد سکنه باجمعهم دو ملیون و
 پانصد هزار نفس متحرک است و حاکم انجا حسن علی میرزا پسر شاه ایران است
 ملقب بشجاع السلطنه و سه ربع اهالی این ایالت شیعه امامیه و ربعی بلکه کمتر
 سنی حنفی مذهبند و اموال موجوده ایشان غلات کلاً و فواکه سردسیری کلاً و
 نساجی حریر و صنایع زری و مسینه و آهنی چنانچه در کلیه ایران نوشته شده بود
 موجود است و از معادن معدن یاقوت و فیروزه و نقره و مس و آهن و سرب و
 مومیایی موجود است و لکن کار نمیشود بسبب عدم استقامت دولت و حکام و هرج
 و مرج تاخت و تاز اوزبک و غیره و اما ربع هرات محدود است از حد شرقی ربع
 بلخ و از جانب جنوب سیستان و طرف غرب قهستان خراسان و سمت شمالی ربع
 نیشابور و ربع مرو و موازئ هشت شهر معظم و هشت قصبه معتبر دارد مثل
 هرات و بادغیس و فراه و سبزار و خواف که زوزن در کتب مسطور است و
 باخرز و جام و غور و قصبات مثل غوریان و فوشنج و کرخ و زنده جان و کهسان
 و سرجام و ابدال ایام و تایباد دیگر بسیار است و موازئ پانزده هزار کیسه اقچه
 وارد سالی دارد و قدری ازین مثل جام و باخرز و خواف در تصرف شاه عجم
 است و بقیه در تصرف شاهزاده افغان میباشد و موازئ ده هزار نفر عسکر سوار و

در در¹

پایاده موجود است و دو هزار ازین بتصرف عجم است و موازی ده عرابه توپ و پنجاه نفر اشتر زنبورک موجود است و عدد سکنه یک ملیون پانصد هزار |10a| نفس را بالغ است و اکثر اهالی این ربع اهل سنت و جماعت و حنفی المذهبند الاً قلیلی شیعه و اموال موجوده ایشان غلات کلاً و فواکه کرمسیری قلیلی و فواکه سردسیری¹ کلا و از نفایس اقمشه حریر و زری و سایر اسباب و اسلحه که در ضمن کلیه ایران ذکر شده موجود است بنحو وسط و از معادن معدن طلا و نقره و سرب و غیره موجود است و لکن بسبب اغتشاش دولت افغان کار نمیشود و اما ربع مرو محدود است از حد شرقی بر ربع بلخ و جانب جنوب ربع هرات و طرف غرب ربع نیشابور و از سمت شمال صحرای کبیر خاوران تاتارستان و شهر بسیار بوده الحال بسبب ورود و تردد عساکر اوزبک و قزلباش یعنی عجم مجموع خراب و لکن مزارع انها را طایفه ترکمانیه مزروع دارند و غلات بسیار بعمل میآورند و فی الجمله بامیر بخارا مطیع میباشند و چندی چنان خوارزم بطایفه ترکمانیه حکم نمود و بعد معلوم نشد که چه نحو شده و از شهرهای مشهورش مرو شاه جهان و ماخان و مرو الرود و میل اباد و تلختان و اسلام اباد و سرخس و خاورانکه الآن مهنه کویند و دیگر ابیورد و نسا که مقام مولانا سعد الدین تفتازانی است و تفتازان قریه از قرای نسا بوده است و همچنین قصبات متعدده معتبره بسیار بوده است کلاً و طراً خراب است و الحال واردات میریه چیزیکه لایق باشد نیست چهارصد و پانصد کیسه اقچه و قابلیت ده تا پانزده هزار عسکر سوار بسیار خوب دارد و لکن سلطانیکه این عسکر را جمع نماید نیست |10b| و عدد سکنه یک ملیون زیاده خواهد بود و مجموع اهالی این ولایت سنّی حنفی المذهب اند و بهیچ وجه غیر در میان نیست و اموال موجوده ایشان غلات مشهوره و فاقد فواکه کرمسیری و سردسیری کلاً الاً خربوزه و هندوانه و خیار بجهت عدم توطن ایشان بیک محل ساختن باغستان و اشجار خارج از امکان و همچنین مواشی از کاو و کوسفند و

سرسیری¹

اشتر و اسب بسیار خوب بعمل می آید چنانچه بست کیسه و سی کیسه قیمت اسبی شود و آنچه ازین حاصل شود و از سایر صنایع و اموال عاطل و باطل می باشند و **اما ربع بلخ** محدود است از حد شرقی بایالت بدخشان و از جانب جنوب کابل و زابل و طرف غرب ربع مرو و صحرای کبیر تاتارستان و از سمت شمال ایالت ماوراء النهر و مشتمل است بر دوازده شهر مثل بلخ و اقچه و اندخود و چغانیان و خلم و بامیان و شبرغان و سرپل و فاریاب و میمنه و طالقان و قندز و غیرها از قصبات و بلاد و **مبلغ** ده هزار کیسه وارد میری است و پانزده هزار عسکر سوار خوب موجود و عدد سکنه یک میلیون و پانصد هزار نفس را زاید است و مجموع اهالی انجا حنفی المذهب و از دورنکی بری و چند عرابه توپ متفرقه در تصرف بعض حکام که شبیه سربستی میباشند و اموال موجوده ایشان غلات کلا و بسیار حاصل مثل ربع مرو و فواکه سردسیری کلا و از سایر مصنوعات بری مکر صنایع ضروریه خود ایشان و لکن در قدیم از هر مقوله صنایع بوده است و این ربع در تصرف امیر بخارا است مکرقلیلی از بعض قضا که او هم بنحو سربستیت |11a| خدمتی و فرمان حکم روایی از امیر بخارا دارد **اما ایالت طبرستان که مازندران هم** کویند چنانچه در بیشترین کتب قدیمه مزبور میباشند و بسبب راه انرا بحکم پادشاهی بطبر جنکل را بریده اند طبرستان شهرت یافته است و ان محدود است از حد شرقی خراسان یعنی ربع نیشابور و از طرف غرب کیلانات و از جانب جنوب قومش و از سمت شمال دریای مازندران و بحر خزر نیز کویند و موازی هفت شهر بزرگ و ده و بلکه بیشتر قصبات معتبره را شامل است و هر ساله مبلغ سیصد هزار تومان که عبارت از بست هزار کیسه اقچه بوده باشد عاید سلاطین میشود و ده هزار عسکر پیاده بسیار خوب بدون تعلیم دارد و بسبب محکمی و مشکلی توپ و زنبورک معدوم است و موازی یک میلیون نفس بلکه زیاده موجود است و والی آن محمد قلی میرزا ولد شاه ایران حکمرو است و اهالی انجا کلا و طراً شیعی مذهب و تشیع آنها قدیمی ترین ممالک ایران است و اموال

موجوده انجا شکتوک¹ بسیار و فواکه کرمسیری و سردسیری جنکلی و حریر بسیار و اسباب حریر و صید ماهی و سائر شکار کوهی و جنکلی و بحری بیشمار است و از معادن نطف سفید و سیاه و قدر قلیلی از معادن سایر فلزات میباشد و ایالت قومش هر چند در قدیم جزو خراسان بوده الحال هذه مفروز است و آن محدود است از حد شرقی ربع نیشابور و از جهت جنوب صحرای شور عجم و از طرف غرب عراق عجم و از سمت شمال جبال مازندران و موازی شش |11b| شهر را شامل است و آن از ناحیت شرق بیار و بسطام و شاهرود و دامغان و سمنان و بیابانک و غیر اینها قصبات چند از قدیم و حادث موجود است و مبلغ یکصد و پنجاه هزار تومان رایج عراق دارد سلطانی است که عبارت از ده هزار کیسه اقچه بوده باشد و موازی هشت هزار نفر عسکر متعلم و غیر متعلم مناصفه موجود است و سیصد هزار نفس قطان و سکان انجا است و الحال هذه دو نفر از شاهزاده کان نشیمن دارند یک نفر ببسطام الله و یردی میرزا و دیگری بسمنان مسمی ... میرزا و اهالی این ایالت قاطبة شیعه امامیه و حاصل ایشان غلات کلا الا شکتوک و فواکه کلاً الا بعض از فواکه کرمسیری و از صنایع متوسط که بکار خود ایشان آید موجود است و از معادن مس و نمک بجهة جوار صحرای شور و اما کیلان مشهور است بتلفظ عوام برشت بجهة شهر رشت که دار الملک است و آن محدود است از حد شرقی مازندران و از جانب جنوبی عراق عجم و از طرف غرب اذربایجان و شروانات و از سمت شمالی بحر خزر و هفت شهر را شامل است و هر چند بحسب مساحت بسیار کم است و لکن بسبب جمعیت و آبادانی بر بیشترین بلاد و ممالک ایران تفوق دارد و آن هفت شهر اول رشت و دیگر فومن و لاریجان و تنکابن و دیلم و² شفت و کرجسقان نفسیر و همچنین قصبات متعدده و قرای متفرقه بیعد است و کلا بهم متصل و مبلغ پانصد هزار تومان که عبارت از سی هزار کیسه اقچه مداخل میری است و چندان عسکریکه در خارج منتقل بشود |12a| ندارد و آنچه اقچه که عاید

¹ شکتوک

و²

میشود تحویل خزانه شاهى میشود و اهالى انجا كلا شيعه اماميه است و محصولات ايشان شلتوك و فواكه سردسيرى و كرمسيرى كلاً بسبب جنكل بودن اراضى و الا ان عرض مقتضى فواكه كرمسيرى نيست و از صنايع حرير در كمال خوبى و كثرت و زرى بافى وسط و ساير صنايع بحد وسط ميباشد و از هر مقوله موجود است اين است احوال مختصره ايران و اما ممالك توران كه تاتارستان و اوزبكستان كويند مشتمل است بر ايالات چند و در سالف مذكور شد كه بجهت تصرف تور ولد افريدون شاه پيشدادى توران گفتند و بجهت اهالى انجا از اولاد ترك ابن يافت بن نوح پيغمبر عليه السلام است تركستان گفتند و بسبب انكه مدتى مديد از اولاد تاتار خان چنكيز خان و خانهاى چنكيزيه سلطنت بالاستقلال نمودند تاتارستان شهرت يافت و بعبارت ديكر ايشانرا مغول ميكفتند مغولستان مذكور شد بهر جهت بسبب متصرفين قويه مسمى كردند و الحال هذه مجموع اقاليم شرقى و شمالى اقليم اسيا كه يك اقليم است از اقاليم خمسه عالم محدود است از حد شرقى بحر محيط اوقيانوس شرقى كه فاصله است ميان امريق و اراضى قديم اقاليم ثلثه اسيا و يروب و افريقيه و از سمت شمال بحر محيط اوقيانوس شمالى منجمد و از جانب غرب ممالك روسيه و از جانب جنوب ممالك خطا كه چين هم كويند و ايالت تبت و ممالك هندوستان و خراسان و اين قطعه محدوده منقسم است به پنج قسم اول تاتارستان چين كه [12b] بر زبان ايشان چرچت كويند و اين محدود است از شرق بحر محيط و از جهت جنوب ممالك چين و از جانب مغرب تاتارستان روس و قلماق و قزاق كه مشهور است بدشت قباچاق و ممالك توران و از طرف و از سمت (!) شمال و (!) ممالك سروقمص (سر و قمص؟) قچقه كه از محروسه روسيه است و دوم ممالك تاتارستان متصرفه روس است و محدود است از شرق محيط شرقى و از جنوب تاتارستان چين كه چورچوت كويند و دشت قباچاق و طرف غرب ممالك روسيه اوروپا است و سيوم دشت قباچاق و محدود است از حد شرق چرچت و از جانب جنوب توران و از طرف غرب ممالك بلغار و حاجى ترخان و بحر

خزر و از سمت شمال مملکت سبر¹ و چهارم تاتارستان متصرفه روس که ممالک حاجی ترخان است و قریم و بلغار و سقسین بوده باشد و این محدود است از حد شرق دشت قباچاق و از جانب جنوب بحر خزر و کرجستان و داغستان و بحر سیاه و از طرف غرب ممالک روس اوروپا که مسقو عبارت از آن است پنجم توران که ممالک متصرفه تور است و از ترکستان ازین بیشتر سلاطین ایران متصرف نشده اند نه در قدیم و نه در اسلام و این محدود است از حد شرقی ممالک چین و از جانب جنوب تبت و هندوستان و ایران و طرف غرب صحرای کبیر دشت قباچاق و بحر خزر و از سمت شمال صحرای کبیر دشت قباچاق و این ممالک منقسم است بر شش ایالت و آن خوارزم و ماوراء النهر و فرغانه و کاشغر که ختن هم کویند |13a| و قهستان ماوراء النهر و بدخشان و اما خوارزم ایالتی است در وسط صحرای کبیر قباچاق و وجه تسمیه اش را مختلف ذکر کرده اند و ذکر آن متمر ثمری نیست و در کنار نهر جیحون واقع و سمت شرقیش ماوراء النهر است بفاصله شصت ساعت مسافت صحرا و جهت جنوبیش ربع مرو بفاصله یک صد ساعت از صحرای مزبور و طرف غربیش بحر خزر بواسطه صحرای کبیر بفاصله یک صد ساعت مساحت و کنار شمالش بصرای کبیر متصل است و شامل است بر هفت شهر وسط و کوچک مثل فتنگ که صد خانه است و هزاراسب چهار هزار و کرکانج که چهار هزار و خیوق که الحال دار السلطنه خوارزم شده شش هزار و شاه اباد که هفتصد و² کرلان شش صد و خانقاه هزار خانه سکنه دارند و قباچاق و خواجه ایلی او هم تخمینا چهار هزار و ارل اخیر ولایت خوارزم است او هم شش هزار شبیه احشام است و هر چند خانه کلی داشته باشند مجموع خانوار ایالت از قرا و قصبه و شهر پنجاه هزار خانه سکنه خاکی است بغیر ایلیات احشام صحرای و او

در حاشیه نوشته است: دشت قباچاق را چهار طایفه عظیم سکنی دارند اول ترکان که در نواحی مرو و خوارزم میباشند دوصد هزار¹ خانه اند و دوم طایفه اوزبکیه سیصد هزار خانه اند و سیوم قزاق ششصد هزار خانه اند و چهارم قلماق یک میلیون خانه که شش میلیون نفس باشند و دو سه طائفه کوچکتر (در متن: کوچکیر) هم میباشند مثل قره قلیباق که صد هزار خانه مشهورند و قرقر که صد هزار خانه گفته میشود و العلم عند الله تعالی اینها مجموع صحرائشین هستند و شهرنشین مختص ماوراء النهر و فرغانه و خوارزم است والسلام

و²

هم پنجاه هزار خانه باشد مجموعاً یک صد هزار خانه که ششصد هزار نفس بوده باشد و موازی هشت هزار عسکر دارد با هشت عرابه توپ و مداخل ولایت هر ساله صد هزار تومان رایج عراقی که عبارت از هفت هزار کیسه اقچه بوده باشد بانضمام شصت هزار بار شتر غله از هر جنس و والی این ایالت را اناق میکفتند یعنی مقرب بلفظ ترکی و الحال مدة بست سال [13b] میشود که از امیر بخارا عاصی و اسم خود را خوارزم شاه ملقب بخانی یعنی پادشاه صاحب تاج و تخت و بعد از مدت قلیلی از ماوراء النهر عسکری و سرعسکری بجهة تنبیه و کوشمال¹ خان خوارزم ارسال بعد از مقاتله خان عاصی خوارزم قتیل² و اخوانش اسیر و دستگیر شدند مجموع ایالت مفتوح و بیکی از اخوان خان قتیل را والی و بلقب اناقی مقرر کردید و بعد پنج سال دیگر عصیان جدید نموده بر سر همان فساد هست و هر دو طرف وفات اولاد ایشان بالارث حکومت و سلطنت حامل اند و اهالی انجا کلاً حنفی المذهبند و حاصل ایشان غلات کلاً و فواکه سردسیری کلاً بکمال خوبی و حواصل دوابی بسیار و حشراتی بیشمار و صنایع ایشان ظلم و تعدی و تاخت و تاراج و سایر صنایع مختصه خویش مکتفی و اما ماوراء النهر اسم عربی است بسبب موقف بین دو نهر عظیم و از سمت اسلام اگر کسی برود³ باید از نهر عبور شود که وراء نهر میشود و اگر جانب ترکستان بیاید هم از نهر عبور باید نمود لهذا عرب بماوراء النهر تعبیر نمودند و در اصل توران بود و بسبب توطن طائفه اوزبکیه اوزبکستان نیز گفتند و آن محدود است از حد شرقی قهستان ماوراء النهر و از جانب جنوب نهر جیحون ربع بلخ و از طرف غرب صحرای کبیر تاتارستان خوارزمی و از سمت شمال صحرای کبیر مذکور و بعض از ایالت فرغانه و مشتمل است بر چهل قطعه شهر مثل اسره داشنه که الحال اوره تپه کویند و زامن که در قدیم طراز کفته اند و دیزخ که مشهور بجزخ و چهاردره که شاهرخیه کویند

¹ کرشمال

² قتیل

³ بردو

بسبب تعمیر شاهرخ |14a| سلطان پسر امیر تیمور کورکان و سغد و سمرقند تختگاه ماوراء النهر است و اهل ترکستان را اعتقاد آنست که تا پادشاهی سمرقند را ضبط نکند ترکستان را ضبط نکرده است و در انجا سنک سبزی است که ترکان کوک تاش کویند باید لابد پادشاه ترکستان بر ان جلوس نماید و الا سلطنة ان ناقص است و هر کس نباید بر ان سنک صعود نماید خوف شلی و مرض است چنین اعتقاد ایشان است که لامشاحة فی الاصطلاح و دیگر ده بید و کته قورغان و خطرچی و اورکوت و پنجشنبه و گرمینه و ینکی قورغان و هزاره و غجدوان و بخارا و قراکول و پیکنت و شهر اسلام و چهارجوی و ترمذ و شهرسبز که بکتب کش نویسند بسبب سبزی و خرّمی شهرسبز کویند و مسقط الرأس امیر تیمور کورکان انجا است و دیگر شهر کتاب است و دو آبه و دیگر یکه باغ است و اورته قورغان و از شهرسبز تا اورته قورغان مجموع در طول و عرض چهار ساعت در پنج ساعت مساحت اتفاق افتاده است و از بابت غله و فواکه بهیچ وجه قصوری ندارند بمقتضی انّ الانسان لیطعی ان راه استغنی¹ خود را مستغنی شمرده بامیر بخارا بنحو کجدار مریز سلوک نموده مالیه باید و شاید نمیدهند و هرگاه حکام انجا بمیرد دیگر از منسوبین او را حاکم نموده عرضداشتی ببخارا میفرستاند و رقمی از بخارا بحکومت حاکم جدید می آید و این ماجرای شصت سالی است و دیگر چراغچی و خزار و قرشی که در کتب نسف و نخشب مکتوب است و شیخ عمر نسفی صاحب عقاید از انجا است و بایسون و شیر اباد |14b| و حصار شادمان و حصار قدیم و امام ... سریع (!) قمیش کلف کرکی قطنام پرورد (?) خواجه جانباز و واردات سلطانی هر سالی هفتصد هزار تومان رایج عراق و دویست هزار بار شتر غله از مقوله اجناس و چهل پنج هزار نفر سوار و سی عرابه توب و دویست نفر اشتر زنبورک هشتصد هزار خانه که عبارت از چهار ملیون و هشتصد هزار نفس قطان و سکنه موجود است و سلطان این ایالت را امیر تعبیر کنند و در قدیم

القرآن، 6/96-7 (كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَّاظِرٌ) 1

لقب ایشان خان بود چون عصاة از اطراف طغیان نموده القاب خود را خان نهادند و قوتی نبود که منع نمایند جز چاره بتغیر لقب خود ندیده لقب خود را امیر گذاشتند و ایضا دیگران مقلدند نمیدانم که بکجا خواهد رسید و مذاهب ایشان کلا و طرا سنی و حنفی المذهب و مرض دورنکی و چهاررنکی بری و لکن پنج و شش هزار خانه یهؤد موجود است و حاصل ایشان غلات کلاً خوب میشود و کثرت دارد و فواکه سردسیری کلا موجود و بسیار خوب و بعض فواکه کرم سیری بتدبیر بعض زمستانها زیر خاک نگاهداشتن قدر قلیلی موجود و لکن مرکبات قطعاً وجود ندارد مثل نارنج و ترنج و لیمو و خرما و پرتقال و موز و انبه اینها را باصتلاح اینممالک مرکبات کویند و از صنایع نفیسه بری و لکن صنایع موافق احوال و ضرورت در کمال اعلا موجود مثل حریر و زری و مخمل و کلاغی و کاغذ و جرم و جلود و اسباب آهنی و مسی و زرگری و صباغی و سایر آنچه مایحتاج خود ایشان در کمال و فرت و از معادن |15a| معدن طلا و نقره و مس و سرب و آهن و لعل و فیروزه و لاژورد و یشب و املاح موجود و در بعض آنها کار میشود و ببعض آنها بسبب عدم عامل و یا بسبب اغتشاش مملکت و مشقت متروک و مهجور است و اما **مملکت فرغانه** بلسان ترکان اندجان و اندکان کویند محدود است از حد شرقی ایالت کاشغر و از جانب جنوبی قهستان ماوراء النهر و ماوراء النهر و از طرف غرب صحرای کبیر تاتارستان که دشت قبچاق کویند و از سمت شمال صحرای مزبور و آن مشتمل است بر دوازده شهر و قصبه اما شهرهایش¹ ترکستان که محل اقامت سلطان العارفین سلطان خواجه احمد یسوی و مزار بابرکات انجناب است و شهر تاشکند که شاش و چاچ نیز کویند تختگاه افراسیاب ابن پشنک ابن تور ابن افریدون و کل زروین نیز گفته اند و دیگر شهر خجند است و دیگر خوقند که الحال تختگاه والی و پادشاه این ممالک میباشد و این ممالک در حیطة تصرف اوست و نمکان و دیگر اوش و دیگر مرغینان و دیگر اندجان که در قدیم شهر بسیار معتبر بوده و

¹ شهرهاش

الحال هم خوبست و اوزکند است که منتهای شرقی ایالت فرغانه است و قصبات معتبره مثل چولک و ینکی قورغان و قرناق و جمکنت و سریام و کلوچی و اولیق و تلو نکلخانه (؟) و رشتان و ودیل و سوخ کان بادام بیش اریغ قرقچی قم محرم چهارکوه و مبلغ چهار صد هزار تومان رایج عراق مالیه دیوانی این مملکت است که عبارت از بست و شش هزار کیسه اقچه بوده باشد و مقدار پنجاه تا شصت هزار بار شتر غله از هر مقوله جنس عاید |15b| پادشاه انجا میشود و موازی سی هزار عسکر سوار و پیاده غیر معلّم و پانزده عرابه توپ و سی نفر اشتر زنبورک موجود است و قطان و سکنه پانصد هزار خانه که موازی سه ملیون نفس بوده باشد ساکن و خاک نشین موجود است و طوایف هوایی متحرک با خانه و اسباب هم بهمین قدر در تحت حکم پادشاه انجا می باشد و مجموع ایشان الحمد لله یکرنگ حنفی و از دورنکی بری اند و محصولات انجا غلات کلاً و فواکه سردسیری کلاً و از فواکه گرم سیری مختصر است بانجیر بسیار خوب و انار بسیار خوب و از صنایع انجا موافق احوال خود ایشان که بکارشان بیاید بسیار موجود است و فی الجمله محتاج ببعض صنایع ببخارا آید لکن کاغذ بسیار خوب و کلاغی می سازند و از معادن معدن فیروزه و کوکرد و سرب و آهن و طلا و نقره و کوبند معادن بسیار است و لکن بسبب اغتشاش کلیّه ترکستان کار نمیشود و اما کاشغر که ختن نیز کوبند بسبب بودن شهر ختن در ان ممالک و آن محدود است از حدّ شرقی ممالک چین و از جانب جنوب تبت و طرف غرب فرغانه و از سمت شمال صحرای کبیر ممالک چنکیزخانی و آن مشتمل است بر ده شهر معظم اول کاشغر و آقسو و یارکند و ایله و ختن و طرفان بزرک و طرفان وسط و طرفان کوچک ... و از قراءیکه مذکور میشود نزدیک بچهار هزار کیسه اقچه بملازمان خاقان چین میداده باشند و موازی بست هزار عسکر را قابلیت دارد و لکن طریق سلوک |16a| خاقان برفق و مدار است بهر جهت ده هزار عسکر موجود است بغير تعلیم و سایر اسباب توپ و زنبورک از اهل کاشغر ندارند و هر چه ازین مقوله اسباب و اسلحه و تعلیم

عسکر مختص اهل چین بخارجی تعلیم و اسباب نمیدهند حتی داخل شهر مسلمانان نمیشوند بلکه بجهت عساکر خود در چند ساعتی قلعه مستحکمی ساخته اسباب و اسلحه و توپ و خزانه و سایر مایحتاج خود را در قلعه خود نگاه میدارند و حکام آن ایالت را در قدیم خواجه میگفتند بسبب نصب خواجهکان را پادشاهان ترکستان بان مملکت و چو ان ایالت بدعوت و موعظه خواجهکان اتفاق افتاده لهذا حکام انجا را از خواجهکان مقرر نموده اند و موازی دویست¹ هزار خانه یعنی یک ملیون و دویست هزار نفس را بالغ است و مجموع اهل سنت و جماعت الا حکام ایشان که خطایی و مشرک اند و محصولات ایشان غلات کلا و فواکه سردسیری و از صنایع بری انچه را که محتاجند و چندیکه در ضبط خطا افتاده اند مشق صنایع نفیسه میکنند و اما قهستان ماوراء النهر محدود است از حد شرقی ممالک تبت و از جانب جنوب بدخشان و از طرف غرب ماورا النهر و از سمت شمال فرغانه و چون آن ایالت کوهستان است و بسیار کوه های صعب و شاهق دارد حتی در بیشتر بلاد آن ممالک ممکن اسب و خر و قاطر نیست که دو نماید لهذا شهر بزرگ و سواد اعظم نمیباشد و مشتمل است بر قصبات متعدده و هر قصبه در تحت تصرف یکنفر از حاکم و گاهی میشود که شخصی شجاعی بهم میرسد |16b| چند یومی ضبط بیشترین قصبات انجا را میکند بعد از مدتی می میرد یا میکشند و هرج و مرج مثل سابق عود میکند و وقت طلوع چنین شخصی و در هیچ وقتی از اوقات سلاطین صاحبان شوکت ضبط درستی نکرده اند بسبب محکمی طرق و در بیشترین طرق و ممر ایشان چوبها انداخته اند که بر انها عبور میشود و در بعض مواضع ریسمانی اوخته دارند که سالک باید بریسمان نشانیده حرکت میدهند بآن سر میرسد و در انجا مستحفظین میکیرند و در بعض مواضع از کنار دره بکنار دیگرش دو عدد ریسمان متوازی بسته اند فوقانی و تحتانی و بر تحتانی پا گذاشته و فوقانی را بدست گرفته عبور می نمایند چنین مشاق بسیار و بیشمار است و انچه

دولت¹

باریکه از قصبه بقصبه دیگر یا از ممالک خارج نقل و تحویل بشود به پشت انسان یا به پشت بز میبرند و منبع انهار عظیمه و صغیره ترکستان بیشترین ازین قهستان است و معادن بسیار و بیشمار است مثل طلا و نقره و غیرهما چون چین مرومند کار نمیشود و الا در کمال سهولت ثمره معدن دست میآید چنانچه در منبع نهر زرافشان جاری است بر سمرقند و بخارا معدن طلای خالص بسیار است و هر ساله مردم سمرقند و بخارا مبالغ کلی طلای بسیار خوب از آب میگیرند و طریق گرفتن طلا از آب آنکه پوست کوسفندی را در کنار نهر از چهار دست و پا بر زمین می بندند طرف پشم بر هوا و سطح نطع بر زمین و یک ظرف ریک که در تحت آب است میگیرند بالای پشم پوست مزبور میریزند و بعد از چند ظرف |17a| آب بالای ریک مأخوذ میریزند تا که مجموع ریک را آب ببرد و همچنین ظرف دیگر ریک گرفته بنحو سابق معمول میکنند بفاصله ساعتی در میان پشم پوست مزبور مبلغی از طلا جمع میشود میگیرند و هکذا تا که مستغنی نشوند و عدد قصبات را بغیر از جناب اقدس الهی نمیداند و مشهور نیست و لکن بعض قلیلی مذکور و مشتهر است مثل فلغر و مسچا و قرا تکین که همیشه انجا حاکم صاحب شوکت موجود است و بعض اوقات¹ طلوع نموده صاحب ده و پانزده هزار عسکر میشود چنانچه از بست قبل برین تا شش سال قبل برین که چهارده سال باشد شاهک نام شاهی خروج کرد و مالک ده و پانزده هزار عسکر بود و دیگر دارباز است و دیگر شغنان است که هر کدام اینها جماعت بسیاری دارند و همچنین سیاه پوش نام کافری سکنی دارند میکوبند شیطان پرست میباشند و مذاهب ایشان بیشترین اهل سنت و بعضی شیطانی و بعض شیعه امامیه و غیر امامیه هم موجود باشد و چیزیکه از ایشان حاصل میشود نیست الا مایحتاج خود ایشان را ماکول و ملبوس بسیار کثیف و سخیف و مردم انجا بسیار ردی الاخلاق و غضوب و جاهل و خسیس میباشند و اما ایالت بدخشان مشتمل است بر هفت شهر و قصبه و سایر

¹ اقات

قرای مختصره محقره مثل صد خانه صد خانه (!) و پنجاه تا ده خانه مثل اوضاع قهستان ماوراء النهر و آن محدود است از حد شرقی ممالک تبت و از جانب جنوب ممالک هندوستان و از طرف غرب |17b| ربع بلخ و از سمت شمال قهستان ماوراء النهر و اگر مجموع اطاعت ولی خود یعنی شاه خود نمایند ده هزار عسکر پیاده ممکن است و لکن در بیشترین اوقات مطیع شاه خود نمی باشند و شاهان بدخشان مدعی آنند که ایشان از نسل اسکندر فیلقوس رومی میباشند و العلم عند الله و لکن سلاطینی که تسخیر بدخشان کرده اند بشاهان انجا غیر از مرحمت و بخشش روش بد نه پسندیده اند چنانچه امیر تیمور کورکان هم بخشش و احسان نمود و بسبب اراضی آنسرزمین کوه بودن و عدم حرکت عرابه توپ وجود ندارد و موازی یک ملیون نفس بل زیاده متوطن دارد و مجموع ایشان سنی میباشند و اموال موجوده ایشان غلات کلاً و فواکه سردسیری کلاً و از صنایع بری و معادن موجود مثل لعل و لاژورد و یشب و طلا و نقره و مس و آهن و غیر اینها و بمعدن لعل کار میشود و لاژورد هم کار میشود و اما کار سهل المأخذ است و بسایرین عمل نمیشود بجهة عدم وقوف و استادی این است احوال مختصره ایران و توران و ممن اراد الوقوف بحقیقة فلیرجع الی کتب المبسوط بها و السلام علی من التبع الهدی سنه ۱۲۴۳

|18a| و در ما فی الحال خواهش نمود که مسافت بین البلاد را تسوید نمایم لهذا باتمام رجع چون سرحد شرقی شاه ایران الحال هذه مشهد مقدس و از جانب جنوب شرقی کرمان و از طرف جنوب ساحل بحر محیط و از غرب جنوبی نواحی بغداد و غربی موصل و وان و بایزید از ایالت ارزنه الروم و ایروان و اردبیل و ساحل جنوبی بحر خزر و جرجان است لهذا از مملکت طهران که دار السلطنه است شروع میروود بچهار سمت تا منتهی بشود بسرحدات بقسمت مکاند را بزمانی که محیط ارض دوازده هزار ساعت است

EK 2. ESERİN İÇERİĞİNE DAİR TABLO

	Sınırları	Şehirler	Doğası	Yönetimi	Devlet Gelirleri	Nüfus sayısı	Halk özel	Dini	Asker sayısı	Silah	Ürünler	Madenler	Ek bilgiler
Arap Irak'ı	Var												
Kürdistan	Var												
Ermenistan	Var	Var											
Gürcistan	Var												
Dağıstan	Var		Var				Var		Var		Var		
Şirvan	Var	Var		Var	Var			Var	Var	Var		Var	
Azerbaycan	Var	Var		Var	Var	Var		Var	Var	Var	Var		Var
Fars Irak'ı	Var	Var		Var	Var	Var	Var		Var	Var	Var		Var
Kalamrav	Var	Var		Var	Var	Var		Var	Var	Var	Var		Var
Huzistan	Var	Var		Var	Var	Var		Var	Var	Var	Var		
Fars	Var	Var	Var	Var	Var	Var		Var	Var	Var	Var	Var	
Kirman	Var	Var		Var	Var	Var		Var	Var	Var	Var		Var (Çöl, genişlik)
Horasan													
Kuhistan vilayeti:	Var	Var		Var	Var	Var		Var	Var	Var	Var		
Nişabur vilayeti:	Var	Var		Var	Var	Var		Var	Var	Var	Var	Var	
Herat vilayeti:	Var	Var		Kısmen	Var	Var		Var	Var	Var	Var	Var	
Merv vilayeti:	Var	Var		Kısmen	Var	Var		Var	Var				Var
Belh vilayeti:	Var	Var		Var	Var	Var		Var	Var	Kısmen	Var		
Tabaristan	Var	Var		Var	Var	Var		Var	Var	Var	Var	Var	Var
Kumiş	Var	Var		Var	Var	Var		Var	Var		Var	Var	
Gilan	Var	Var			Var			Var	Var		Var		
Harezmi:	Var (mesafeler)	Var (hane sayıları)		Var	Var (deve yükü ölçümü de var)	Var (hane ve kişi)	Var	Var	Var	Var	Var		Göçebe-yerleşik ayrımı, deve yükü ölçümü, tarih, harzemşah unvanı
Maveraünnehir:	Var	Var		Var	Var (deve yükü ölçümü de var)	Var (hane ve kişi)		Var	Var	Var	Var	Var	Gök taş, Buhara'ya mektup, amir unvanı
Fergana:	Var	Var			Var (deve yükü ölçümü de var)	Var (hane ve kişi)			Var	Var	Var	Var	Göçebe-yerleşik ayrımı
Kaşgar (Hotan):	Var	Var		Var	Var	Var (hane ve kişi)		Var	Var	Var	Var		Çin ile ilişkiler, hocaların atanması
Kuhistan:	Var	Var	Var	Var			Var	Var	Var		Var	Var	Doğa, maden çıkarma
Badahşan	Var	Var	Var	Var		Var	Var		Var	Var	Var	Var	Tarih

**EK 3. KAZVİNÎ VE NASİRİDDİN'İN ESERLERİNDE
TANIMLANAN FARS EYALETİNİN ŞEHİRLERİNİN KIYASI
LİSTELERİ**

Kazvinî_Nüzhetü'l-Kulûb: Fars (Coast Districts and 5 districts: Ardasher Khurah, Istakhr, Darabjird, Shapur Khurah, Qubad Khurah)	Nasiriddin_Risale der keyfiyyet-i ve kemiyyet-i İnan ve Turan: Fars (4 kure: İstahru, Ardaşir, Şapur, Kubad)
<i>Cities:</i>	<i>Şehirler:</i>
Shiraz	İstahr
<i>The Coast Districts</i>	Firuzabad
Bushkanat	Şiraz
Tawwaj	A'mal-i Sayf
Khabr	Buşkanat
Hatizir	Nuh
Khunayfqan	Cazarbast
Ramzavan	Gabr
Dadhiin	Canuyiz
Davvan	Canamgan
Sarvistan	Davvan
Kubanjan	Sarvistan
Siraf	Siraf
<i>Simkan and Hirak</i>	Simkan
Firuzabad	Hirak
Karzin	Karzin
Qir	Kuran
Abzar	Kavar
Kuran	Mandistan
Irahistan	Maymand
Kavar	Humu
Laghir	Abarkuh (Barkuh)
Kaharjan	İsfandan
Mandistan	İklid
Maymand	Sarmak
Muhu	Marvdaşt
Hamjan	Bayza
Kabrin	Harir
Huzu	Hurrama
Saviyah	Ramcird
<i>The İstakhr District (Persepolis)</i>	Sahir
İstakhr	Kutruh
Abraj	Kumişa
Abarquh	Kamfiruz
Isfidan	Kamin
Quhistan	Farun
İqlid	Daraycird (Şabankara)
Sarmaq	Kazirun
Arjaman	Nişavar
Bavvan	Ciriband-i Amir
Marvast	Yubandagan
Bayda	Arracan
Khabraz	Reyşahr

Abadah	Mahruyan
Sarvat	Misa
Khabrak	
Qali	
Khurramah	
Ramjjird	
Sahik	
Harat	
Qutruh	
Qumishah	
Kamfiruz	
Kirbal	
Kamin	
Faruq	
Kurad	
Kallar	
Mayin	
Yazdikhwast	
Dih Girdu	
Dih-i-Murd	
Radan	
<i>The Darabjird District</i>	
Jahrum	
Juvaym of Abu Ahmad	
Fasa	
<i>The District of Shapur Khurah</i>	
Kazirun	
Bishavur	
Anburan	
Basht Quta	
Bilad Shapur	
Tir Murdan	
Juyigan	
Jabal Jiluyah	
Jirrah	
Gunbad Mallaghan	
Khisht	
Kumarij	
Khullar	
Khumayijan	
Dih 'Ali	
Simsakht	
Charam	
Bazrang	
Ghundijan	
Nawbanjan	
Shi'b Bavvan	
<i>The Qubad Khurah District</i>	
Arrajan	
Risahr	
Khabs	
Furzuk	
Hindijan	
Janaba	
Jalladjan	

Niv	
Dayr	
Mahruban	
Siniz	
İsfid Diz	
The Persian Gulf	
Qays (Qaysh)	
Bahrayn	
Abzun	
Abrukamanan	
Kharik	

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 07/09/2022

Tez Başlığı: BUHARA ŞEHZADESİ NASİRİDDİN BEK BİN EMİR ŞAHMURAD VE ONUN "RİSALE DER KEYFİYET VE KEMİYYET-İ ARAZİ-Yİ İRÂN VE TURÂN" ADLI TARİHİ-COĞRAFİ ESERİ

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurulları ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

07/09/2022

Adı Soyadı: Shakhina ISKANDAROVA

Öğrenci No: N19132451

Anabilim Dalı: Türkîyat Araştırmaları Anabilim Dalı

Programı: Türkîyat Araştırmaları Yüksek Lisans Programı

Statüsü: Y.Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

UYGUNDUR

Telefon: 0-312-2976771

Faks: 0-3122977171

E-posta: turkiyat@hacettepe.edu.tr

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 07/09/2022

Tez Başlığı: BUHARA ŞEHZADESİ NASİRİDDİN BEK BİN EMİR ŞAHMURAD VE ONUN "RİSALE DER KEYFİYET VE KEMİYYET-İ ARAZİ-Yİ İRÂN VE TURÂN" ADLI TARİHİ-COĞRAFİ ESERİ

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 113 sayfalık kısmına ilişkin, 30/08/2022 tarihinde tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 1'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

07/09/2022

Adı Soyadı: Shakhina ISKANDAROVA

Öğrenci No: N19132451

Anabilim Dalı: Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı

Programı: Türkiyat Araştırmaları Yüksek Lisans Programı

Statüsü: Y.Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR

BUHARA ŐEHZADEŐİ NASİRİDDİN BEK BİN EMİR ŞAHMURAD VE ONUN "RİSALE DER KEYFİYYET VE KEMİYYET-İ ARAZİ-Yİ İRÂN VE TURÂN" ADLI TARİHİ-COĞRAFİ ESERİ

ORJİNALLİK RAPORU

% 1 BENZERLİK ENDEKSİ	% 1 İNTERNET KAYNAKLARI	% 0 YAYINLAR	% 1 ÖĞRENCİ ÖDEVLERİ
---------------------------------	-----------------------------------	------------------------	--------------------------------

BİRİNCİL KAYNAKLAR

1	www.coursehero.com İnternet Kaynağı	% 1
2	www.internationalstudentsymposium.com İnternet Kaynağı	<% 1

Alıntıları çıkart üzerinde Eşleşmeleri çıkar < 5 words
Bibliyografyayı Çıkart üzerinde